

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Vladan Čutura

FENOMENOLOGIJA ZLOČINA U HRVATSKOME KRIMINALISTIČKOM ROMANU

DOKTORSKI RAD

Mentori:

dr. sc. Stipe Grgas, red. prof.

dr. sc. Vinko Brešić, red. prof.

Zagreb, 2018.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Vladan Čutura

THE PHENOMENOLOGY OF CRIME IN CROATIAN CRIME NOVELS

DOCTORAL THESIS

Supervisors:

Prof. dr. sc. Stipe Grgas

Prof. dr. sc. Vinko Brešić

Zagreb, 2018.

Životopis mentora

Dr. sc. Stipe Grgas (1951), diplomirao je anglistiku i sociologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Godine 1977. magistrirao je s temom *Vacillations in the Art and Vision of William Butler Yeats*. Godine 1982. zaposlio se kao asistent na Odsjeku za anglistiku Filozofskoga fakulteta u Zadru, a 1988. godine doktorirao s temom *Reading of W. B. Yeats in the Context of Nietzsche's Philosophy* na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Na Filozofskom fakultetu u Zadru obnašao je dužnost pročelnika Odsjeka i prodekana za znanost, a kao redoviti profesor u trajnom zvanju 2005. godine preuzima Katedru za amerikanistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Objavio je stotinjak znanstvenih radova iz područja američke, britanske i irske književnosti te niz prijevoda. Posebna područja njegova znanstvenog interesa su kultura i književnost dvadesetoga stoljeća u Sjedinjenim Državama i Irskoj te pitanje ljudske prostornosti. Na doktorskim studijima predavao je kolegije o prostoru/geografiji i književnosti te o ekonomiji i književnosti. Sudionik je brojnih znanstvenih konferencija u Republici Hrvatskoj i inozemstvu. Gostovao je na nekoliko europskih sveučilišta (Genova, Leipzig, Aarhus, Odense), a u dva je navrata bio Fulbrightov stipendist: u akademskoj godini 1994/1995 (Sveučilište Yale, New Haven) i u ljetnom semestru 2011. godine (Sveučilište Cornell, Ithaca).

Dva puta je bio predsjednik Hrvatskoga društva anglističkih studija i član Nacionalnoga vijeća za visoku naobrazbu. Predsjednik je Hrvatskoga udruženja američkih studija te Asocijacije američkih studija za jugoistočnu Europu. Član je Hrvatskoga društva pisaca. Objavio je četiri knjige: *Nietzsche i Yeats* (1989), *Ispisivanje prostora: čitanje suvremenog američkog romana* (2000), *Kažnjavanje forme* (2006) i *Američki studiji danas: Identitet, kapital, specijalnost* (2015). Sa Svendom Erikom Larsenom uredio je knjigu *The Construction of Nature* (1994). Urednik je antologije irske kratke priče *Otok gipsanih svetaca* (2004).

Dr. sc. Vinko Brešić (1952) književni je povjesničar i profesor hrvatske književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Autor je tridesetak knjiga, voditelj istraživačkih i nakladničkih projekata, urednik časopisa, antologija, zbornika te izabranih i sabranih djela hrvatskih pisaca 19. i 20. stoljeća. Za svoj rad primio je nekoliko nagrada. Važnije su mu knjige: *Dobriša Cesarić* (1984), *Časopisi Milana Marjanovića* (1990), *Dragi naš Šenoa* (1992), *Novija hrvatska književnost* (1994), *Hrvatski putopisi* (1996. i 1997), *Autobiografije hrvatskih pisaca* (1997), *Knjiga o Virovitici* (1999. i 2001), *Teme novije hrvatske književnosti* (2001), *Pjesnici hrvatske moderne* (2003), *Slavonska književnost i novi regionalizam* (2004), *Čitanje časopisa* (2005), *Hrvatski književni časopisi 19. stoljeća & Bibliografija*, 1-5 (2006-07), *Kritike* (2008), *Praksa i teorija književnih časopisa* (2014), *Hrvatska književnost 19. stoljeća* (2015); *Kroatistička čitanja* (2017).

Hvala Marini, Svenu i Hrvoju na dragocjenim savjetima. Hvala Maji i Nikoli na prijateljskoj potpori. Neizmjeno sam zahvalan svojemu mentoru dr. sc. Stipi Grgasu na svoj profesionalnoj potpori, kao i profesorici dr. sc. Maši Kolanović te profesoru dr. sc. Borisu Škvorcu.

Sažetak

Rad istražuje točke preklapanja i načine na koje hrvatski kriminalistički romani mogu pridonijeti boljem razumijevanju i tumačenju problema kriminala i zločina u kulturološkom kontekstu. Važno je istaknuti metodološke i analitičke postupke kulturalne kriminologije s uvidom da elementi kulture prenose određena značenja o kriminalu. Pritom, kulturalna kriminologija nema namjeru odgovoriti na pitanje što je zločin, nego ispitati predodžbe o zločinu u masovnim medijima i popularnoj kulturi kako bi se lakše proniklo u bit zločina i načine na koje društvo kontrolira takve pojave.

Kriminalistički romani uvijek se bave prijestupom i zločinom, što je teorija književnosti često zapostavljala. No, postavimo li kao središnji interes istraživanja pitanje i pojam zločina i načine na koje ga je tematizirala književnost, tada se šire granice diskurza o zločinu. Priđe li se istraživačkoj problematici na ovaj način, otvaraju se novi interpretativni uvidi i strategije tumačenja određenih aspekata fenomena zločina i prijestupa, ali i nove interpretativne analize književnih tekstova.

Ključne riječi: hrvatska književnost, kriminal, kriminalistički roman, kriminologija, kulturalna kriminologija, popularna kultura

Abstract

The specificity of the approach in this paper is that the scientific findings will precede the review of popular culture, more precisely the crime novel, in order to inscribe the meanings that literature has to deal with causes and phenomena of criminality. Such an approach assumes lax boundaries between criminology, literary and cultural theory. As such, new themes and approaches came from the radical peripherals to the centre of knowledgeable interest which resulted in new crime directions and schools. Such insights will serve the methodological and analytical approach to the Croatian criminal novel.

It is that by combining the theory of classical criminological science with culture and media studies, cognitive sciences, deconstruction, psychoanalytic semiotics and feminism that these theories have come to important notions in the interpretation of the phenomenon of crime through the numerous products of popular culture.

Crime has always been a focus of interest in different disciplines, but the cultural studies and cultural criminology disciplines have begun to be interested in this phenomenon and in the field of culture to try new ways to understand the problem. This was confirmed by the fact that, because of its complexity, the phenomenon of crime cannot be and has never been the subject of just one discipline and it is therefore logical that the boundaries between disciplines should be relaxed. Such an approach necessarily leads to the spread of discourse regarding the boundaries of crime.

There are several important facts that justify attempts to investigate the faintness of fictional texts of crime novels with the theories of criminology and, in general, with the world of crime. First, in this work, I am interested in how the crime was “packaged” in this popular genre that has recently been interpreted solely as a cheap entertainment. By crossing two discourses, literary theory and criminology, I want to examine with which criminological concepts the authors of Croatian crime novels negotiated and how they changed the narrative of crime in this genre. More precisely, if we approach a criminal novel as one of the many narratives on crime, it can testify on the occurrences and causes of deviant behaviours. The aim of the paper was to point to possible overlap points and ways in which criminology can serve as an analytical object in approaching various scientific concepts like criminology, social control and criminal law.

It was also intended to illustrate how these ideas can be used in the creative analysis of the problem. Such an approach required the examination of cultural and social meanings on the various criminal-related phenomena in Croatian crime novels. Though literature is one of the narratives on crime, most academic criminologists have not been honouring it in their research until recently, but it is the stories that allow us to pursue crime and criminals in a different kind of complexity than those we encounter in classical criminal studies. The fact is that literature and culture are involved in building our reality and they shape the way we think about certain phenomena, including the phenomenon of crime.

According to the literary text, I used the same approach as a narrative of the crime, such as crime news, criminological texts, offenders' biographies or case studies. With this approach, it becomes clear that there are numerous insights into our social world. The important conclusion I tried to contribute to is the conclusion reached by two American authors - Nicole Rafter and Michelle Brown (2011), that criminology is not only produced by scientists, but by many participants in popular culture, including those who write and read crime novels or watch and record criminal films. According to their conclusion, it can be said that crime, albeit a negative social phenomenon, is also a cultural resource.

The idea and the inspiration for such an approach have been found in the theory of cultural criminology and in one of the fundamental insights of the representative of this orientation, that the phenomenon of criminality must also be studied by analyzing both the criminal activities shown in the media, and culture of everyday life.

What is cultural criminology at all? It is a theoretical, methodological and interventionist approach to crime investigation, where crime and social control are interpreted in a cultural context. The phenomenon of crime is also approaching as a cultural product and a creative construct, with emphasis on the interpretation of meaning and on representation and power in the construction of crime and the formation of experiences. In building such a concept, it was necessary to step out from the framework of academic criminology to other ideas and scientific interests, such as literature, music, art, architecture and philosophy. In this sense, cultural criminology means to things; new analytical objects and new ways of analysis centered on symbolic meanings.

If we ask ourselves whether or not we need cultural criminology, the answer is that cultural interpretations complement and alter existing knowledge about problems that are hidden

beneath manifest contents and problematize the purity of the concepts of crime phenomenon which are often the product of precisely designed data of criminological and criminal law analyzes and theories. This moves the boundaries of criminological theory beyond known concepts, including understanding the perception of crime in pop culture, in which forms this popular literary genre is involved. An interdisciplinary approach becomes clearer in which places overlapping two crime narratives that often seemed to be opposing fields - academic and literary, and that cultural dynamics largely define criminality that is not just statistics and other bureaucratic calculations.

It is important to note why crime novels have become the focus of new criminological theories and there are several reasons for this. First, every crime and criminal act always appear and interpret as narrative events, regardless of whether the testimonies are from the courtrooms, insights of social sciences and criminology, through biographical case studies, newspaper reports, or, discovering crime by reading crime novels. Secondly, the themes that were produced by popular culture originated in all forms of crime and often caused certain reactions to its content. Third, there is a whole history of a relationship between criminology and literature. Literature is embedded in the foundations of criminology and criminal law since its creation in the mid-19th century. The first criminologists would regularly seek evidence in literary texts for dubious scientific theories, where literature was often instrumentalized. By returning to the past of the criminological discipline, one will show that criminology has "always been" contaminated with cultural, especially literary factors. Finally, crime novels have become a research topic in criminology due to the contemporary relationships between power and influence, as well as the explosion of the entertainment industry and the globalization of crime in culture, media, and economy. In order to inscribe these types of meanings and try to explain them, it is important to focus on the conceptions of crime circulating in the texts of Croatian crime novels.

There are two dominant research directions in this paper. The first is the diachronic approach, which has shown that Croatian crime novels have to be interpreted within the positions of ruling socio-political and ideological narratives. In that part, I examined the ways in which symbolic images and narratives related to the phenomenon of crime and the time within which they were formed. Such an approach proved to be important for yet another reason, as it allows to describe the relationship between official crime policy and the Keith Hayward and Jock

Young (2012) thesis that the phenomenon of crime and the cultural product and creative construct incorporating representational power.

The second approach will be to define the ways in which the subjects of literature that overlap with the scientific interests of criminal law and criminology are discussed. In this case, I will approach the literary text as a scientific object that enriches the existing analysis of established concepts in the field of criminology.

The main research question in the paper, which is basically theoretical, is whether a criminal novel with a focus on the problem of crime can be the basis of empirical data and the fact of establishing a common model of the study of phenomenology and the etiology of crime. The research question led to the fact that crime novels can contribute to the research of numerous criminal phenomena and enrich the criminological methodology of this issue. The objectives of this research can be divided into the underlying goal and several applicable goals. It is fundamental to point to and overlap the points and ways in which crime novels can further explain some of the basic criminological concepts and illustrate how these ideas can be used in creative analyzes and interpretations of phenomenology and etiology of crime.

Also, I would outline four applicable work goals. The first is to show that disciplinary enrichment - criminology in the field of literature and literacy in the field of criminology can be achieved. Another, to contribute to the existing archive of the interpretation of the criminalistic genre. The third is to draw attention to a somewhat neglected link between the phenomenon of crime and literature. The latter will encourage a wider debate that would produce new hypotheses and research on correspondence between criminological and cultural-theoretical approaches in the field of music, film, theatre, media and other phenomena of popular culture.

The scientific methods I will use in such an endeavour will be to analyze and interpret manifest contents of the phenomenon of crime in literary and criminological texts. They will be compared by comparative analysis to gain insight into their overlapping, offer insights and describe the results of the research. The work consists of two parts. The first part of the paper deals with several important concepts, such as the problem of interdisciplinarity, the definition of classical criminology, development, methodology and theory of cultural criminology, the phenomenon of evil, the influence of cultural practices on the development of criminology and the social history of the formation of the criminal genre.

In the second part of the paper I have dealt with interpretations of Croatian crime novels in four historical stages - the first and second phase of socialism (Anthony Šoljan, Branko Belan, Milan Nikolic, Paul Pavlicic and Goran Tribuson), transition period (Ivica Đikić, Robert Naprta, Ivana Bodrožić, Drago Hedl, Jurica Pavičić, Nenad Stipanić) and a modern novel (Želimir Periš).

One of the aims of the paper was to present the possibility of disciplinary enrichment. It is an attempt to reconceptualize criminological theory in relation to culture, assuming that it can play an important role in relation to criminology, constituting its discourse and social significance. An interdisciplinary approach has demonstrated the way in which "fictitious reality" in literature can be useful in explaining the importance of imaginative and creative thinking in social sciences. This goal has also led to the enrichment of existing archives of reading and interpreting crime novels.

I believe this work will inspire a broader debate that would produce new hypotheses and research by crossing criminological and cultural theoretical approaches in the field of popular culture in music, film, theater, the media and other popular culture phenomena. With this intent, I also believe in the possibility that literature is only one single segment of culture that can be studied this way.

As one of the most important conclusions of this paper, thanks to the diachronic approach in the history of the Croatian crime novels and also the history of criminology, I would point out that most of the criminal behaviours stems from economic and political structures, arrangements and vice versa and criminology and criminal law have often been weapons in defence of such structures. This is evidenced by almost all crime novels, from Marija Jurić Zagorka to the latest novels by Želimir Periš, which point to the arbitrariness of the border between criminal and non-criminal behaviour as one of the fundamental political ideas of today.

Key words: Croatian literature, crime, criminal novel, criminology, cultural criminology, popular culture

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Teza, metodologija i ciljevi znanstvenog istraživanja	11
2.1 Pitanje interdisciplinarnosti	16
3. Akademska kriminologija: predmet i metodologija	23
4. Fenomen zla	35
5. Prema kulturalnoj kriminologiji	42
5.1 Teorija kulturalne kriminologije	48
5.2 Razvoj i metodologija kulturalne kriminologije	55
6. Utjecaj kulturnih praksi na razvoj kriminologije	69
6.1. Književnost i Lombrosova kriminologija	80
7. Kriminalistička proza: genealogija, socijalna povijest i odnos prema znanosti	92
8. Hrvatski kriminalistički roman i kulturalna kriminologija	108
8.1 Prva generacija hrvatskih krimića: proizvodnja kriminalaca	110
8.2 Hrvatska kriminalistička proza 1970-ih i 1980-ih: svatko može biti kriminalac	133
8.3 Hrvatski krimić nakon 1990: ekonomija bezakonja	151
8.4 <i>Cyber</i> -kriminal: zaštitni znak kriminala 21. stoljeća	179
9. Zaključak	192
Primarna literatura	195
Sekundarna literatura	197
Životopis	209

Bradley Manning u samici je smješten od ljeta 2010. Njegov zatvorski dan započinje u pet sati. Budući da je pod posebnim nadzorom, dnevno provodi dvadeset tri sata u ćeliji. Oduzeti su mu svi osobni predmeti i jastuk, a knjigu ili časopis smije zadržati samo do odlaska na spavanje. Samo tri sata tjedno smije gledati televiziju. Zabranjen mu je svaki oblik tjelovježbe, a spavati ne smije od pet sati ujutro do osam sati navečer.

Onaj tko vikendima ili tijekom praznika, nakon duge sigurnosne provjere, dobije dopuštenje posjetiti Manninga, najprije će ga čuti, a potom ugledati. On zveckta i zvekeće dok se približava staklenoj kutiji pod videonadzorom u kojoj prima posjetitelje – Manning dolazi u lancima. Čak ga i njegov odvjetnik može vidjeti samo kroz staklenu ploču.

Mladi vojnik kojeg svakoga tjedna šišaju do gola, većinu vremena provodi čitajući. Njegov odvjetnik preplatio ga je na znanstveni časopis *Scientific American*. Manning je u studenom 2010. počeo čitati trilogiju preminuloga švedskog novinara Stiega Larssona. Lisbeth Salander, ženski glavni lik, hakerica je koja sa sigurnošću mjesečara putuje računalnom mrežom, uvijek u potrazi za zanimljivim informacijama. Pustolovine junakinje iz romana trebale bi se činiti poznatima zatvoreniku u Quanticu, s jednom razlikom: u slučaju Salander priča ima sretan kraj.

Marcel Rosenbach i Holger Stark:

WikiLeaks: državni neprijatelj

1. Uvod

Slučaj Bradleya Manninga, američkoga vojnika osuđenog zbog objave tajnih ratnih izvješća i korespondencije Ministarstva vanjskih poslova SAD-a na mrežnim stranicama WikiLeaks, otvara mnoga pitanja važna za ovaj rad. Upravo sam zato odlučio citirati ulomak u kojemu je opisan zatvorski tretman kojemu je podvrgnut Manning, o čemu svjedoče njemački novinari Marcel Rosenbach i Holger Stark u knjizi *WikiLeaks: državni neprijatelj*. Riječ je o temama poput kriminalnih oblika, granice između kriminalnih i nekriminalnih ponašanja, uloge moći i službenih institucija kontrole u kriminalizaciji određenih vrsta ponašanja, znanosti o kriminalu, zatim o odnosu kriminala i suvremenih tehnologija te, ponajviše, o načinima na koje su kriminalistički romani obrađivali ove teme. Rosenbach i Stark na kraju navedenoga ulomka ističu zanimljivu činjenicu koja, iako djeluje poput aforizma, upućuje na odnose između sudbine vojnika Bradleyja Manninga i fikcionalne junakinje kriminalističkoga romana Lisbeth Salander. Naime, junakinja romana Stiega Larssona prolazi bez posljedica za svoja djela, dok Manning nije te sreće.

Ipak, niz je važnih činjenica koje opravdavaju pokušaje ispitivanja premreženosti fikcionalnih tekstova kriminalističkih romana s teorijama iz područja kriminološke znanosti te, općenito, sa svijetom kriminala i zločina. Prije svega, popularna kultura i popularni mediji – televizijske emisije, filmovi, glazba i tisak – često odražavaju društvene činjenice, s čime se složila i domaća znanost o književnosti, barem kada je u pitanju hrvatski kriminalistički roman. K tome, hrvatski književni povjesničari i teoretičari fenomen kriminalističkoga žanra tumačili su na različite načine od kojih su mnogi značajni i za ovaj rad. Nabrojiti ću odmah na početku važne studije u kojima je problematiziran ovaj žanr.

Stanko Lasić 1973. godine napisao je studiju *Poetika kriminalističkog romana: pokušaj strukturalne analize* gdje je oblikovao strukturalni model kao metodu za analizu kriminalističkih romana. Njegova analiza kompozicijskih shema kriminalističkih romana upoznaje nas s modelom prema kojemu je definirao četiri tipa kriminalističkih romana. Lasić je krenuo od hipoteze da je romaneskni princip ovoga žanra enigma koja određuje specifičnu kompoziciju romana te da se takvom analizom mogu izvesti opće zakonitosti žanra. Uočio je da sve jedinice u

kriminalističkom romanu vode linearno u budućnost, sa zločinom i početkom istrage na početku prema otkriću zločinca na kraju. Međutim, kriminalistički roman sadrži i paradoks jer je linearno kretanje istodobno i kretanje u prošlost, budući da se radnja romana usredotočuje i na događanja prije zločina (njegovi motivi). Upravo na tom paradoksu, koji je moguć zahvaljujući enigmatičnosti, gradi se temeljno kompozicijsko načelo kriminalističkih romana, zbog čega ih Lasić naziva romanima linearno-povratne naracije.

Prema Lasiću to je načelo glavna odlika pomoću koje se definira kriminalistički roman i na temelju čega izdvaja četiri njegova tipa. Prvi je tip roman oblika istrage, koji je ujedno najpoznatiji tip kriminalističkoga romana u kojemu se otkrivaju zločinac i njegove namjere. Drugi je roman oblika potjere, gdje je zločinac poznat, a radnja se gradi oko pitanja hoće li biti kažnjen. Treći je tip roman oblika prijetnje koja glavne sudionike stavlja u seriju neizvjesnosti, straha i opasnosti, s ciljem otkrića prirode prijetecćega čina koji je u pravilu zločin. Posljednji je tip oblik akcije koji se približava drugim žanrovskim oblicima. Tu vrstu romana Lasić određuje kao kriminalističke, uz uvjet da sadrže enigmatičnost koja je nužna kako bi akcija bila dovedena u sumnju i kako bi se gradilo linearno-povratno kretanje ispod jasnih događaja.

Prvi autor koji je u domaćoj književnoj znanosti ponudio kulturološku i fenomenološku analizu kriminalističkoga romana bio je Igor Mandić u knjizi *Principi krimića: konture jednog trivijalnog žanra* (1985/2015), koja će biti vrijedan sugovornik u ovome radu. Pavao Pavličić u knjizi *Sve što znam o krimiću* (1990/2008) kroz vlastite uvide, kao pisac kriminalističkih romana i književni teoretičar, piše o važnim obilježjima žanra, uglavnom na razini sadržaja. Vinko Brešić (1994, 1996) klasificirao je najvažnije autore i sistematizirao njihove romane, što je vrijedan doprinos povijesti hrvatske književnosti kada je o ovom žanru riječ. Antonio Juričić u svojoj je doktorskoj disertaciji *Kriminalistički žanr u hrvatskoj književnosti* (2010) istraživao načine uvjetovanosti sadržaja hrvatskih kriminalističkih romana književnopovijesnim, unutarknjiževnim, ali i društvenopolitičkim, izvanknjiževnim procesima.

Svi navedeni autori i njihovi pristupi upotpunit će i ovaj rad čija će se analitička ishodišta temeljiti na prikazima prijestupa i zločina u tekstovima hrvatskih kriminalističkih romana kako bi se proniknulo u moguća značenja fenomena zločina. Metodološku potporu takvom pristupu pronašao sam u teoriji kulturalne kriminologije koju tvorevine kulturnih praksi zanimaju kao analitički objekti u potrazi za odgovorima za kojima traga i kriminološka znanost. Ponajprije me

zanimaju kako je kriminal bio „upakiran“ u ovaj popularni žanr koji je donedavno bio tumačen isključivo kao jeftina zabava. Križanjem dvaju diskurza, književne teorije i kriminologije, želim ispitati s kojim su kriminološkim konceptima pregovarali autori hrvatskih kriminalističkih romana te na koji se način mijenjao narativ o kriminalu u ovome žanru. Točnije, što kriminalistički roman, ako mu pridemo kao jednom od brojnih narativa o kriminalu, može posvjedočiti o pojavnostima i uzrocima devijantnih ponašanja.

Hrvatska proza o kriminalu tematizirala je kriminalne fenomene u gotovo svim gledištima (zločinca i tipologiju zločinca, kriminalne uzročnike, etiologiju zločina) koji su oduvijek zaokupljali kriminologiju. Namjera je ovakvim pristupom obogatiti postojeće arhive čitanja kriminalističkoga žanra, ali i uputiti na moguća disciplinarna „obogaćivanja“ – kriminološka u polju književnosti i književna u polju kriminologije. Naime, kada se teorija književnosti bavila fenomenom krimića, nerijetko je zapostavljala problem zločina koji, prema svojoj prirodi, ne može biti predmetom samo jedne discipline. Ovakvim pristupom dolazi do labavljenja disciplinarnih granica između teorije književnosti i kriminologije, što će nužno voditi ka širenju granica diskurza o zločinu.

Tumačenja koja će biti određena takvom istraživačkom pozicijom često će se kretati onkraj književnoteorijskoga diskurza, unutar granica znanstvenoga diskurza kriminologije te katkad i unutar govora o društvenome kontekstu u kojemu su nastajali hrvatski kriminalistički romani. To će ponajprije biti određeno tematskim i sadržajnim preokupacijama romana koji problemu zločina i kriminala pristupaju iz različitih problemskih perspektiva. Dakle, u takvom pristupu krimićima bit će nužno voditi računa i o različitim društveno-političkim kontekstima u kojima su nastajali, budući da je o njima uvelike ovisila poetika, ali i politika govora o fenomenu kriminala. Napominjem da primarni cilj rada nije bio ispitivati ovisnost književnoga teksta o društvenom i političkom kontekstu, no fokus na zločin i njegove simboličke prikaze vrlo često je ukazivao na uvjetovanost narativa o kriminalu ideološkim i političkim kontekstom.

Kombinirajući dvije različite vrste narativa o kriminalu, znanstveni i književno-kulturološki, pokušat ću potvrditi ono što su naznačili Jeff Ferrell i njegovi suradnici u studiji *Cultural Criminology: An Invitation* (2008), tj. da kriminologija treba imati širi fokus na polje kulture kako bi se bolje osmislio i kontekstualizirao fenomen zločina. Ovakav pristup omogućuju prijašnja istraživanja kulturalnih kriminologa, kojima su pokazali da različiti oblici popularne

kulture, stapajući se sa stvarnošću kriminala, mogu mnogo posvjedočiti o fenomenu kriminala, čak i učvrstiti određena društvena stajališta o kriminalu i pravdi.

Od samoga početka promišljanja ove problematike, pitanje koje se neprestano nametalo bilo je: kako opravdati književni tekst kao istraživački objekt u znanosti koja se, barem donedavno, odlikovala strogom racionalističkom metodologijom? Pokazalo se da je niz razloga za takvo što, no jedan je od temeljnih da se svaki zločin i kriminalna radnja uvijek prikazuju i tumače kao narativni događaji, neovisno o tome je li riječ o svjedočanstvima iz sudnica, doznajemo li o ovomu fenomenu iz uvida društvenih znanosti, prije svega kriminologije, informiramo li se posredstvom biografskih studija slučajeva, novinskih izvješća ili, pak, o kriminalu doznajemo čitajući kriminalističke romane. Stalne aktivnosti procesuiranja, teoretiziranja, dokumentiranja, donošenja zakona, kažnjavanja i čitanja o kriminalu djeluju poput proizvodnje i upravljanja znanjem o zločinima i kaznama. Upravo to svjedoči da se zločin i kriminal uvijek proizvode i analiziraju kao narativni događaji, kako bi se razumjeli kriminalni čini i razlozi onih koji ih počinu (O'Brian 2008: 21). Vidjet ćemo koliko se i kako kriminološki romani mogu upotrijebiti kao empirijski referenti u postupcima sličnim analizama dokumenata, poput sudskih transkripata, policijske evidencije, arhivske građe ili izvješća crne kronike, da bi se došlo do spoznaja o kriminalu, policijskim procedurama, obiteljskom nasilju, zlouporabi vlasti, korporativnom kriminalu i sličnom.

Složimo li se oko mišljenja da je čovjek u osnovi *homo narrativus*, odnosno da narativi čine središte svake ljudske egzistencije, jasno je zašto su kazneni sudovi puni priča, a i da je neizostavan dio istražiteljskoga i policijskog posla rad na njihovu prikupljanju i tumačenju. Dovoljno je sjetiti se da, kada god nastojimo razumjeti zašto je netko počinio zločin, odgovor neće biti matematička formula, nego – priča. Čak je i religija, tradicionalno područje grijeha, kazne i otkupa, uvijek objašnjavala dobro i zlo parabolama i različitim vrstama priča. Gotovo sve kulture oslanjale su se na mitove i legende u podučavanju morala. Dobro i zlo, kriminal i pravda, devijantnost i kazna, pojmovi su koji ipak manje pripadaju prebrojavanju, proračunima i statistikama, a više području priča i pripovijedanja (Maruna 2015). Lois Presser i Sveinung Sandberg u predgovoru zbornika *Narrative Criminology* (2015) ističu da upravo priče sadrže važan potencijal u regrutiranju zločinaca za terorističke akcije, ratove i druge vrste kriminalnih aktivnosti.

Legitimirati proizvod koji pripada takozvanoj niskoj kulturnoj poziciji i ugraditi ga u znanstveno istraživanje izvan djelokruga kulturalnih ili književnih studija, donedavno se činilo gotovo nemogućim. Kada je o fenomenu kriminala riječ, treba podsjetiti na to da su proizvodi popularne kulture, među kojima krimić visoko kotira, tematski apsorbirali gotovo sve oblike kriminala, čime su nerijetko izazivali i određene reakcije na takve sadržaje. Planetarno popularna računalna igra *World of Warcraft* 2014. godine bila je tema rasprave u britanskome Parlamentu, kada je prijedlog britanskih konzervativaca – da se kradljivci u virtualnoj igri kažnjavaju jednakim kaznama kao i kriminalci u stvarnom svijetu – stigao do ministra pravosuđa.¹ Američki sveučilišni profesori krivičnoga prava raspravljaju o utjecaju hip-hopa na duboko nepovjerenje u kaznenopravni sustav te zemlje. Naime, umjetnici hip-hopa svojom su glazbom osporili temeljne postavke dugogodišnje kaznene filozofije američkih zakonodavaca, raskrinkavajući u svojim tekstovima krivičnopravni i zatvorski sustav kao duboko nepravedan, nepošten i neobjektivan prema građanima druge boje kože i siromašnima (Douglas Pond Cummings 2009).

O značaju tematsko-sadržajnih preokupacija krimića i odnosu službene politike prema ovome žanru svjedoči i stanje u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih godina u socijalističkoj Jugoslaviji. Tada su kriminalistički romani proglašavani šundom i ideološki nepodobnim štivom koje podupire vrijednosti buržoaskoga Zapada, no nikada nisu bili zabranjivani. Razlog je ležao u činjenici da su se domaći krimići svojim porukama i značenjima ipak oslanjali na ne-zapadni i ne-kapitalistički sustav vrijednosti. Međutim, ostao je zabilježen i slučaj prvoga profesionalnog hrvatskog pisca krimića Milana Nikolića i zanimljive epizode iz njegova života, o čemu postoji i svjedočenje njegove supruge. Povodom objavljivanja Nikolićeva romana *Ulaznica za pakao*, 1964. godine, nakon što je roman izišao iz tiska, Udbini službenici priveli su Nikolića na saslušanje i privoljeli ga da se odrekne autorskih prava, kako taj roman ne bi bio ponovno objavljen. Prema svjedočenju njegove udovice „još je na vlasti bio Ranković, a Nikolić je u tom romanu mnogo prisluškivao telefonske razgovore, što pojedincima te vrste nije odgovaralo“ (Brešić 2015: 128).

1

<http://www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and-tech/gaming/thieves-on-world-of-warcraft-should-be-punished-like-real-life-criminals-say-conservative-mp-mike-9624020.html> (30. lipnja 2016.)

Posljednji, iako ne i manje važan razlog ovakvoga interesa za kriminalistički roman jest cijela zabilježena povijest različitih tipova odnosa kriminologije i književnosti. Književnost je, takoreći, ugrađena u temelje kriminologije i krivičnopravnih znanosti od njihova nastanka sredinom 19. stoljeća. Prvi kriminolozi redovito bi posezali za književnim tekstovima kao dokaznim materijalom za dvojbene znanstvene teorije, pri čemu je književnost nerijetko bila instrumentalizirana. Dio rada bit će posvećen i toj temi, osobito „ocu kriminologije“ Cesareu Lombrosu i njegovu odnosu prema književnosti i drugim kulturnim artefaktima. Povratkom u prošlost kriminološke discipline pokazat ću kako je kriminologija „uvijek već“ kontaminirana kulturološkim, napose književnim čimbenicima.

Navedeni razlozi, ali i suvremeni odnosi moći i utjecaja, medijska, kulturna, gospodarska i globalizacija kriminala te eksplozija zabavne industrije, utjecali su na to da se od sredine 1990-ih godina, uglavnom u anglosaksonskoj i skandinavskoj znanosti, počinju razvijati novi pristupi problemu. Takva kriminološka znanstvena usmjerenja računaju na kulturne fenomene u potrazi za odgovorima na pitanja koja ova ekscesivna dimenzija ljudskoga života postavlja pred različite vrste znanosti i znanstvena područja tijekom posljednjeg stoljeća i pol. Istraživačka teorija i metodologija jedne od njih, kulturalne kriminologije, bila je inspiracija za nastanak ovoga rada. Kako bismo pronikli u tu vrstu značenja i pokušali je objasniti, važno je usredotočiti se na predodžbe o kriminalu koje su kružile tekstovima hrvatskih krimića. Stoga ću književnim tekstovima prići tako da granice fikcije i ne-fikcije učinim propusnima, ne odnoseći se prema tekstu kao prema unitarnom analitičkom entitetu u pokušaju razumijevanja njegovih značenja uvjetovanih društvenim i kulturnim procesima.

Dva su dominantna smjera kojima ću se kretati u takvom pristupu hrvatskim krimićima. Prvi je dijakronijski pristup, pri čemu se pokazalo da je romane iz polja hrvatske kriminalističke proze ipak potrebno tumačiti unutar pozicija vladajućih društveno-političkih i ideoloških narativa. Tu ću ispitivati načine na koje su se simboličke slike i narativi odnosili prema fenomenu kriminala, ali i vremenu unutar kojega su nastajali. Takav pristup pokazao se važnim iz još jednoga razloga, jer omogućuje da se opišu odnosi službene politike prema kriminalu, čime se potvrdila teza Keitha Haywarda i Jocka Younga (2012) da je fenomen kriminala i kulturni proizvod i kreativni konstrukt koji u sebi sadrži reprezentacijsku moć. Jedno od važnih pitanja koje proizlazi iz takvoga pristupa jest – je li domaći kriminalistički roman služio kao sredstvo

socijalne kontrole ili je denuncirao službene institucije kao mjesta uspostave kriminalnih i mafijaških mreža unutar sustava? Drugim riječima, tekstovi hrvatskih kriminalističkih romana u ovome će radu predstavljati ishodišno mjesto za razmatranje odnosa službenih institucija prema zločinu, kako bih pokušao odgovoriti na pitanje – gdje se kriju uzročnici kriminalnih ponašanja i što ih uvjetuje.

Drugi pristup bit će određen problemskim preokupacijama određenih romana čije se teme preklapaju sa znanstvenim interesima iz područja krivičnoga prava i kriminologije. U tom slučaju književnom tekstu pristupit ću kao znanstvenom objektu koji obogaćuje postojeće analize često ustaljenih koncepata iz područja kriminologije. Takvi pristupi književnomu tekstu, osobito potonji, pokazat će kako književnost može biti potporom u kriminološkim istraživanjima. Već je prvi hrvatski krimić *Kneginja iz Petrinjske ulice* Marije Jurić Zagorke na nekoliko razina u tekstu problematizirao temeljne postavke tada još uvijek aktualnoga antropološkog pristupa kriminalu kao i odnos krivičnoga prava prema rodno obilježenim zločinima. Primjer je i kriminalistička pripovijetka Pavla Pavličića *Dobri duh Zagreba*, u kojoj se osporava pouzdanost statističke metodologije kao jedne od temeljnih u kriminologiji. U romanu *Četiri pokojna šerifa* Milan Nikolić problemu zločina pristupa iz pozicije osвете u svjetlu „raskoljnikanske aporije“, dok Goran Tribuson u *Uzvratnom susretu* upućuje na problem recidivizma iz jedne posve drukčije perspektive. U romanima Želimira Periša *Mima i kvadratura duga* te *Mima i vaše kćeri* tema je računalni kriminal u bankarskom sektoru i policijsko-sudskim aktivnostima, čime se upozorava na problem proizvoljnosti i uloge moći u definiranju zločinačkih ponašanja.

Općenito, riječ je o dvama pristupima određenima načinima na koje su, iz perspektive fenomena zločina u kriminalističkim romanima, problematizirane društvene, institucionalne, ideološke i znanstvene sastavnice kriminoloških i krivično-pravnih narativa. To znači da je ovakav dvostrani pristup određen širokim rasponom tema kriminalističkih romana. Na koncu, radom želim skrenuti pozornost na pomalo zanemarene odnose između književnosti i kriminala – na temu staru koliko i sama književnost, ali i kriminologija kao znanost. S tim u vezi, navodim zapažanje Mitchaela P. Rotha koji je u knjizi *Oko za oko: globalna povijest zločina i kazne* (2016: 9) istaknuo da su se u pojedinim kulturama prvi zapisi ili književnost ukazivali u obliku pravila ponašanja i odredbi o držanju, često uz pripadajući sklop oblika kažnjavanja.

Dijakronijska perspektiva pristupa ključnim djelima i autorima u kontekstu vladajućih društvenih odnosa u Hrvatskoj vodit će različitim uvidima, primjerice proizvodnji i reprodukciji ideološki podobnih slika i simboličkih značenja kriminala u skladu s društvenim normama 1950-ih i 1960-ih godina. Uz to, kriminološki romani iz toga doba bili su sredstvo etiketiranja pripadnika nepodobnih društvenih klasa i ideoloških oponenata s pozivom na konačni obračun s njima. Riječ je o romanima Antuna Šoljana, Milana Nikolića i Branka Belana.

Autori druge generacije hrvatskoga kriminalističkog romana, čiji su glavni predstavnici Pavao Pavličić i Goran Tribuson, demokratizirali su govor o kriminalu posredno detektirajući njegove uzroke unutar vladajućega društvenog poretka. Osobito je u ovome periodu značajan roman Gorana Tribusona *Siva zona* iz 1989. godine, koji predstavlja prekretnicu u polju hrvatskoga kriminalističkog romana. Suvremeni autori, nakon 1990. godine, Jurica Pavičić, Ivica Đikić, Robert Naprta, Drago Hedl, Nenad Stipanić, Ivana Bodrožić i Želimir Periš, u svojim romanima vrlo jasno upućuju na izvore kriminalnih djelatnosti te na društvene i kulturne mehanizme kojima se njihove mnogobrojne forme reproduciraju i institucionaliziraju.

Rad je podijeljen na dvije veće celine i nekoliko manjih odjeljka, pri čemu je prva cjelina strukturirana oko pristupa proučavanju kriminala, a u drugoj se bavim analizom kriminalističke književnosti. U narednom, drugom poglavlju pobliže ću objasniti cilj, istraživačku metodologiju i predstaviti očekivane rezultate te moguće doprinose ovoga rada problematici. Budući da se okviri pristupa problemu temelje na interdisciplinarnosti, podsjetit ću na suvremene uvjete koji su afirmirali ovakve istraživačke prakse sa snažnim fokusom na problem. Uz to, ponešto ću reći i o konceptima multidisciplinarnosti i transdisciplinarnosti u premošćivanju disciplinarnih granica.

U trećem poglavlju dat ću kratak prikaz stanja suvremene kriminologije te definirati njezine predmetne interese i klasične metodološke principe. Uz to što ću ponuditi neke od definicija ove znanosti, osobito ću pozornost posvetiti tekstu britanskoga kriminologa Johna Leaja „Criminology and Postmodernity“, u kojemu se razmatraju okolnosti koji su dovele do krize ove znanosti, što će nas voditi razlozima upliva kulturoloških elemenata u kriminološka istraživanja. Budući da se problem kriminala neminovno isprepliće s filozofijom morala i pojma zla kao jednog od središnjih etičkih pojmova, u zasebnom četvrtom poglavlju predstaviti ću studije koje će iz toga područja izravno ili neizravno biti važne za određena mjesta u radu.

U petom poglavlju dolazim do teorije kulturalne kriminologije. Najprije ću je pozicionirati unutar sustava kaznenopravnih znanosti i kriminologije, pojasniti teorijske koncepte na kojima je razvijana i prikazati zadaće koje ima ovakav pristup kriminalu. Naglasit ću društvene i znanstvene utjecaje koji su bili važni u konsolidiranju kulturalne kriminologije. Prije svega, riječ je o britanskim kulturalnim studijima, različitim postmodernim teorijama te o kriminološkim i sociološkim školama i teorijama. U istom ću poglavlju navesti primjere analiza kulturalnih kriminologa i načine na koje su problemski pristupali proizvodima popularne kulture (strip, *reality*-emisije, film, glazba) u tumačenju kriminalnih pojava s ciljem izgradnje znanstvenoga stila i s fokusom na polje reprezentacije. U bavljenju kriminologijom, u šestom ću se poglavlju vratiti u prošlost discipline kako bih pokazao da je kriminologija od svojih početaka bila zaražena kulturološkim čimbenicima s konkretnim primjerima prožimanja kriminologije i književnosti. Kada je riječ o prošlosti kriminološke discipline, neminovno se vraćamo talijanskome liječniku i znanstveniku Cesareu Lombrosu, pri čemu ću otvoriti za kroatistiku važnu temu – odnos hrvatske književnosti prema radu ovoga znanstvenika. Na tomu ću se mjestu osvrnuti na eseje Janka Polića Kamova, no središnji dio poglavlja bit će analitički pristup romanu Marije Jurić Zagorke *Kneginja iz Petrinjske ulice*, kako bih pokazao na kojim književnim mehanizmima spisateljica dovodi u pitanje temeljne postavke Lombrosove škole.

U drugome dijelu rada usredotočit ću se na razvijanje teme i razradu dokaza služeći se kriminalističkim romanom kao analitičkim objektom istraživanja, na koji ću primijeniti teorijske pretpostavke i zaključke kriminologije. U sedmom poglavlju baviti ću se kriminalističkom prozom i njezinom genealogijom s naglaskom na socijalnu povijest žanra i odnos prema znanosti. Pritom ću se služiti uvidima domaćih znanstvenika (Igor Mandić, Pavao Pavličić) te dvjema važnim studijama za ovu problematiku *Nadzor i kazna* Michaela Foucaulta i *Apprehending the Criminal: The Production of Deviance in Nineteenth-Century Discourse* Marie-Christine Leps. Kulturološkim pristupom nastanku i razvoju krimića, cilj je pokazati različite utjecaje koji nisu oblikovali samo kriminalističku prozu, nego i kriminološku znanost. U osmome poglavlju kratko ću opisati način pristupa hrvatskome kriminalističkom romanu iz perspektive teorije kulturalne kriminologije te ću se u naredna četiri poglavlja posvetiti analizi hrvatskih kriminalističkih romana. U svakom poglavlju obradit ću jedno razdoblje – prva faza socijalizma od kraja Drugoga svjetskog rata do sredine 1960-ih; druga faza socijalizma od

sredine 1970-ih do 1989. godine; početak tranzicije i Domovinski rat; u posljednjem se poglavlju osvrćem na fenomen računalnoga kriminala. U zaključku rada prikazat ću rezultate istraživanja i naznačiti moguće smjernice u daljnjem bavljenju sličnim temama.

2. Teza, metodologija i ciljevi znanstvenog istraživanja

Cilj je svake znanosti bolje spoznati određene prirodne ili društvene fenomene i pojave. Također, svaku znanost odlikuju mnoge teorije koje objašnjavaju pojave i probleme koji su predmet istraživanja. Kada govorimo o kriminologiji, nju čini bogat inventar ideja koji, prema svojoj složenosti, gotovo nema konkurencije u društvenim i humanističkim znanostima. Teorijski pluralizam u ovoj znanosti posljedica je prirode problema koji čini središte njezina interesa (Ignjatović 2006). U nizu uvijek aktualnih socioloških pitanja, kriminal i društvena kontrola priskrbuju značajnu pozornost jer je riječ o problemima koji pokreću i djeluju na važne segmente društvenoga života. Ovi fenomeni gotovo u pravilu upućuju na politiku kaznenoga pravosuđa ili aktivnosti društvene kontrole, no s neprestanim zahtjevima prema novim uvidima.

Zločin i kriminalitet složene su pojave višestruko povezane s mnogim drugim fenomenima koje ne možemo razumjeti bez proučavanja svih njihovih aspekata i veza. Brojni teorijski pristupi uvijek i iznova pridonosili su novim otkrićima koja su dovodila u pitanja prethodne spoznaje i često unosila nesklad u znanstvenu disciplinu. Kriminologija najbolje svjedoči različitim paradigmama i pristupima koji su se smjenjivali i preklapali tijekom njezina razvoja ili su supostojali kao legitimne paradigme (Mejovšek 2003).

Kriminološke teorije u pokušaju objašnjenja kriminalnih ponašanja, točnije njihovih pojavnosti i uzroka, tradicionalno se dijele u tri paradigme: biološku, psihološku i sociološku. Biološka paradigma uzroke zločina traži u nasljednim čimbenicima i organskim poremećajima, a vrhunac je doživjela u Lombrosovim teorijama i njegovu učenju o rođenom zločincu. Sociološka paradigma u genezi delinkventnog ponašanja ističe ulogu različitih socioloških čimbenika, uređenosti odnosa i gospodarske situacije u određenom društvu. Psihološka paradigma tek u posljednjih tridesetak godina doživljava afirmaciju, a kriminalitet objašnjava psihološkim crtama pojedinca. Treba napomenuti da sve tri paradigme od razvoja kriminologije supostoje, ali je nakon osporavanja Lombrosove teorije biološka izgubila na značaju i do danas je ostala u sjeni sociološke paradigme. U kontekstu ovih podjela možemo ustvrditi da je hrvatski kriminalistički roman od svojih početaka bio pod premoćnim utjecajima socioloških objašnjenja problema, bez obzira na to jesu li autori u svojim književnim tekstovima izravno pregovarali s određenim

znanstvenim konceptima iz polja kriminologije ili su fenomenu zločina pristupali neizravno kao posljedici društvenih i socijalnih čimbenika i odnosa.

Kao i sve znanosti, i kriminologija se odlikuje teorijom i općim zakonitostima s jedne strane, a s druge promatranim empiričkim podacima i činjenicama. Specifičnost pristupa u ovome radu leži u činjenici da će znanstvenim zaključcima prethoditi osvrt na jedan proizvod iz područja popularne kulture, kriminalistički roman, kako bi se proniknulo u značenja koja književni narativ prenosi o uzrocima i pojavnostima kriminaliteta. Upravo zato takav pristup pretpostavlja poroznost granica između kriminologije, književne i kulturne teorije. Kriminalistički roman uvijek se bavi prijestupom i zločinom, što je činjenica koju je teorija književnosti često zapostavljala. No, postavimo li kao središnji interes istraživanja pitanje i pojam zločina i načine na koje ga je tematizirala književnost, tada se šire granice diskurza o zločinu. Fenomen zločina zbog svoje složenosti, prema svojoj prirodi, ne može i nikada nije bio predmetom samo jedne discipline te je jasno zašto je došlo do labavljenja između disciplinarnih međa. To se labavljenje i danas događa sa znanjem, a dio svijesti o društvenoj, političkoj i ekonomskoj ulozi znanja nalazi se i u činjenici da se znanje stalno mijenja (Nicolescu 1998). Kriminal i zločin oduvijek su bili u fokusu zanimanja različitih disciplina, no kulturalni studiji i kulturalna kriminologija počeli su se zanimati za ovaj fenomen i u području kulture, tradicionalnomu mjestu humanistike, u pokušaju novih načina razumijevanja i promišljanja problema.

Svi prethodni uvidi doveli su do oblikovanja glavnoga istraživačkog pitanja koje je u svojoj osnovi teorijskoga karaktera i koje glasi – može li kriminalistički roman s fokusom na problemu zločina biti temelj empiričkih podataka i činjenica u ustroju zajedničkog modela proučavanja kriminalnih pojava (fenomenologije) i uzročnika (etiologije) devijantnih i antisocijalnih ponašanja? Istraživačko pitanje vodilo je k tezi koja svoje polazište nalazi u hipotetičkoj teoriji kulturalne kriminologije. Tezu sam postavio na sljedeći način – kriminološki romani mogu pridonijeti istraživanjima brojnih kriminalnih fenomena i obogatiti metodologiju znanstvenih istraživanja o ovoj problematici.

Uočavanje mogućnosti ovakvog pristupa problemu zasnovano je na dugogodišnjem promišljanju problematike, istraživanju literature i na temelju medijskih informacija. Tema je u najvećoj mjeri određena osobnim interesima i istraživanjima aktualnih znanstvenih paradigmi,

skupa ideja i teorija koje su pridonijele reinterpetaciji određenih kriminoloških i kulturnih praksi, za što je najzaslužniji kulturološki utjecaj u kriminološkim istraživanjima. Važnost ovakvoga pristupa i način formulacije teze opravdavam i potrebom za preobrazbom humanistike u interdisciplinarne modele putem kontakata s drugim znanostima, kako bi se potvrdila njezina znanstvena vitalnost. Pridje li se istraživačkoj problematici tako, otvaraju se novi interpretativni uvidi i strategije tumačenja određenih aspekata fenomena zločina i prijestupa, ali i nove interpretativne analize književnih tekstova. Naime, ispod površine popularne fikcije skrivene su naslage različitih značenja koja mogu biti korisna u tumačenju mnogobrojnih društvenih fenomena od kojih je kriminal samo jedan u nizu. Što se pozicioniranja teme u polju književnih znanosti tiče, ona bi pripadala paradigmi i topici karakterističnoj za kulturološki pristup.

Ciljevi rada mogu se podijeliti na temeljni cilj i nekoliko primjenjivih ciljeva. Temeljni je uputiti na točke preklapanja i načine na koje kriminalistički romani mogu dodatno objasniti neke od osnovnih kriminoloških koncepata te ilustrirati kako se te ideje mogu koristiti u kreativnim analizama i tumačenjima fenomenologije i etiologije kriminala. Također, izdvojio bih četiri primjenjiva cilja rada:

- a) pridonijeti postojećem arhivu tumačenja kriminalističkoga žanra,
- b) pokazati kako se može doći do disciplinarnih obogaćivanja – kriminoloških u polju književnosti i književnih u polju kriminologije,
- c) skrenuti pozornost na pomalo zanemarene veze između fenomena kriminala i književnosti te
- d) potaknuti širu raspravu koja bi proizvela nove hipoteze i istraživanja korespondencije kriminoloških i kulturno-teorijskih pristupa u području glazbe, filma, kazališta, medija i drugih fenomena hrvatske popularne kulture.

Znanstveni pristup istraživačkome problemu jest funkcionalno-dedukcijski i temelji se na uporabi teorije kulturalne kriminologije. Tako toj istraživačkoj metodi kanim dati prinos i u smislu njezine heurističke vrijednosti koja se očituje u usmjeravanju i poticanju novih znanstvenih istraživanja. Kako sam i ranije naglasio, riječ je o ispitivanju preklapanja između fikcionalnih tekstova kriminalističkih romana s uvidima kriminoloških znanosti u svijet

kriminala i zločina, pri čemu ću teorijske postavke najprije opisati te ih zatim usporediti s empirijskim podacima. Istraživanje koje ću provesti može se okarakterizirati kao kvalitativni istraživački tip s pripadajućim interpretativnim i multimetodološkim pristupom, s ciljem stjecanja jasnijih uvida i razumijevanja fenomena kriminala na temelju narativnih podataka.

Znanstvene metode kojima ću se služiti u takvom pothvatu jesu analiza i interpretacija manifestnih sadržaja prikaza fenomena kriminala u književnim i kriminološkim tekstovima čije ću sadržaje usporediti komparativnom analizom kako bih došao do uvida u njihova preklapanja, ponudio spoznaje i opisao rezultate istraživanja. Pritom moram naglasiti da ću se prema tekstovima hrvatskih kriminalističkih romana odnositi kao prema „remedijalnom dodatku“ (Grgas 2014: 317) kriminoloških istraživanja kojim se oblikuju određena iskustva u konstrukciji poimanja kriminala.

Interpretativni okvir rada činit će logičke i argumentacijske strategije teorije kulturalne kriminologije koja hipotetičko-deduktivnim pristupom problemu na tvorevine kulturnih praksi gleda kao na analitičke objekte, ne toliko radi razvoja određenih teorijskih formulacija, koliko radi preispitivanja i rekonstruiranja postojećih konceptualnih okvira unutar kriminologije inovativnim pristupom problemu. Pri izboru interpretativnih ideja, stajališta i postupaka krenulo se od ideje koja se temelji na uvidu da elementi kulture prenose određena značenja o kriminalu, a da krimić raznoliko uprizoruje ono što kulturalna kriminologija nastoji postići. Riječ je o tome da krimić pruža uvide u šire društvene percepcije o problemu kriminala i otkriva ono što je ostalo skriveno „iza fasada službene kriminologije“ (Ferrell 2008: 4), proširujući spoznaje o uzrocima kriminalnih i aberacijskih ponašanja i njihovih djelovanja. U tom kontekstu spomenut ću da kulturalna kriminologija istraživačkoj metodologiji akademske kriminologije, prije svega kvantitativnoj analizi, zamjera svođenje činjenica na apstraktne podatke i tabele, što ne pomaže boljem razumijevanju kriminaliteta. Naprotiv, takvom istraživačkom metodologijom zanemaruju se mnoga značenja i alternativne percepcije problema. Ovdje ću samo napomenuti, a kasnije i pobliže opisati, utjecaje austrijskoga filozofa, teoretičara i kritičara spoznaje Paula Feyerabenda na kulturalne kriminologe, prije svega kritikom racionalizma i autoritativnih tipova mišljenja te zalaganjem za izgradnju pluralne metodologije u pokušaju razumijevanja više aspekata određenog problema.

Kako sam prije naznačio, ovakvim pristupom nužno dolazi do labavljenja disciplinarnih granica između teorije književnosti i kriminologije, što voditi k širenju granica diskurza o zločinu. To podrazumijeva snažan interdisciplinarni pristup koji će ponuditi širu kulturološku perspektivu te pridonijeti dvjema stvarima – obnovi kriminologije i proširenju mogućnosti čitanja kriminalističkog žanra u domenama koje su često ostajale neistražene. Interdisciplinarni istraživački pristup zahtijevat će i kretanje izvan disciplinarnih ograničenja, čime će se problem definirati neovisno o tim granicama. Prije nego se posvetim problemu interdisciplinarnosti i značaju takvoga pristupa u humanistici, još jednom ću ukazati na dominantne smjerove pomoću kojih ću obraditi problem.

Naime, temeljni razlog za dijakronijskim pristupom odnosi se na činjenicu da je u različitim književno-povijesnim etapama fenomen kriminala bio tumačen prema ustaljenim simboličkim matricama kojima su upravljali ideološki i politički konteksti. Smatram da se time proniče i u šire odnose ideologije prema fenomenu kriminala, što ne pridonosi samo eventualnim zaključcima o uzrocima kriminalnih ponašanja, nego i ulogama službenih institucija u različitim procesima, od socijalne kontrole do institucionalizacije kriminalnih mreža unutar sustava. Takav pristup omogućuje i praćenje razvoja i promjene narativa o kriminalu što je, dakako, utjecalo i na poetiku kriminalističkih romana te na simboličke prikaze zločina. Drugi pristup tiče se problemskih preokupacija određenih romana čije se teme preklapaju s oblastima krivičnoga prava i kriminologije, čime ću pokazati izravnu vezu književnosti s kriminološkim istraživanjima.

2.1 Pitanje interdisciplinarnosti

Talijanski kriminolog Raffaele Garofalo u eseju „Prirodni zločin“, koji je napisao 1905. godine, postavio je pitanje ima li pojam kriminaliteta u pravnom smislu šire ili uže okvire od pojma kriminaliteta u sociološkom smislu. Ustvrdio je da pojam „zločin“ nije stručni termin, nego riječ koja izražava jednu ideju dostupnu svakoj osobi, neovisno o tome je li ta osoba upoznata s elementarnim pravnim načelima ili nije. Zakonodavci, tvrdio je Garofalo (2009: 177), nisu stvorili tu riječ, nego su je posudili iz narodnoga govora. Nisu je čak ni definirali, nego su radili na prikupljanju izvjesnih radnji koje su, prema njihovu mišljenju, pripadale kategoriji zločina. Također, uputio je na različite situacije nejasnih i nepouzdanih okvira kriminaliteta, pri čemu se, međutim, sociolozi ne moraju obratiti nekome pravniku da bi od njega zatražili definiciju zločina, kako bi morali kada bi htjeli doznati definiciju pojmova iz područja kemije ili fizike. Garofalo je nizom tvrdnji i primjera namjeravao pokazati da kriminalitet ipak traži šire okvire razumijevanja od onih koje nude pravne definicije te se zalagao za spoznaje sociološkoga, psihijatrijskog, psihološkog, biološkog i antropološkog pristupa. Novija istraživanja obogatila su kriminološka istraživanja i kulturološkim pristupom, što podrazumijeva križanje tradicionalnih analitičkih koncepata kriminologije, socioloških i antropoloških znanstvenih uvida i studija kulture (Farrell 2009: 410).

Budući da je kriminologija oduvijek stremila multidisciplinarnim pristupima, u ovome poglavlju osvrnut ću se na suvremene akademske uvjete koji su vodili k afirmaciji multidisciplinarnosti, interdisciplinarnosti i transdisciplinarnosti u području humanističkih znanosti, osobito iz pozicije mogućih doprinosa kriminologiji. Započet ću tekstom Cathy N. Davidson i Davida T. Goldberga „Engaging the Humanities: Toward Engaged Humanities“ (2004) koji položaj suvremene humanistike tumače stanjem na današnjim sveučilištima kojima sve više upravljaju materijalni interesi te popratni uvjeti i nacrti znanosti, tehnologije i profesija koje su u službi takvih interesa. Riječ je o okolnostima u okviru kojih za humanističke znanosti ostaje sve manje prostora, no autori vjeruju da je suvremenim istraživačkim pristupima moguće humanistiku učiniti vitalnijom.

Interdisciplinarnim i transdisciplinarnim pristupima disciplinarne granice gube na značaju, što je preduvjet za suradnju između različitih disciplina, preuzimanja metodologija i tehnika te posudbe diskurza. Time se osigurava „više humanistike“ u mnogim istraživanjima, što želim oprimjeriti u ovome radu križanjem tradicionalnih akademskih disciplina (kriminologija i krivično pravo), različitih umjetničkih i intelektualnih aktivnosti (popularna kultura, kulturalna kriminologija) i određenih segmenata ljudskoga života (kriminalna i antisocijalna ponašanja). Takav pothvat zahtijeva višestruke pristupe istraživačkome problemu koji tragaju za mjestima preklapanja kako bi se doprlo do plodnijih uvida izvan disciplinarnih rubova. Ujedno je i riječ o intelektualnome angažmanu kojime se upućuje na drukčije načine razumijevanja problema, što vodi proizvodnji novih disciplinarnih aktivnosti (Dalke, A., Grobstein, P. i McCormack, E. 2006).

Kako sam naveo, Davidson i Goldberg takve istraživačke tendencije tumače u kontekstu suvremenih uvjeta koji ne idu u prilog humanistici, ali ni akademskome svijetu u cjelini, kao i složenim društveno-političkim odnosima izvan akademske zajednice. Stanje trajnih kriza, osobito ekonomskih, dovelo je do posljedičnoga slabljenja državnih potpora znanosti, a loša gospodarska perspektiva studenata dodatno je utjecala na pad potpore humanističkim znanostima. Ipak, riječ je o oprečnome odnosu između pada potpore humanističkim znanostima i rastuće potrebe za istraživanjima u polju humanistike, budući da upravo vrijeme globalizacijskih trendova očituje sve veću potrebu za specijaliziranim znanjima o drugim kulturama, regijama, religijama i tradicijama. Autori primjećuju i da napredak u znanosti i tehnologiji traži razmišljanje o prirodi čovjeka, etici znanstvenih istraživanja i globalnim posljedicama tehnoloških promjena. Sve su to pitanja od značaja za akademsku zajednicu, društvo u cjelini i, osobito, za humanistiku.

Humanističke znanosti osnova su gotovo svih intelektualnih istraživanja i kritičkih promišljanja o uvjetima proizvodnje i reprodukcije znanja kao proizvoda, ali i kao proizvođača određenih društvenih i kulturnih formacija. Stoga bi se suvremena humanistika snažnije trebala koncentrirati na razotkrivanje društvenih i kulturnih konteksta proizvodnje znanja i njegove primjene, kritičko promišljanje uvjeta, učinaka i posljedica stvaranja i primjene znanja te na načine razumijevanja kojima se konstruira svijet. Kako bih oprimjerio iznesene tvrdnje Davidsonove i Golberga, u šestome poglavlju rada baviti ću se suvremenim kritičkim

znanstvenim odnosom prema kriminologiji, točnije prema raskrinkavanju društvenih zabluda koje su pratile ovu znanost od njezinih početaka. Tomu su upravo pridonijeli interdisciplinarni pristupi problematici kojima su promijenjena određena ustaljena i naizgled samorazumljiva tumačenja kriminologije.

No, vratit ću se kratko Davidsonovoj i Golbergu koji su skrenuli pozornost na važan posao humanistike u njezinoj preobrazbi prema interdisciplinarnosti, usredotočujući se na znanstveni problem. Takav model interdisciplinarne humanistike zahtijeva veću koncentriranost na kontakte među znanstvenim disciplinama, zatim na protoke ideja i na kulturna križanja, što bi trebalo pridonijeti angažiranome, sveobuhvatnom i uzbudljivom poslu koji može pomoći humanistici da prestane biti predmetom akademskih stereotipa.

Jedan od najglasnijih zagovornika nadogradnje tradicionalnih disciplinarnih znanja je fizičar i osnivač Međunarodnoga centra za transdisciplinarna istraživanja i studije Basara Nicolescu.² U tekstu „The Transdisciplinary Evolution of the University, Condition for Sustainable Development“ (1998) Nicolescu ističe potrebu višedimenzionalnoga otvaranja znanosti prema različitim mjestima proizvodnje novih znanja. U tom smislu opisuje i razlike između multidisciplinarnosti, interdisciplinarnosti i transdisciplinarnosti kojima je znanje zajednički resurs. Riječ je o trima istraživačkim tipovima koji su komplementarni u razumijevanju svijeta, ali se razlikuju prema svojim ciljevima. Cilj multidisciplinarnosti i interdisciplinarnosti uvijek ostaje u okvirima disciplinarnih istraživanja, dok transdisciplinarnost teži potpunom iskoraku iz disciplinarnih okvira. Ipak, nerijetko dolazi do nerazumijevanja ovih pristupa, djelomice i zbog toga što je u svim trima slučajevima riječ o prekoračenjima disciplinarnih granica, pri čemu se ne obraća pozornost na različite ciljeve.

Multidisciplinarnost podrazumijeva istodobno istraživanje određene teme u nekoliko različitih disciplina. Primjer koji navodi Nicolescu jest slikarstvo Giotto koje se može proučavati u području povijesti umjetnosti, povijesti religije, europske povijesti i geometrije, čime se produbljuje razumijevanje teme. U konačnici, multidisciplinarnost predstavlja „plus“ disciplini kao njezin ekskluzivni dodatak, preplavljuje disciplinarne granice, ali je cilj i dalje ograničen na okvire disciplinarne autonomije.

² Usporedi: http://ciret-transdisciplinarity.org/index_en.php (21. prosinca 2016.)

Interdisciplinarnost se prema cilju razlikuje od multidisciplinarnosti i uglavnom se odnosi na prijenos metodologije iz jedne discipline u drugu. Ovakav pristup posvećen je istraživanju u kojemu znanstvenici iz dviju ili više disciplina rade u područjima koja se preklapaju pa je interdisciplinarnost ujedno i rad na ustroju zajedničkoga modela svih disciplina koje su uključene. Interdisciplinarno istraživanje, stoga, zahtijeva zajedničku formulaciju problema i, barem do određene mjere, zajednički metodološki okvir za istraživanje različitih tema i istraživačkih stajališta. Dakle, nije riječ tek o sinonimu za pluralizam, nego o znanstvenome fenomenu koji je rezultat teških i neprestanih problema s kojima se suočavamo i koji traže pronalazak boljih interpretativnih alata i višestrukih modela rješavanja. Kao i kod bilo koje nove paradigme i strukture razmišljanja, neminovno se osvijetljavaju pomoćna istraživačka područja.

Ovdje bih zastao i upozorio na posljednji kriminalistički roman Pavla Pavličića *Hladna fronta* (2015) kao primjer u polju literarne fikcije u kojemu se otvara pitanje mogućih odnosa između književnosti i medicine. Istraživačke smjernice u tekstu čine radovi Ive Hergešića koji je doktorsku disertaciju napisao o bolestima kod Maupassanta, a bavio se i istraživanjem povijesti medicine te je proučavao biografije liječnika, među kojima se ističe rad Milivoja Dežmana. U Pavličićevu romanu dvojica prijatelja – jedan liječnik, a drugi književni znalac – razgovaraju o mogućnosti da se napiše roman koji bi proučavao povijest jedne zagrebačke obitelji koja je bila pogođena meteoropatijom. Njihova je ideja da bi se opisom manifestacija meteoropatije u toj obitelji mogao opisati položaj bolesnika i liječnika, prikazati bolnice i javno zdravstvo, a preko njih i cijelo društvo. To je jedna od glavnih tematskih preokupacija toga romana i tiče se odnosa bolesti i društva te razvoja izlječenja od određenih bolesti kako bi se opisala slika razvoja zajednice kao cjeline. Ukratko, interes za socijalnom medicinom javlja se kako bi se putem nje doznale određene društvene razvojne smjernice posredstvom literarnog artefakta.

Riječ je o sličnim idejama o kojima su pisali Davidson i Goldberg, naglašavajući da je kultura tradicionalno mjesto humanistike, a da suvremena interdisciplinarna humanistika uzima kulturu kao kritički dijagnostički alat koji nudi nove načine razumijevanja promišljanjem i interpretacijom određenih problema. Jedan od sličnih inovativnih pristupa nudi i kulturalna kriminologija gdje je kultura pokretač potpuno novih pogleda i interpretativnih mogućnosti u kriminologiji. Upravo će se na interdisciplinarnim pretpostavkama temeljiti istraživačka praksa ovoga rada, no treba navesti i osnovne značajke transdisciplinarne istraživačke metodologije koja

je platforma nekih istraživanja u polju kulturalne kriminologije. Jedan od mogućih pristupa problemu zločina koji je afirmirala kulturalna kriminologija jest intervencionistički pristup. Ukratko, riječ je o sklopu etnografskih i kriminoloških istraživanja koja uključuju fotografije, dokumentarne filmove, kulturni *jamming* i druge oblike kulturne inverzije. Jedan od primjera je rad Marka Hamma koji je dekonstruirao detalje s fotografije zlostavljanja zatvorenika u iračkome zatvoru Abu Ghraib, otkrivajući znakove angažmana obavještajnih službi u tome slučaju (Ferrell i sur. 2008).

Nicolescu transdisciplinarnost na osnovnoj razini određuje kao dopunu disciplinarnim pristupima. Iako se koncept transdisciplinarnosti pojavio još 1970-ih godina, uvjeti za započinjanje transdisciplinarnoga rada uspostavljeni su tek 1990-ih (Kessel i Rosenfield 2008, prema Bernstein 2015). Pitanje transdisciplinarnosti aktualiziralo je potrebu za rješavanjem niza složenih globalnih problema, od klimatskih promjena i održivoga razvoja, do ubrzanoga tehnološkog razvoja, političkih izazova, problema obrazovanja, rada i umjetnosti. Globalni kapitalizam nakon Hladnoga rata, osobito u obliku višenacionalnih korporacija, proizveo je niz problema, ali i nove oblike kriminala. Danas više i ne govorimo o industrijskome, nego o postindustrijskom i informacijskom dobu s gospodarstvom koje češće karakterizira proizvodnja znanja i usluga nego fizičkih objekata. Potpuno novi način razmišljanja o kulturi i društvu uvjetovao je postmodernizam, utemeljen na dislokaciji i osjećaju krajnje izmještenosti, koji je imao neprocjenjiv utjecaj na razvoj društvenih znanosti, humanistike i umjetnosti od početka 1990-ih, gotovo istodobno s pojavom kulturalne kriminologije na akademskom tržištu.

Transdisciplinarnost se odlikuje usredotočenošću na probleme koji traže kreativna rješenja te se odnosi na pojam društveno odgovorne znanosti, pri čemu se računa na složenost kao na temeljnu značajku stvarnosti koja se sastoji od različitih razina i dimenzija. Za Nicolescu transdisciplinarnost u najširem smislu znači objedinjavanje humanistike, duhovnih tema i religije, filozofije znanja i obrazovanja s laboratorijskim istraživanjima i istraživanjima u svemirskim opservatorijima. Riječ je o konceptu koji se zalaže za potpuno premošćivanje disciplinarnih granica kako bi se u središtu istraživačkih interesa našlo ono što se nalazi između, preko i iznad disciplina, na što upućuje prefiks „trans“. Znanstvenike u transdisciplinarnome pristupu zanimaju problemi i krize koje se odnose na više područja i dimenzija koje traže suradnju izvanakademyjskih disciplina s praktičnim rješenjima u stvarnim, izvanakademyjskim

uvjetima.

Transdisciplinarnost nije samo disciplina, već pristup i proces kojim se povećava znanje objedinjavanjem i preobrazbom različitih vidokruga. Riječ je o radikalno različitom pristupu u odnosu na klasična disciplinarna istraživanja, čak i kada se upotpunjuju, jer se, prema Nicolescu, disciplinarna istraživanja odnose uglavnom na iste razine stvarnosti, u većini samo na odsječke jedne razine stvarnosti. Važno je naglasiti da se transdisciplinarnost odnosi na dinamiku kao posljedicu istodobnoga djelovanja nekoliko razina stvarnosti. Proučavanje tih dinamika nužno prolazi disciplinarnim znanjima pa transdisciplinarnost crpi iz disciplinarnih istraživanja. S druge strane, disciplinarna istraživanja poboljšavaju transdisciplinarna znanja na nove načine tako da disciplinarna i transdisciplinarna istraživanja nisu oprečna, već se upotpunjavaju. Usmjerenost na složenost stvarnosti razumljiva je budući da je najuočljivija kada se određeni problem ili fenomen razmatra iz više kutova i dimenzija kako bi se otkrile zamagljene veze između različitih disciplina.

Važna karakteristika transdisciplinarnosti jest težnja da se misli „bočno“, maštovito i kreativno i u rješenju problema i u sjedinjenju čimbenika koje treba uzeti u obzir. *Inputi* iz umjetnosti i humanističkih znanosti mogu preobraziti istraživanja tako da se rekombiniraju postojeći disciplinarni elementi, što Julie Thompson Klein (prema Bernstein 2015) naziva „diskurzom prijestupa“ koji je pozadina mnogim suvremenim istraživanjima u društvenim i humanističkim znanostima. Ukratko, transdisciplinarnost nema jedinstveni metodološki pristup ili skupinu metoda koje pripadaju isključivo tome tipu istraživanja. Ovakva istraživanja bave se problemskim područjima tako da se može shvatiti složenost problema, uzeti u obzir raznolikost životne i znanstvene percepcije problema, povezati apstraktno i specifično znanje te razvijati znanje i praksu koja promiče ono što se sagledava kao opće dobro (Cerovac 2013).

Značajka multidisciplinarnosti jest poticanje kontakata među disciplinama, značajka interdisciplinarnosti jest poticanje dijaloga, a transdisciplinarnosti spoj ovih dvaju pristupa. Transdisciplinarnost je od multidisciplinarnosti preuzela svijest o postojanju različitih zbilja, dok je od interdisciplinarnosti preuzela povezivanje disciplina radi artikulacije, međusobne prilagodbe i reinterpretacije novih oblika znanja. Zasad ću samo napomenuti, a u nastavku rada i objasniti kako je i kriminologija nastala na interdisciplinarnim znanstvenim temeljima, dijalogom različitih znanstvenih disciplina s umjetnošću i kulturom. Interdisciplinarna

pragmatičnost proizlazi od iskoraka iz disciplinarnih ograničenja i jedinstvenih metodoloških opredjeljenja. Za razliku od disciplinarne normativnosti, koja je ograničena disciplinarnim granicama, interdisciplinarnost je pragmatična jer je zanima isključivo predmet analize.

Zaključit ću ovo poglavlje jednim važnim zapažanjem Davidsonove i Goldberga koji su primijetili da je interdisciplinarnost uvela promjene i u čitateljske navike, budući da je usmjerila čitanje izvan disciplinarnih granica. Takva čitanja, osobito kada je o književnomu tekstu riječ, znače čitanje izvan i između granica discipline i predstavljaju znak tematskoga poticaja izvan disciplinarne određenosti.

3. Akademska kriminologija: predmet i metodologija

Utjecaj postmodernističke misli na arhitekturu, studije kulture i medija, književnu kritiku i filozofiju nije zaobišao ni društvene znanosti. Postmodernističke teme, s općim razočaranjem idejama znanstvenoga i ljudskog napretka, koherentnosti i istine, postigle su velik utjecaj u vrijeme političke i društvene nesigurnosti prouzročene urušavanjem socijalizma u istočnoj i socijalne države u zapadnoj Europi. John Lea, britanski kriminolog, u tekstu „Criminology and Postmodernity“ (1998) piše o nemoći suvremenoga društva u suočavanju s problemom porasta kriminala koji snažno zrcali „metafore postmodernizma“, poput fragmentacije, nesigurnosti ili samodovoljne ravnodušnosti. Dakle, krizu u kojoj se našla kriminologija, koja je s penologijom³ činila jedan od središnjih stupova poslijeratnih „velikih priča“ društvenoga inženjeringa i socijalnoga reformizma kao nacrtu za dobro skrojeno društvo, Lea tumači u kontekstu krize kasnoga modernizma. Glavne sastavnice te krize opisao je Zygmund Bauman tvrdeći da se nitko više i ne nada da će država djelovati kao opunomoćenik razuma i arhitekt racionalnoga društva, što ni ona sama ne obećava, budući da su „crtaci stolovi u uredima dobrog društva u procesu potpunog ukidanja i da šaroliko mnoštvo savjetnika, tumača i posrednika preuzima najveći dio zadaće koja je prije bila rezervirana za zakonodavce“ (Bauman 2011: 51). Složenosti problema pridonosi i vrijeme „individualnih sloboda, raznolikosti i različitosti“ (Hall i Jacques 1989, prema Lea 1998: 163), arene u kojoj se čuju novi glasovi nekada ignoriranih identiteta i njihovih problema od kojih su mnogi značajni za pitanje kontrole kriminala.

U spomenutom tekstu Lea opisuje stanje suvremene kriminologije iz gledišta postmodernističkih preokupacija koje su pronašle teorijsku primjenu u toj znanosti. No njegova je temeljna namjera uputiti na česta nekritička prisvajanja, kako tvrdi, prolaznih i površnih prikaza prirode postmodernizma. Upravo je to razlog zbog kojega mi se čini da je ovim tekstom

³ Penologija (lat. *poena*: kazna i gr. *logos*: učenje) jedna je od četiriju kaznenih znanosti koje spadaju u skupinu potpune i isključive povezanosti disciplina s problemima kažnjivih ponašanja (ostale tri su: kriminalistika, kriminologija i politika suzbijanja kažnjivih ponašanja). „Znanost o kazni“ je disciplina, znanost i djelatnost koja je blisko povezana s kaznenim pravom i kriminologijom, a na njezinim spoznajama temelji se i politika suzbijanja kažnjivih ponašanja. Suvremena penologija multidisciplinarnim pristupom koncentrira svoju znanstvenu i praktičnu djelatnost na izvršenje kazne oduzimanja slobode. Bavi se i izvršenjem ostalih kazni, zamjena za kaznu i nekih drugih kaznenopravnih sankcija (*Pravni leksikon* 2006: 381). Proučava i načine organizacije tjeka kazne zatvora i ostalih kaznenopravnih sankcija. Glavni je predmet penologije znanstveno proučavanje problema tretmana i resocijalizacije osuđenika. U izravnoj je vezi s izvršnim ili penitencijarnim kaznenim pravom koje pravno uređuje izvršenje kaznenopravnih sankcija. Međutim, penologija je i šira znanost, jer izvršenje sankcija, osim s pravnoga, proučava i s drugih stajališta (npr. socioloških, psiholoških, medicinskih, pedagoških) čime postaje polivalentna ili interdisciplinarna znanost (*Pravni leksikon* 2007: 1064).

nužno započeti teorijsko razlaganje, budući da predočava krizu u kojoj se nalazi kriminologija, što će nas dovesti i do razloga za novim pristupima u tumačenju fenomena kriminala.

Lea pronalazi mnoge sličnosti između postmodernizma i kriminologije te ih definira kao polja labavoga skupa tema, često bez elaboracije dominantnih skupova odgovora na probleme. Tematska nekoherentnost jedna je od osnovnih odlika obaju polja, a svaki drukčiji pristup definiranja postmodernizma značio bi pasti u zamku artikulacije postmodernizma kao velike priče i globalnoga pogleda na svijet, suprotno namjeri toga znanstvenog projekta. Kriminologija je, također, prema svojoj prirodi iznimno fragmentirana i pluralna znanstvena praksa, što je možda i osnovni razlog iz kojega se suvremeni psiholozi, sociolozi, pravnici, geografi, ali i filozofi mogu nazvati kriminolozima i zbog čega „identiteti kao što su 'radikalni' ili 'feministički' mogu uvjerljivo tvrditi da djeluju u području kriminologije“ (Lea 1998: 164). Upravo će ti razlozi svaki pokušaj dekonstruiranja dominantnih kriminoloških diskurza već na početku takvu namjeru učiniti napola dovršenom. Lea je ipak svjestan nužnosti priklanjanja određenoj definiciji kriminologije te polazi od osnovnih analitičkih i teorijskih preokupacija ove znanosti definirane trima pitanjima:

- kako i pod kojim uvjetima se neke kategorije društvenih aktivnosti definiraju kao zločin,
- zašto se takve aktivnosti javljaju u određenim situacijama i
- kako različite društvene snage pokušavaju upravljati i kontrolirati takve radnje i njihove posljedice formalnim institucionalnim mehanizmima kaznenoga pravosuđa i neformalnim mehanizmima društvene kontrole.⁴

Riječ je o trima pitanjima koja autoru služe u određivanju kriminologije te kojima ujedno upućuje i na mjesta tematskih preokupacija postmodernističkih utjecaja u polje kriminološke znanosti. Prva se tiče dekonstrukcije čija je primjena u kritičkoj kriminologiji i sociologiji bila prijemčiva mnogim istraživačima, osobito s pretpostavkom da je svaki identitet i svaka definicija

⁴ Ovakav pristup u kriminologiji nastaje 60-ih godina 20. stoljeća u radovima pripadnika simboličnog interakcionizma i kasnije radikalnih kriminologa što predstavlja začetak jedne velike orijentacije u kriminologiji – kriminologiju društvene reakcije. Ona se ne koncentrira na pitanje zašto dolazi do određenih ponašanja koja se smatraju kriminalnim, nego zašto društvo sankcionira određena ponašanja i kako se vrši izbor djela i njihovih počinitelja koji se kažnjavaju. Ovakvo teorijsko usmjerenje iz temelja je promijenilo pristup zločinu i njegovoj kontroli. Na tim temeljima nastala je „nova kriminologija“ iz koje se razvijala i crpila i teorija kulturalne kriminologije od sredine 90-ih godina prošloga stoljeća (Ignjatović 2009: 18).

represivnoga karaktera koji u sebi krije i čin isključenja. Dekonstrukcija, barem u literaturi, teži pronalasku potisnutih i podređenih tema, slijedeći njihove različite tekstualne posljedice i pokazujući da potkopavaju poredak koji ih drži pod kontrolom (Noris 1991, prema Lea 1998: 169). Sve je to važno jer je integrirani diskurz zakona dugo predstavljan kao velika priča *par excellence*, koji je sa svojim definicijama i konstrukcijama pravnih subjekata i njihovih prava i odgovornosti postao „zreo za nož dekonstrukcije“ (Lea 1998: 170). Ujedno, bilo je teže zanemariti važnost temeljnih filozofskih pitanja u proučavanju zakona i sudske prakse u odnosu na kriminologiju, pa je razumljivo da se kritika postmodernizma razvila u ovome području prije nego u kriminologiji. No, kriminologija se više nego krivično pravo bavi procesima kriminalizacije pojedinih djela pa je cilj dekonstrukcije bio otkriti ono što je ostalo potisnuto i skriveno kriminološkim diskurzom. Konkretno, neke feminističke autorice zagovarale su ovakav pristup kao strategiju otkrivanja onoga što je ostalo potisnuto diskurzom o kriminalu koji su smatrale „muškim“. Lea to opimjeruje na situacijama u kojima kriminologija ne može dekonstruirati zločin. Zaključuje da nije moguće razmatrati silovanje ili seksualno zlostavljanje djece u oblasti seksualnosti, krađu u oblasti ekonomske aktivnosti ili uporabu droga u oblasti zdravlja. Kada bi se to dogodilo, napustio bi se kriminološki u korist sociološkog diskurza. K tome, napustila bi se i ideja jedinstvenoga problema koji zahtjeva jedinstveno rješenje.

Dakle, iz pozicije dekonstrukcije uočava se da pojam zločina klizi u mnoštvo različitih aktivnosti i značenja koja nemaju ništa zajedničko osim činjenice da se sustav kaznenoga pravosuđa odnosi prema njima jednako. Dekonstrukcija je uputila i na to da su kategorije kriminala definirane i zadane kaznenopravnim sustavom, a ne da ih je zadalo društvo u cjelini ili da su to napravile žrtve zločina. Sve su to razlozi iz kojih suvremena kritika kriminologije traži napuštanje ideje zločina kao alata u konceptualnom okviru kriminologije. S time se slaže i poznati nizozemski kriminolog Louk Hulsman (2006), tvrdeći da zločin nije objekt, nego proizvod kaznene politike, a kriminalizacija jedan od načina gradnje društvene stvarnosti.

Zločin se, kao proizvod sustava, ostvaruje stalnim i prisilnim nametanjem određenih koncepata nad neusporedivim i raznolikim problematičnim situacijama, što je ideja koja se dobro uklopila u duh dekonstrukcije. Zločinu se, očito, više ne može pridavati samo značenje povrede takozvanih prirodnih prava, niti može biti predmet određenoga teorijskog objašnjenja. U uvjetima utjecaja postmodernističkih ideja u kriminologiju, njezin predmet nestaje u pokušaju

objašnjenja svake „problematične situacije“ koja uključuje različita načela bez općenitih rješenja. Lea takve teorijske intervencije u suvremenoj kriminologiji tumači problematičnima, smatrajući da se iza njih krije politička motivacija slična anarhističko-slobodarskome konceptu koji smatra da bi pojedinci trebali rješenja bez okova diskurza države i kaznenoga prava.

Još jedan važan problem na koji upućuje isti autor beskonačna je regresija kojom se iznova otkrivaju druge vrste diskurza moći. Zaključak do kojega može dovesti takva argumentacija jest sljedeći: ako zločin nema ontološku stvarnost, nemaju je ni problematične situacije. Dok u književnoj kritici beskonačna regresija znakova može biti uvjerljivo i korisno oruđe, u kriminologiji ipak dovodi do nedosljednosti te autor predlaže kompromisna rješenja s izvornim projektom dekonstrukcije gdje bi se ovakvi postupci zaustavili na neki proizvoljan način.

U odnosu na takav tip teorijskoga pristupa, Lea prednost daje ponešto starijoj marksističkoj i kritičkoj teoriji tradicije *kritike* koju smatra superiornijom. Tada se pitanje ontološke stvarnosti kriminala mijenja problemom proturječnosti i povijesne stvarnosti, što će se pokazati važnim uvidom kojemu će posvjedočiti i mnogi hrvatski kriminalistički romani. Iako i taj tip kritike uvažava činjenicu represivne naravi definicija i koncepata, smatra se da potiskivanje nije rezultat procesa samoga definiranja, nego da ga treba tražiti u određenome obliku društva u kojemu se događa. Cilj je pokazati zašto su neki oblici seksualnosti, nasilja ili gospodarskih aktivnosti povijesno izgrađeni kao zločin i koje su specifične konstelacije moći i sukoba bile dio toga procesa. Tada se postavljaju sljedeća pitanja: zašto je seksualno nasilje koje dolazi od stranaca zločin, a kada dolazi od supružnika nije; zbog čega je nasilje koje počinu radnik zločin, a kada ga počinu poslodavac nije; kako su među vladajućim i podređenim skupinama i društvenim klasama raspoređeni kazneno pravo i kriminalizacija.

Na ulogu moći u procesima kriminalizacije određenih ponašanja te u klasnoj raspodjeli kaznenopravnih normi u hrvatskoj kriminalističkoj književnosti, najranije je uputila Marija Jurić Zagorka u političko-povijesnom krimiću *Tozuki* koji je napisan 1922. godine. Metaforu kriminala u ovome romanu utjelovljuje dinastija Habsburgovaca koja teži ideji obnove propaloga Carstva, za što se osobito zalaže dio mađarske aristokracije. Zagrebački publicist Milan Slavušić i policijski činovnik Branko Vitor tragom jednoga tajanstvenog ubojstva doznaju da Beč sprema politički prevrat u Zagrebu i da su im saveznici ugledne javne osobe koje kane organizirati cariste koji i u policiji imaju svoje suradnike.

Istodobno, u Hrvatsku dolazi veliki ulagač, Kamilo Sejan, bogati poduzetnik američko-hrvatskih korijena koji želi iskazati svoje domoljublje financijskim ulaganjem u veliki projekt izgradnje kanala koji bi povezao Zagreb s obalom Jadrana. Iza financijskoga ulaganja koje bi ekonomski osnažilo zemlju kriju se posve druge namjere. Ugledni je poduzetnik čovjek koji treba voditi prevrat, ali se lažno predstavio Austrijancima kako bi došao do prekomjernoga iznosa novca za organizaciju revolucije. Cijeli se političko-kriminalni projekt događa pod okriljem jednoga poslovnog konzorcija oko kojega su okupljeni najotmjeniji članovi hrvatskoga društva. No, riječ je o prijevari koja je gospodarskoga i političkoga karaktera. Cijeli se slučaj pretvara u potragu za ubojicom i nepoznatim pristašama carizma, a Tozuki je tajni naziv carističke organizacije.

Elitnoj skupini carista, političara i gospodarstvenika suprotstavljeni su sitni prigradski kriminalci i šverceri čiji je predstavnik Škarica koji uočava da „svi krađu, svi provaljuju, svi žive na tuđi račun; jedni imaju svoj alat tu – on se udari po čelu – a drugi tu – pritom udari po žepu u kojemu zazveči kovni alat. Samo što se za one prve veli da su se obogatili, a nama se veli da smo ukrali“ (Zagorka 2015: 193). Tijekom istrage se razotkriva mreža krijumčarenja, doušništva, korupcije i ubojstava koja vodi do najviših vrhova vlasti i moći. Ovaj Zagorkin krimić govori i o gramzivosti i pohlepi kao motivima kriminalnih radnji, osobito kod krijumčara zlata preko granice koji se ugledaju na višu, bogatu klasu koja prolazi nekažnjeno za zlodjela, što svjedoči o tome da „velik dio našeg ekonomskog zla navraćaju na nas oni koji krađu državu i građane“ (Zagorka 2015: 397). Kada se ovaj Zagorkin krimić, s elementima pseudopovijesnoga romana i ljubića, ogoli, razotkriva spregu politike i kriminala, korumpiranost policijskoga aparata, ali promišlja i mjere prevencije zločina, pohlepu kao motiv zločina, međunarodnu premreženost kriminala, emocije koje prate izvršenja zločina te upućuje na nepravdu kaznenopravnoga sustava prema nižim društvenim slojevima. Riječ je o vrlo slojevitom romanu koji vrlo rano, na početku 20. stoljeća, mijenja uvjete rasprave o karakteru zločina u našoj književnosti. Upućuje i na ključnu proturječnost – ne samo da je pokretač kriminala najviša društvena klasa, nego ona ima moć kriminalizirati određena ponašanja, a da su joj kaznenopravne norme osnovni element u takvim procesima.

Proturječnosti na koje u svojem romanu upućuje Zagorka, za Johna Leaja temelj su promjene i razvoja jer jedino tako može doći do ukidanja koncepta kriminala. Dogodi li se takvo

što, moguće je razumjeti revolucionarne društvene promjene, za razliku od dekonstruiranja pojma kako bismo se u stvarnosti ponovno s njim pomirili. Sličnim zaključcima sklon je i Mitchael P. Roth u studiji *Oko za oko*, u kojoj istražuje povijest zločina i kazne. Naime, riječ je o tomu da je u cijeloj zabilježenoj povijesti, od antičkoga preko feudalnog doba do danas, kada se čovjek morao pojaviti pred kakvim sudom ili dijelom pravosudnoga sustava, uvijek bilo korisno ako je pripadao nekoj od povlaštenih klasa i skupina. Od prvoga pisanog zakonika, tvrdi Roth, zakon je postao rezervom bogatih što pokazuje i Hamurabijev zakonik koji nedvojbeno navodi da kazne najteže pogađaju niže klase, odbacujući pojam jednakosti pred zakonom.

John Lea također kritizira i ideju odbacivanja koherentnosti i jedinstva, i u filozofskom smislu nepostojanja „velikih priča“ istine iza pojave kaosa i slijeda, i u sociološkom smislu nepostojanja središnjega mehanizma kao polazišta za objašnjenja društvenih pojava poput kriminala. Prema nekim autorima na koje se poziva, pozitivistička kriminologija činila je središnji aspekt vjerovanja u upravljano društvo i planirane društvene reforme koje su dominirale u eri socijalne države (Taylor 1982, prema Lea 1998: 164). Danas je ta vrsta kriminološkoga znanja u krizi kao simptom opće krize socijalne politike i socijalne države. Riječ je o doktrini prema kojoj možemo uspostaviti provjerljivo znanje o događajima, osobito uzročnim objašnjenjima, koja nam pružaju objektivne metode za intervenciju u slučajeve koje definiramo problematičnima. Tumači li se takav pozitivistički pristup sa stajališta modernizma, uključuje i problem usvajanja načina zbrajanja i teoretiziranja koji nameću ujednačenost perspektiva ignorirajući njihovu raznolikost pod pretpostavkom da ćemo jednom, kada budemo imali teoriju koja će objasniti sve oblike socijalnih ponašanja, znati što i učiniti. Lea podsjeća na uvid Karla Poppera (1957, prema Lea 1998: 171) da ne možemo proučiti, niti upravljati cijelim društvom iz jednostavnoga razloga, a taj je da se sa svakom novom kontrolom društvenih odnosa stvara niz novih društvenih odnosa koje treba kontrolirati.

Treća važna tema odnosi se na prirodu slobode. Postmodernizam je nastojao reinterpretirati dijelove Nietzscheove filozofije koja slobodu i samoidentitet pojedinca tumači kao emancipaciju od normativnih ograničenja svijeta života i drugih veza kao proces beskrajnoga eksperimentiranja i izražavanja razlike. Takvo tumačenje u suvremenosti pronalazi sociološku paralelu u, navodno, slučajnom odnosu između procesa stvaranja osobnog identiteta i društvenih vrijednosti te ideje da pojedinac sve više stoji izvan vrijednosti i usmjerava se na njih „taktičkim

prisvajanjem“ (Crook 1992, prema Lea 1998: 168) ili eksperimentiranjem sa životnim stilovima koji se sastoje od beskrajnoga procesa *bricolage*. No, ako su sloboda i formiranje osobnoga identiteta sadržani u procesima neometanoga i samostalnog stvaranja, temeljeni na beskrajnom eksperimentiranju i neovisni o društvenim mrežama, stanje marginalnosti postaje opći uvjet slobode. Tada nasilje i zločin postaju izbor kao i svaki drugi, a paradoks postmodernoga društva ogleda se u činjenici da se zločini mogu povećati, ali da ne možemo znati njegove uzroke, osim da proizlaze iz općih uvjeta slobode.

Takva stajališta upućuju na duboke društvene promjene modernih industrijskih društava. Riječ je o procesima fragmentacije društvenih struktura – klase, urbanoga života, politike, ali i kulture. Iako su promjene uočljive, kao i kriza socijalne i liberalne politike koja je odraz logike kasnoga kapitalizma (Jameson 1984, Harvey 1989, prema Lea 1998: 171) i funkcionalističkih procesa institucionalne i kulturne diferencijacije, osnovna bi tema trebala biti „gubitak socijalnog“ i činjenice da se društva sastoje od stabilnih struktura, klasa i institucija. Također u takve su strukture, institucije i klase pojedinci integrirani i iz njih crpe stajališta i društvene uloge čak iako je ishod tako određenog položaja grubi individualizam i *laissez-faire*. Klasu je zamijenio identitet, a stabilne društvene i političke institucije pluralistički i nepredviđeni neformalizam.

„Mjesto neodređenosti“ u temelju triju navedenih problema odnosi se na procese i mehanizme kojima se određene društvene aktivnosti označavaju i definiraju kao kriminalne. Upravo na tomu mjestu različite su postmodernističke prakse pronašle svoju inspiraciju i mogućnost teorijske primjene u kriminologiji. Leaja su zanimale posljedice redefiniranja teorijskih problema u kriminologiji koji nastaju primjenom uvida postmodernističkih praksi – problem koherentnosti, pitanje prirode slobode ili teorija dekonstrukcije. Leajev tekst, uz to što će u nekim segmentima pomoći u tumačenju hrvatskih kriminalističkih romana, predočava duboku krizu s kojom se suočila kriminologija te nemogućnost da je se artikulira kao „veliku priču“.

Kriza suvremene kriminologije nastala je upravo na teorijskome problemu na kojemu je ova znanost ustoličena sredinom 19. stoljeća. Kritičkim osvrtom na temelje nastanka kriminologije te povratkom na njezina znanstvena izvorišta, o čemu će biti riječi u narednim poglavljima, suvremeni su kriminolozi imali ključnu ulogu u kritici klasične kriminologije kao jednog od

važnih znanstvenih osnova modernoga društva. Osobito su znanstvenici iz područja kulturalne kriminologije upućivali na dvojbeni mjesta i mehanizme na kojima, i uz pomoć kojih, su građeni narativi o kriminalcima te su pokazali premreženost i utjecaje, ne samo društvenoga i ideološkog, nego i kulturološkoga konteksta. Riječ je o mehanizmima kojima su nekada, kao i danas, određeni tipovi društvenih aktivnosti, društvene skupine i pojedinci označavani kriminalnim, pri čemu je i književnost nerijetko bila instrumentalizirana, o čemu će posvjedočiti mnogi hrvatski kriminalistički romani.

Druga važna stvar u suvremenoj kriminologiji jest ta da su društveni uvjeti kasno modernoga svijeta – fragmentacija, socijalna mobilnost, eksperimentiranje životnim stilovima, propitivanje i prekranje identitetskih markera i fluidnost – usmjerili k novim idejama i uvidima te je od nekada izrazito normativne znanosti učinili interdisciplinarnom, sklonom prisvajanju različitih teorijskih i filozofskih koncepata. S radikalnih su periferija u središte pozornosti kriminologije uvedene nove teme i pristupi problemu kriminala, što je rezultiralo novim kriminološkim pravcima i školama čiji će uvidi poslužiti u metodološkom i analitičkom pristupu hrvatskome kriminalističkom romanu. Riječ je o teorijskim usmjerenjima koja su sjedinjavanjem teorija klasične kriminološke znanosti sa studijima kulture i medija, kognitivnih znanosti, dekonstrukcije, psihoanalitičke semiotike i feminizma došli do važnih spoznaja u tumačenju fenomena kriminala uz pomoć književnih tekstova, ali i brojnih drugih proizvoda popularne kulture.

Budući da kriminologija upućuje na bogat inventar ideja, čini mi se neophodnim navesti nekoliko klasičnih definicija ove znanosti. Primjetno je da je u tim definicijama mnogo toga što je bilo čestom metom kritike suvremenih kriminologa. Navodim, dakle, jednu udžbeničku, leksikonsku i rječničku definiciju kriminologije.

Davor Derenčinović i Anna-Maria Getoš (2008: 19-20) smatraju da svatko tko se bavi kriminologijom ima vlastitu definiciju ove znanosti te da je onoliko definicija koliko je i kriminologa. Američki i anglosaksonski kriminolozi definiraju je s obzirom na položaj u svojim znanstvenim sustavima. Kod njih je riječ o poziciji nadređenosti u okviru kaznenih znanosti pa otuda ideja da je kriminologija ukupnost znanja o kažnjivim ponašanjima i njihovim počiniteljima i mjerama koje društvo poduzima u suzbijanju kažnjivih ponašanja. Europski znanstvenici iz definicije uglavnom izostavljaju društvene mjere za sprječavanje i suzbijanje

kažnjivih ponašanja koje su dio politike samostalne znanosti i praktične djelatnosti. Na koncu, ovo će dvoje autora definirati kriminologiju kao primijenjenu i interdisciplinarnu društvenu empirijsko-teorijsku znanost koja se bavi pojavnim oblicima (fenomenologija) i uzrocima kažnjivih ponašanja (etimologija).

U definiciji *Pravnoga leksikona* (2006: 633) Leksikografskoga zavoda Miroslava Krleže navodi se da su mnogobrojne definicije ove znanosti posljedica užega ili šireg određivanja njezina predmeta te prihvatanja različitih područja proučavanja kriminaliteta kojima bi se trebala baviti. U osnovi kriminologija je multidisciplinarna, empirijska znanost koja proučava kazneno djelo i osobu počinitelja kao pojedinačne pojave te kriminalitet kao masovnu društvenu pojavu. Najveći broj kriminologa, navodi se u leksikonskoj natuknici, suglasan je oko toga da su kriminalna fenomenologija i kriminalna etiologija dva važna i neizostavna kriminološka područja. Kriminalna fenomenologija istražuje pojavne oblike kaznenih djela i na temelju nekih zajedničkih značajki oblikuje vrste (tipove) kriminaliteta, a kriminalna etiologija proučava kriminogene čimbenike koji uvjetuju pojavu kaznenih djela i kriminaliteta. Navodi se i da su u razmjerno kratkoj povijesti kriminologije nastale tri različite koncepcije o uzrocima delinkventnog ponašanja: biološko-psihološka, sociološka i mješovita, tj. biološko-psihološko-socijalna te da je danas općeprihvaćeno višeuzročno shvaćanje prema kojemu nastanak kriminaliteta uvjetuju različiti društveni i individualni čimbenici. U natuknici se ukratko predočavaju veze i odnosi kriminologije i drugih kaznenih disciplina, prije svega kaznenoga prava i kriminalne politike. Povezanost kriminologije i kaznenoga prava ogleda se u tome što kazneno pravo normira ponašanja ljudi kao kaznena djela koja su predmet kriminoloških istraživanja, a u propisivanju kaznenih djela i sankcija koristi se dostignućima kriminologije. Suradnja s kriminalnom politikom temelji se na rezultatima kriminoloških istraživanja pojava oblika i uzroka kaznenih djela koji služe kriminalnoj politici u planiranju i ostvarenju aktivnosti u suzbijanju i sprječavanju kriminalne djelatnosti.

U oksfordskome izdanju *Pravnog rječnika* (*A Dictionary of Law* 2014: 162-163) kriminologija se definira, u najširem smislu, kao znanost koja proučava kriminal. Ističe se njezin interdisciplinarni karakter kao posljedica kombinacije različitih gledišta pravne teorije i materijalnih pravnih disciplina i njihovih pristupa temeljenih na psihologiji, sociologiji i filozofiji morala. U to sve, dakako, uključuju se priroda i definicija zločina, njegovi oblici i

učestalost, uzroci i sprječavanje kriminaliteta. Dva osnovna pristupa koja su bila dominantna, povijesno gledano, proistječu iz klasične i pozitivističke škole. Klasična kriminološka škola naglašava ulogu slobodne volje i racionalnoga izbora u kriminalnom ponašanju i uporabi kazne u odvratanju. Suprotno, pozitivistička škola uzroke kriminalnih ponašanja traži u biološkim, psihološkim i sociološkim čimbenicima koji su uvelike izvan kontrole počinitelja kriminalnoga djela. Većina modernih pristupa ukorijenjena je u jednoj od tih dviju škola, iako je u posljednjim desetljećima vidljiv razvoj integracijskih i realističkih teorija koje nastoje kombinirati elemente obaju pristupa.

Sažimanjem navedenih definicija, izdvajaju se dvije temeljne značajke ove znanosti. Prva je pluralnost i prekoračenje okvira kaznenopravnih znanosti prema uvidima iz medicine, biologije, antropologije, psihologije, sociologije i filozofije morala, budući da je kriminal složena pojava višestruko povezana s mnogim čimbenicima. Druga se odnosi na znanstvenu usmjerenost prema proučavanju fenomenologije i etiologije, pojavnih oblika i uzroka kažnjivih ponašanja.

Jednako je važno podsjetiti i na načine na temelju kojih se provjeravaju postavljene hipoteze u kriminološkoj znanosti, metodologiju koja je također česta meta kritike kulturalnih kriminologa uz zahtjev za metodološkom preinakom. Metodologija ove znanosti obuhvaća statistiku i kriminalnu prognostiku, samoiskaz, samodoživljenu viktimizaciju, studije slučaja, pokuse, promatranje, kriminološko profiliranje i slično.⁵

Metodološki postupci klasične kriminologije bitno se razlikuju od metodoloških postupaka kulturalne kriminologije. Autori iz područja kulturalne kriminologije ističu da „ozbiljnost predmeta ne dopušta da se konvencionalnu kriminologiju uzima ozbiljno jer se ondje ljudske tragedije gube u labirintima tablica“ (Ferrell i sur. 2008: 174). Spoznajni modeli kriminalističkih znanosti i njihova problematična metodologija bile su temama i hrvatske kriminalističke proze. Podsjetit ću na pripovijetku Pavla Pavličića *Dobri duh Zagreba* (1976) kojoj ću se vratiti nešto kasnije, dok u kriminalističkom romanu Branka Belana *Obrasci mržnje* (1964), na početku istrage glavni istražitelj, listajući zapisnike o ubojstvima temeljene na klasičnim metodološkim postupcima kriminologije, potvrđuje njihovu nevjerodostojnost:

⁵ O metodama klasične kriminologije u: Derenčinović, D. i Getoš, A. (2008: 5-18)

...nalazimo u zapisnicima samo nezanimljiva fakta, obično neuvjerljiva, napabričena, često besmislena... Sami saslušanci kao da i nisu prisutni. Oni – živi, složeni ljudi – koji se u životu kreću po tangentama bezbrojnih pobuda, javljaju se u tim zapisnicima označeni samo slovima imena i prezimena kao jedinim osobnim rekvizitima, a iza tih slova nema ništa što bi vonjalo po njihovom znoju, nema ništa što bi otkrivalo njihove navike ili tok njihovih misli... Pa to je, ljudi, manje od tvorničkih oznaka na konfekcijskim odijelima!

(Belan 1964: 15)

U kontekstu maloprije navedene kritike Jeffa Ferrella, upućene metodologiji u kriminologiji te nužnosti iskoraka izvan disciplinarnih granica i njezinu obogaćivanju kulturnim reprezentacijama, podsjetit ću na sličan pristup jednoga domaćega znanstvenika, Stipe Grgasa, koji je istaknuo važnost uvida iz književnih djela, no s razlikom iskoraka prema ekonomskoj problematici. Time je dodatno uputio na sve češću potrebu za postdisciplinarnošću na akademskoj sceni i na potrebu za bavljenjem pitanjima izvan vlastite struke ili samo tangencijalno povezanim s njom (Menand 2001, prema Grgas 2014: 40). Konkretno, posrijedi je kontekst američkih studija i „ekonomskih reprezentacija“, pri čemu se skreće pozornost na korisnost takvih reprezentacija koje se nalaze u svim disciplinama i među aktivistima koji se bave pitanjima izvan vidokruga akademskih ekonomista, ali i u popularnoj kulturi krcatoj referencijama i reprezentacijama ekonomskih tema i pitanja (Ruccio 2008, prema Grgas 2014: 43). Grgas u knjizi *Američki studiji danas: identitet, kapital, specijalnost* (2014) piše o važnosti načina pomoću kojih se ekonomska sfera razotkriva kao strukturirajuće središte entiteta Sjedinjenih Država u aktualnom trenutku i na ulogu književnosti u tom projektu. To oprimjeruje Pynchonovim romanom *Gravity's Rainbow*, kao paradigmom takozvanoga ekonomskoga romana. Jezik, pripovjedna aparatura i druga obilježja takvoga tipa romana pokazuju, tvrdi Grgas (2014: 317) slično Jeffu Ferrellu u polju kriminologije, da ekonomija nije svodljiva na suhoparne statističke podatke i matematičke formule te da ju je pogibeljno prepustiti ekonomistima, budući da književnost može poslužiti kao remedijalni dodatak manjkavosti ekonomskih konceptualizacija.

Kada se vratimo kulturalnoj kriminologiji, zaključak je da se zasigurno i u ovakvim tvrdnjama krije jedan od razloga razigranosti i nedovršenosti njezinih metodoloških alata. Međutim, takva metodologija uvjetovana je svijetom u kojemu živimo – svijetom transgresija, križanja granica, povreda tabua; svijetom obilježenim masovnim tržištem, radnicima migrantima, digitalnim dobom, a time i drukčijim oblicima kriminala. Maloprije navedene metode klasične kriminologije pretpostavljaju izolirane kategorije, fiksiranu populaciju, nepromjenjive osobnosti, pouzdanost i sve drugo što „likvidna moderna“ negira, tvrdi skupina autora studije *Cultural Criminology: An Invitation* (2008). Upravo su metodološke pretpostavke, nastale kao rezultat odgovora na aktualne društvene i kulturne promjene, važno ishodište ovoga rada, s obzirom na to da je teorija kulturalne kriminologije potvrdila i odobrila književni tekst kao znanstveni materijal kriminoloških istraživanja.

Na kraju ovoga poglavlja navest ću još jednu definiciju kriminologije koja će nas voditi prema također važnoj temi kada govorimo o kriminalu. Riječ je o definiciji Bratoljuba Klaića koju nalazimo u *Rječniku stranih riječi* (1979: 754), gdje u natuknici „kriminologija“ čitamo da je riječ o znanosti o krivičnim djelima kao društvenoj pojavi. Klaić navodi da je kriminologija kovanica latinskih riječi *crimen*, *criminis* što znači „krivično djelo, zločin, zločinstvo, prekršaj, društveno opasna radnja (ili propust) koja dovodi do štetnih posljedica“, dok drugi dio složenice potječe od jednog od središnjih pojmova grčke filozofije *logos* u značenju „riječ ili govor“. U hrvatskome jeziku sinonim za kriminalni čin je zločin, što znači da se kriminologija, pozovemo li se na Klaića, može definirati i kao „govor o zločinu“. Fenomen kriminala, ne samo leksički nego i u svojoj osnovi, vezan je za fenomen zla, dapače činjenje zla. Prije nego se osvrnem na ovaj fenomen, moram upozoriti kako ću zločin u ovome radu tumačiti kao svaku vrstu kriminalnoga ponašanja, odnoseći se prema njemu kao prema pravnom pojmu definiranom zakonskim odredbama. To je važno napomenuti jer se, gledano u povijesnoj perspektivi, pojam zločina razvijao uglavnom istim smjerom kao i pojam grijeha, iako su se oba oblika smatrala neprihvatljivim ponašanjem, s tim da je potonji danas ostao u domeni morala, odnosno kršenja moralnih zakona. Razdvajanju ovih dvaju pojmova pridonijele su *Biblija*, *Kuran* i *Tora* u kojima se racionalizirao pojam zločina pomoću pojmova grijeha i moralne prihvatljivosti. Michael P. Roth (2016: 9) locirat će to pojmovno razgraničenje u trenutak kada je odgovornost za bavljenje zločinom s teoloških autoriteta prešla na državu, odnosno kada su svećenike zamijenili policajci.

4. Fenomen zla

Djelo motivirano zlom, njegove pojavnosti i uzroci, uz to što su bili predmetnim interesom znanstvenika i mislioca kaznenopravnih i kriminoloških znanosti, oduvijek su na različite načine zanimali i filozofe, antropologe, psihologe i književnike. Silan interes za taj fenomen ipak nije predmet ovoga rada koji smjera pokazati kako se književni tekstovi iz korpusa hrvatskih kriminalističkih romana mogu tumačiti u teorijskim paradigmama kriminologije te kako se, vodeći se simboličkim prikazima zločina u romanima, prikazuju pojavnosti kriminala i njegovi uzročnici. No filozofija morala i pojam zla kao jedan od temeljnih etičkih pojmova važni su, izravno ili neizravno, za razumijevanje određenih ideja i koncepata kojima će operirati i ovaj rad.

Prije svega bih uputio na jedno važno opažanje koje će potvrditi i hrvatski kriminalistički romani, a to je da nijedan drugi oblik zločina ne služi kao obrazac za ocjenu zločina bolje od ubojstva. O ubojstvima se oduvijek pisalo i bila su predmet zanimanja književnosti od antičkih Grka i *Biblije* do suvremenih kriminalističkih romana, iako je riječ o najrjeđem obliku zločina. Neusporedivo više ljudi proučava serijske i masovne ubojice nego što uopće ima počinitelja takvih zločina. Ta fasciniranost možda potječe i od činjenice da se ljudi s takvim zločinima najrjeđe susreću u svakodnevici (Roth 2016: 209).

Upravo je čin ubojstva, prema antropološkoj teoriji ljudskoga društva Sigmunda Freuda objašnjen u studiji *Totem i tabu* (2000), važan konstitutivni element društvene organizacije, običajnih ograničenja, zakona i religije. Zaključak je to do kojega Freud dolazi rekonstrukcijom društvenoga praustrojstva ljudi iz vremena animističkoga pogleda na svijet. Cijela naša kultura, prema ovom tumačenju, plod je zločina. Freud svoju teoriju gradi na usporedbi brojnih podudarnosti „psihologije primitivnih naroda“ i „psihologije neurotičara“, slično Cesareu Lombrosu, ocu kriminologije, koji je uspoređivao obilježja „primitivnih ljudi“ s obilježjima kriminalaca.

Freud u svojoj analizi polazi od tumačenja sustava totemizma, karakterističnoga za jedno australsko pleme, gdje totem predstavlja praoca zajednice i čini matricu ustrojstva određenih plemenskih zakona koji se tiču društvenih obveza (zaštita značajnih osoba u plemenu, osiguranje slabih, zaštita vlasništva i slično) i rodovskih ograničenja. Na tabu se nadovezuju i prvi sustavi

kažnjavanja među ljudima. Kazna za kršenje određenoga tabua prvotno je bila prepuštena unutarnjem, automatski uređenom djelovanju u smislu da se povrijeđeni tabu sam osvećuje. Automatska se kazna očekivala od predstava bogova i demona i njihove snage s kojima je tabu bio povezan. Daljnjim razvitkom poimanja, društvo je na sebe preuzelo kažnjavanje prekršitelja čiji je postupak doveo u opasnost i njegove suplemenike. Riječ je, zapravo, o nizu ograničenja kojima su bili podvrgnuti takozvani primitivni narodi, iako nisu znali razloge ograničenja, već se podrazumijevalo podvrgavanje zabranama, s uvjerenjem da se svaki prijestup kažnjava na najteži način. No jezgra totemizma odnosila se na zabranu ubijanja i korištenja tih životinja za jelo. Tabui druge vrste, kojima je objekt čovjek, imali su bitno drukčiji karakter. Treća vrsta tabua odnosila se na drveće, biljke, kuće ili mjesta. Stvarni izvori tabua, smatrao je Freud, ležali su dublje od interesa privilegiranih slojeva i nastajali su ondje gdje i najprimitivniji, ali i najtrajniji ljudski nagoni – u strahu od djelovanja demonskih sila. Postupno je tabu prerastao u neovisnu moć koja se izdvojila iz područja demonizma te je postala sila običaja i usmenih predaja, a konačno i zakon, korijen naših običajnih zabrana i zakona.

Iz perspektive psihoanalitičkoga tumačenja, temeljene na rekonstrukciji Darwinove prahorde, totemska životinja utjelovljenje je nasilnoga i ljubomornog oca koji je sve ženke pridržavao za sebe, a odrasle sinove protjerao. Ujedno, nasilni je praotac bio uzor svakoga iz gomile pojedine braće. Protjerana braća jednom su se prigodom udružila, ubila i pojela oca čime je očinska horda prekinuta. Ujedinjeni su se usudili učiniti ono što kao pojedinci nisu mogli. Njegovim ubojstvom, komadanjem i proždiranje svaki je dobio dio očeve snage. Totemski ručak, koji Freud smatra prvom svečanošću ljudskoga roda, zločinački je čin kojim je započela društvena organizacija, ali i običajna ograničenja te religija.

Nadovezat ću na ovo tumačenje jednu opasku Mitchela P. Rotha – da prema nekim prikazima izvore čovjekova nasilja možemo prepoznati i u ponašanju ljudskih predaka iz redova primata, konkretno čimpanzi koje rutinski provode mučenja i izazivaju stravična i jezovita krvoprolića. Roth navodi zapažanje kroničara serijskih ubojstava Harolda Schechtera (1996, prema Roth 2016: 212) koji je ustvrdio da čimpanze ne samo da vrebaju slabe i ranjive pripadnike vlastite vrste, nego da njihove napade obilježava i ničim opravdana okrutnost, pa tako protivnicima otkidaju komade kože, okreću im udove dok se ne slome ili piju žrtvinu krv.

Stanje suvremenoga društva i njegova odnosa prema fenomenu zla opisao je norveški filozof Lars Fr. H. Svensen u knjizi *Filozofija zla* (2006). Prije nego krene u raspravu o karakteru zla i ispitivanje njegovih uzroka, Svensen se osvrće na medije i svijet popularne kulture koji nas svakodnevno informiraju i posreduju o različitim vrstama kriminalnih djela i zločina. Tvrdi da su popularne forme suvremenih komunikacija kriterij prema kojemu trebamo procijeniti vrijednosti i važnost aktualnih zbivanja od najozbiljnijih do najbanalnijih. Primjećuje i da su proizvodi popularne kulture zamagljeni reportažama i slikama informativnih medija, a kriminal, ratovi i terorizam „prepakiravaju se“ u zabavni digitalni eskapizam i nestvarne *realityje* oblikujući moralne vrijednosti i društvene norme. Svensenov je zaključak da je gotovo riječ o fasciniranošću zlom koje proistječe iz kriminalnih djela i činova. Jedan od razloga te fasciniranosti krije se u nepostojanju jasnoga linearnog slijeda, u međuigri između stvarnoga i virtualnog, činjeničnoga i izmišljenog. Kasno moderno društvo, zaključuje, prezasićeno je kolektivnim značenjima i prožeto simboličkim neizvjesnostima medijskih i kulturnih poruka.

To potkrepljuje i činjenicom da za većinu nas pojam zla, u prvom redu, nije vezan za svakodnevnu realnost i svakodnevne obveze i iskustva, već nam se prenosi masovnim medijima: čitamo i gledamo izvješća o genocidu, gladi, nasilju i prometnim nezgodama. Na kraju se nalazimo u paradoksalnoj situaciji u kojoj je zlo istodobno odsutno i sveprisutno – odsutno iz našega konkretnog iskustva, a sveprisutno u medijskoj zbilji. Polje (popularne) kulture učinilo je od zla estetski objekt, prije nego moralni, gdje je zlo nešto drugo i funkcionira kao protuteža dosadnoj svakodnevici. Predstave zla koje dobivamo posredstvom filmova ne pripadaju kategoriji morala, nego je ono, poput većine drugih fenomena suvremene kulture, estetizirano čime postaje neobavezna igra, nešto čime se možemo kljukati, pri čemu nam može biti zabavno ili možemo, eventualno, proliti koju „ne tako gorku suzu“ (Svensen 2006: 10).

Michael Foucault (1994) smatra da se dojam o prijestupnicima stječe sredstvima masovne komunikacije, poput crne kronike i kriminalističkih romana, što će potvrditi i mnogi kulturalni kriminolozi u svojim radovima. Crna kronika, piše Foucault (1994: 299), svakodnevnom obilatošću čini prihvatljivim skup svih oblika policijskoga i sudskog nadzora utkanih u društvo, koji svakodnevno pripovijedaju o nekoj vrsti unutarnje bitke protiv neprijatelja bez lica, pozivajući na uzbunu ili objavljujući pobjedu. Svrha kriminalističkih romana jest pokazati kako prijestupnik pripada potpuno drukčijemu svijetu od nama poznatoga.

To se obilježje stranoga u ranim fazama krimića prikazivalo društvenim talogom, potom ludilom, a poslije prijestupima otmjene krađe. I crna kronika i krimić više od stoljeća proizvode prekomjernu masu priča o zločinima koji su istodobno bliski, poput neprestane prijetnje svakodnevnome životu, ali i iznimno daleki prema podrijetlu, pobudama, sredini u kojoj predstavlja nešto svakodnevno i egzotično, zaključuje Foucault.

Kulturalna teorija Mihaila Bahtina također je utjecala na suvremena tumačenja fenomena kriminala. Najprije bih podsjetio na rad Stallybrassa i Whitea (2006), autora koji su tvrdili da je uklanjanjem karnevala iz života Europe došlo do dramatične promjene ritualnoga kalendara, što je utjecalo na temeljne strukture simboličkih praksi. Te promjene uočljive su u karnevalskim ostacima u tradicionalnoj, ali i suvremenoj književnosti te u drugim tvorevinama kulture. Mike Presdee u studiji *Cultural Criminology and the Carnival of Crime* (2000) pronalazi karnevalske fragmente i krhotine u mnogim kulturnim obrascima i artefaktima koji su važni dijelovi svakodnevnoga iskustva čovjeka. Dakako, oni se nalaze i u kriminalnim praksama.

Komercijalizacija kriminala u toj se studiji tumači na tragu fenomena karnevala Mihaila Bahtina i onoga što on naziva „drugi svijet i drugi život“ (Bahtin 1978: 12), koji je nepristupačan svijetu znanstvene racionalnosti i tumači se nemoralnim i izvan socijalnih normi. Presdee ostatke karnevalskih formi pronalazi u krhotinama struktura službenoga društva koje se pokušavaju popuniti procesima kriminalizacije. Upućuje i na „eksploziju“ karnevala u postmodernoj kulturi u kojoj se njegovi ostatci nalaze rasuti u svakodnevnim životnim aktivnostima. Karnevalska zadovoljstva postala su dijelom kreativnih industrija koja ih koriste kao forme i metafore, a roba karnevalskoga iskustva i uzbuđenja dostupna je u različitim oblicima društvenih i simboličkih aktivnosti. Konkretno, Presdee elemente karnevala pronalazi u satiričnim komedijama, romanima i filmovima, ali i u činovima tjelesnih preinaka, uporabi seksualnih stimulansa, odlascima na zabave elektroničke glazbe, rekreativnom konzumiranju droga, ritualima uličnih bandi, prakticiranju ekstremnih sportova, na internetu i festivalima. Sve navedene aktivnosti, smatra Presdee, nisu posve karnevalskoga karaktera, no sadrže elemente učinka zadovoljstva što je u suprotnosti s dominantnim vrijednostima trezvenosti i uzdržanosti, poput „beskrajnog svijeta smjehovnih formi i manifestacija koje su se suprotstavljale oficijelnoj i ozbiljnoj crkvenoj i feudalnoj srednjovjekovnoj kulturi“ (Bahtin 1978: 10). Riječ je o konzumiranju strasti putem procesa komercijalizacije svakodnevnoga života, uključujući kriminal i nasilje. Tako je i

kriminal moguće konzumirati u obliku robe koja se distribuira medijskim i kulturnim oblicima što zrcali opću želju za svakodnevnim uzbuđenjima kao važnim sastojkom potrošačke kulture. U takvome svijetu želja za uzbuđenjem može biti zadovoljena i činovima nasilja i razaranja, pa će slike koje trošimo biti lišene konteksta, postati infantilne i izravne kako bi se postiglo odsustvo boli. Jednako kao što učenje ili kućanski poslovi moraju biti zabavni, nasilje i kriminal također moraju sadržavati element zabave, zaključuje Presdee (2000: 63).⁶

Mainstream društvo vrlo očito i neskriveno pokazuje rasprostranjen interes za zlom i nasiljem posvuda dostupnim – u knjigama, časopisima, filmovima i na televiziji. Nasilje se široko konzumira, od prikaza agresije u ratovima, rasnim nemirima, industrijskim sukobima, među huliganima, policijskom tretmanu delinkvenata i drugdje. Riječ je o brojnim primjerima prihvatanja agresije i nasilja dominantnoga društvenog poretka (Ferrell i sur. 2008: 40). Sve to učinilo nas je ovisnicima o kulturi smrti, nasilja i morbidnosti, izmišljenih zombija, serijskih ubojica, terorista, automobilskih i zrakoplovnih nesreća. Ipak, suprotno medijskome senzacionalizmu i fiksaciji popularne kulture na mnoštvo serijskih i masovnih ubojica, većina činjenica upućuje na to da svijet, zapravo, postaje sigurnije mjesto (Roth 2016: 10).

Još jedan paradoks današnjice, barem kada je u pitanju svijet popularne kulture, odnosi se na likove zločinaca i činjenicu da oni uvijek moraju biti konstruirani i kažnjeni kao „drugi“, onaj koji služi voajerizmu gledatelja i njihovu bijegu od svakodnevice. Time se potvrđuje teza o gotovo eskapističkoj ljubavi prema kriminalcima na televiziji, u knjigama ili tabloidima, praćena kaznenim progonima i strahom od stvarnih kriminalaca od kojih se distanciramo, koji se isključuju i zbog kojih se donose potrebne pravosudne i druge mjere zaštite konzumenata kriminalnih vijesti i zabave. Konzumiranje sadomazohističkoga braka, straha i fascinacije dovodi do teško prepoznatljive granice ljubavi i mržnje (Ferrell i sur. 2008: 119).

Osobito je ovdje važno kako se prikazuje i kako funkcionira zlo u kriminalističkim romanima. Pavao Pavličić (2008: 12-13) je ustvrdio da je zlo u krimićima protuteža dobru i njegova je simetrična suprotnost u moralnoj, emocionalnoj i društvenoj sferi. Zlo je, stoga, svako kršenje pravila koje vrijedi za sve članove zajednice. Krimiće je specifičan u odnosu na druge

⁶ Kao zanimljivu opasku na ovome mjestu navest ću jedno mjesto iz romana Milana Nikolića *Jedan stranac je stigao*. Riječ je o razgovoru istražitelja i službenice u matičnom uredu, na početku istrage. Na njezinu konstataciju da je zasigurno neobično uzbuđljivo voditi istragu, istražitelj odgovara: „Da, katkada su istrage zaista uzbuđljive, ali najčešće za onoga čiji se postupci istražuju, a ređe za istražitelja. Istražitelj posao je često samo mukotrpan, jednoličan i dosadan rad na prikupljanju i sređivanju podataka, koji konačno stvaraju predstavu o onom za čim se traga. Uzbuđljiva hvatanja zločinca s oružjem u rukama odigravaju se, manje više, samo na filmskim platnima.“ (Nikolić 1959: 19)

književne žanrove jer su zlo i dobro jednako važni sastojci svijeta koje prikazuje, koncepti bez kojih on ne bi bio moguć. Pavličić upućuje i na to da su u svijetu krimića dobro i zlo uvijek personalizirani; zlo u liku ubojice i zločinca, a dobro u liku detektiva. Budući da su kriminalistički romani u središtu interesa rada, posebno bih istaknuo Pavličićevu tvrdnju da je za dobar krimić najvažniji upravo dobar ubojica. S obzirom na važnost koju u ovakvom tumačenju krimića ima lik ubojice, navodim i autorovu klasifikaciju zločinaca u tri skupine – racionalni (hladan i objektivan, motiviran, najčešće, materijalnom korišću), emocionalni (motiv zločina udovoljenje je nekoj strasti) i ubojice koje su kombinacija prvih dvaju tipova (motiv je korist koja se jedva može pojmiti; odlikuju ga snažne emocije pretvorene u logiku i metodu iz kojih su obične emocije posve nestale te je riječ o – luđacima) (Pavličić 2008: 55-60).

U knjizi *Sve što znam o krimiću* Pavao Pavličić također piše o postojanju eskapističke ljubavi prema kriminalcima, za što potvrdu pronalazi upravo u krimićima. Smatra da ih se ne konzumira kako bi se uživalo u krvoločnosti i strahotama, nego zato što volimo vidjeti kako se zločin, uz pomoć hrabrosti, logike, poštenja i požrtvornosti, razotkriva i kažnjava. Sličan interes prepoznaje i u čitanju novinske crne kronike jer čitatelji u njoj također vide „nešto egzotično što se ne događa nama, ali udovoljava potrebi za istodobno odbojnim i privlačnim“ (Pavličić 2008: 69).

Igor Mandić u *Principima krimića*, knjizi koja u hrvatskoj književnoj znanosti daje prvo kulturološko i fenomenološko tumačenje krimića (Molvarec 2011), primjećuje da nikada u povijesti kulture, kao danas, nije bilo tematizirano toliko različitih prijestupa, zločina i kriminala koliko u djelima masovne kulture što ih čini idealnim materijalom propitivanja kriminalnih fenomena u svakom smislu. Navodi da je čak krimić neko vrijeme imao prednost u tom prikazivanju, no istodobno sa strogom „moralkom“ čije načelo Mandić navodi ovako: pravda uvijek pobjeđuje zlo, zato se zločin ne isplati. Zaključuje da se u povijesnom razvoju kriminalističkoga romana uvijek računalo na dimenziju društvene kontrole i na socijalne učinke literarnoga svijeta krimića, ali i da je u modernoj kulturi došlo do neviđene mitologizacije negativnoga junaka pod utjecajem tehnološkog razvoja, osobito u području filma. Još je jedan paradoks na koji upućuje Igor Mandić, a taj je da se „namnožila sva silesija proizvoda u kojima je nasilje (...) prikazano upravo kao jedini princip preživljavanja! U civilizacijskoj džungli, u kojoj je nasilje svakidašnji događaj, odgovor nasiljem na nasilje pretvorio se u nešto normalno“

(Mandić 2008: 99). Temeljni je to paradoks današnjice sadržan u pitanju – „kako ostati normalan u sredini u kojoj su nasilje i zločin najprije svakidašnja činjenica, a zatim mitologizirani princip, dok istodobno cijelo društvo zabranjuje i kažnjava svaki prijestup koji može?“ (Mandić 2008: 99).

Pitanje koje se izravno tiče ovoga rada jest o podrijetlu i izvorima zla. Je li zlo posljedica društvenih odnosa i proistječe li iz institucija ili je osobna stvar svakoga pojedinca? Shvaćamo li pojedinca dobrog po njegovoj prirodi, a društvo i institucije kao nešto što ga kvari, ili je pojedinac po prirodi zao i trebaju li mu nužno društveni i politički autoriteti kako bi ga se kontroliralo? Tim se problemom, među ostalima, bavio Terry Eagleton u studiji *O zlu* (2011), prema kojemu su temeljne osobine zla njegova nerazumljivost kao i činjenica da se ne odnosi ni na što izvan sebe sama. Znakovita je osobina zla i njegova bezvremenost koja premašuje pitanje društvenih okolnosti. Eagleton će korijene zla i opakosti detektirati unutar institucija, budući da je, kako smatra, većina pokvarenosti ugrađena u naše društvene sustave. U takvome tumačenju polazi od Aristotelova stajališta da moralna misao nije alternativa političkoj, nego je njezin dio. Etika podrazumijeva pitanja o vrijednosti, vrlini, kvaliteti i prirodi ljudskog ponašanja, dok se politika odnosi na institucije koje dopuštaju da takvo ponašanje procvjeta ili da se potisne. Iz toga slijedi zaključak da ne postoji nepremostiv bezdan između privatnoga i javnog, jer se moralnost ne odnosi samo na sferu privatnoga života, kako se ni politika ne odnosi samo na javnost.

Eagleton navodi i jednu tvrdnju, koja prema njemu nalikuje „kavanskome klišeju“, a ta je da u svakome od nas ima nešto dobro i nešto zlo, odnosno da su ljudi moralno hibridna bića. Pri tom se pita zašto se onda na političkoj površini dobro nije pojavljivalo češće, a odgovor nalazi u naravi društvene i političke povijesti, točnije u strukturama, institucijama i procedurama moći. Dakle, monstruozna djela nipošto nisu rezultat monstruoznih pojedinaca, nego interesnih skupina i anonimnih procesa. To ilustrira primjerima pojedinaca koji djeluju na politički odbojan način, ali su osjećajna i savjesna bića koja vjeruju u to da nesebično služe državi, kompaniji, Bogu ili budućnosti slobodnoga svijeta. Takvi ljudi mogu gledati na vlastito odbojno djelovanje neukusnim, no nužnim, što je jedan od razloga zbog kojih oni „koji drugima čupaju nokte i ponajprije oni koji im to naređuju i dalje mogu pružati retoričku potporu moralnim vrednotama, a da ne osjećaju prevelik nesklad“ (Eagleton 2011: 157). Riječ je o vrijednostima koje za njih

mogu biti stvarne, ali zauzimaju drugu sferu od sfere biznisa ili realpolitike.

5. Prema kulturalnoj kriminologiji

Multidisciplinarnost i interdisciplinarnost dijelovi su znanstvenoga pristupa problemu kriminala, a teorije koje se bave ovim fenomenom dijele se u dvije skupine. S jedne je strane kaznenopravna znanost koja je normativna, čisto pravna i društvena znanost, a drugu skupinu čine kriminologija i njoj bliske znanosti koje su pretežito empirijske i u osnovi nisu pravne, niti kaznenopravne, nego društvene i prirodne znanosti. Predmet kaznenopravne znanosti jest ono što treba biti (trebanje, *Sollen*), a kriminologije ono što jest (bitak, *Sein*), dakle kriminalitet kao društvena i pojedinačna pojava. Budući da se obje bave kriminalitetom, dijele zajednički cilj – suzbijanje kriminala. Prevladavanje granica između kaznenopravne i kriminoloških znanosti osobito je došlo do izražaja u talijanskoj pozitivističkoj školi. Također, potrebno je uputiti na terminološku, ali i čestu disciplinarnu dvojbu između kriminologije i kriminalistike. Naime, zadaća je kriminalistike omogućiti vođenje uspješnoga kaznenog postupka, dok kriminologija teži objašnjavanju kriminalne djelatnosti (Novoselec 2007: 17-30). Razlike postoje i između kriminoloških teorija koje se bave tradicionalnim pitanjima koncentriranim oko objašnjenja čimbenika kriminaliteta i njegove distribucije i teorija u kriminologiji. Kod potonjih je riječ o kriminološkim teorijama u širem smislu, gdje pripadaju svi pokušaji osmišljavanja etiološke i fenomenološke dimenzije zločina, njegove viktimološke dimenzije (viktimološke teorije) te promišljanje učinkovitih sredstava kontrole kriminaliteta, uključujući i proučavanje djelovanja represivnih mehanizama poput kaznenih ustanova (penološke teorije) (Ignjatović 2009: 18).

Osvrnemo li se na povijest kažnjavanja i zločina, važno razdoblje kojemu ćemo se morati vratiti druga je polovica 18. stoljeća kada dolazi do „krize ekonomije kažnjavanja“ (Foucault 1994: 75) i kada se posvuda susreću prosvjedi protiv staroga monarhijskog prava. Prvi kritičari toga prava bili su pravni teoretičari, pravni stručnjaci i filozofi. Tadašnji reformatori zauzimali su se za čovječnost kao mjeru kažnjavanja, među kojima se osobito ističu Jeremy Bentham, John Howard, Jean Charles Dominique de Lacretelle i Montesquieu. No najupamćeniji je ostao

talijanski plemić Cesare Beccarija koji je 1764. godine napisao glasoviti esej „O zločinima i kaznama“. Značaj svih ovih mislioca ogleda se u tome što su pokrenuli tranziciju od javnih i tjelesnih kažnjavanja prema razvoju zatvorskoga kažnjavanja, a upravo je Beccarija bio najglasniji kritičar sustava monarhijskoga krivičnog pravosuđa, s izrazito klasnim karakterom, retroaktivnim važenjem zakona, torturama radi iznuđivanja priznanja, nepropisanoga trajanja pritvora i izricanja smrtne kazne za većinu krivičnih djela. Prije moderne reforme, pravosudni sustav bio je toliko okrutan u postupanju sa zločincima da ga je Michael Foucault (1994: 33) predstavio kao „Danteovu poeziju uobličenu u zakone“. Riječ je o tome da je sustav krivičnoga pravosuđa u Europi prije 1750. godine bio izrazito arbitran te je služio isključivo interesima aristokracije i Crkve. Kao takav je ujedno predstavljao i smetnju razvoju znanosti i filozofije, ali i novih društvenih odnosa koje je željela mlada građanska klasa. Upravo zato je Beccarijin esej snažno utjecao na gotovo sva europska krivična zakonodavstva, a njegove su ideje ugrađivane i u Deklaraciju o pravima i slobodama čovjeka i građanina, američki Ustav te u Povelju Ujedinjenih naroda (Ignjatović 2006: 18).

U 19. stoljeću zločinac postaje metom kaznene intervencije, objekt koji se kanilo obratiti i popraviti znanstvenim metodama i nizom kaznioničkih i kriminoloških praksi. Vrijeme je to nastanka moderne kriminologije u Italiji, pod utjecajem pozitivizma, s namjerom da se definiraju delinkventi utvrđivanjem njihovih fizičkih i psihičkih karakteristika (Lombroso). Nakon toga težište se interesa prenosi na zločin kao na društvenu pojavu (Durkheim). Prvi kriminolozi namjeravali su objasniti uzroke kriminala i zakone njegova kretanja (etiološka kriminologija), dok se od sredine 20. stoljeća počinje istraživati kriminogeneza, individualni, socijalni i administrativni aspekt procesa prijelaza na djelo (dinamička kriminologija). Šezdesetih godina 20. stoljeća istraživački se interes premješta na reakcijske mehanizme na kazneno djelo pa se kriminologija sve češće bavi djelovanjem policije, državnoga odvjetništva i sudova u namjeri prokazivanja represivnoga državnog aparata koji stvara i potiče kriminalitet (kriminologija društvene reakcije). Suvremena je kriminologija znanost koja sjedinjuje dosadašnje rezultate i istražuje prirodne i socijalne činjenice o deliktu, počiniteljima i kriminalitetu kao masovnoj i društvenoj pojavi (Novoselec 2007: 27-28).

U društvenim znanostima s vremenom su se razvili različiti teorijski modeli i istančana metodologija u proučavanju kriminala i društvene kontrole. Međutim, donedavno se nije

računalo na činjenicu da je polje popularne kulture, koje često povezujemo isključivo s razigranošću i zabavom, apsorbiralo brojne teme povezane s kriminalom, a ni da je velikim dijelom oblikovano tematizacijom ovoga važnog elementa unutar društvenih institucija zabave. S druge strane, danas možemo govoriti o uspješnoj znanstvenoj tradiciji proučavanja različitih fenomena popularne kulture s gledišta niza akademskih praksi, započetoj 1960-ih godina na Sveučilištu u Birminghamu, s interdisciplinarnim pristupom kao obvezom u takvoj vrsti istraživačkih interesa. Istraživačke prakse autora iz područja kulturalnih studija rezultirale su inovativnim pristupima problemu zločina, prije svega, kao simboličkom materijalu. Sve to ponukalo je i kriminologe na prelazak disciplinarnih granica kriminologije prema uvidima kulturalnih studija i angažmanima s popularnom kulturom kao sredstvom u pokušaju razumijevanja kriminala i percepcije kriminala u polju popularnoga. Upravo takav znanstveni pristup vodio je do neočekivanih rezultata u proučavanju fenomena kriminala i njegovih predstava u umjetničkim i kulturnim izrazima.

Za teorijski pristup kulturalnoj kriminologiji i postavkama na kojima je nastajala, treba je kontekstualizirati i lokalizirati unutar klasifikacijskih shema kriminoloških teorija. Literatura iz područja kriminologije (Ignjatović 2006; Ignjatović 2009) donosi podjelu svih kriminoloških orijentacija u tri skupine koje su izvedene iz osnovne odredbe teorije kao skupa ideja kojom se neka pojava objašnjava. Prvu skupinu čine klasicističke teorije orijentirane na pravne probleme djela i uspostavu racionalnoga krivičnog pravosuđa. Pozitivistički orijentirane teorije, čije je središte znanstvenih istraživanja organizirano oko problema uzroka zločina i kriminaliteta, čine drugu skupinu. Tu pripadaju kartografska škola, talijanska antropološka škola, francuska škola društvene sredine, historijski materijalizam, čikaška škola s ekološkom teorijom, teorijom kulturnoga sukoba i teorijom društvenoga učenja, teorije anomalija i potkultura, teorije različitoga izbora, potkulture nasilja i slično. Treću skupinu teorija čine teorije socijalne reakcije koje istražuju načine na koje društvo reagira na kriminalne pojave i zločine, umjesto samoga bavljenja ovim pojavama. U ovu skupinu ubrajaju se teorije nove društvene obrane, teorija interakcionizma i etiketiranja, radikalna kritička kriminologija, feminističke kriminološke teorije, teorija socijalne kontrole, teorija rutinske aktivnosti i kultura poricanja.

Na teorijskim konceptima posljednje skupine razvijala se i teorija kulturalne kriminologije koja se s narativnom kriminologijom i konstitutivnom kriminologijom ubraja u

takozvane nove kriminološke teorije. Uz to, konstitutivnu i narativnu kriminologiju spominjem i zbog njihove specifičnosti, budući da, između ostaloga, uvažavaju različite vrste tekstova (književne, (auto)biografske, novinske) kao fundamentalne istraživačke objekte, smatrajući ih korektivima redukcijskih tendencija koje analize pojedinih disciplina mogu manifestirati (Andrews 2004, prema Presser i Sandberg 2015). Autori iz područja ovih triju teorija dijele slično mišljenje da klasična kriminologija zanemaruje kulturna značenja i smisao kriminala.

Konstitutivna kriminologija polazi od uvida dekonstrukcije o represivnoj naravi svake definicije. Dovodeći u pitanje narav pravnih definicija zločina, nezadovoljni ograničenjima koja sadržavaju, kriminolozi Stuart Henry i Dragan Milovanović, utemeljitelji konstitutivne kriminologije, nude alternativnu definiciju zločina. To potvrđuju uzimajući kao primjer jednu definiciju zločina kriminologa Paula Tappana iz teksta „Who is the Criminal?“. Ondje se zločin definira kao namjerni čin kojim se krše norme krivičnoga prava, koji je počinjen tako da nema osnova koje isključuju postojanje djela ili krivične odgovornosti i koji država kažnjava kao krivično djelo ili prekršaj. Prihvatiti ovakvu definiciju zločina za konstitutivne kriminologe znači biti zarobljen državnom, politički vođenom i pravno nametnutom logikom. Tako usmjereno istraživanje, s naglaskom na diskurzivnoj perspektivi djelovanja, uzima u obzir šire razumijevanje ovoga pojma koji se označava kao povreda. Za ova dva autora postoje dvije vrste zločina: zločin redukcije i zločin represije.

Zločini redukcije nastaju kada povrijeđena strana doživljava gubitak određene kvalitete bitne za vlastiti postojeći status. Jednako tako i kada je osoba uskraćena u jednoj ili više dimenzija od kojih je svaka zasebno društveno konstituirana i, shodno tomu, podložna kulturnim i vremenskim promjenama. Drugim riječima, zločin redukcije nastaje kada osoba zbog nanesene povrede postane invalid, tako da od ljudskoga bića sa svim funkcijama postane nešto manje od toga; odnosno kada se od aktivnoga subjekta pretvori u pasivni objekt koji trpi; od mogućnosti suprotstavljanja do odbijanja toga prava; od prava govora protiv države do uskraćivanja prava kritiziranja i slično.

Zločini represije „nastaju kada se povrijeđenom subjektu odredi ograničenje koje ga sprječava da postigne željenu poziciju ili status“ (Milovanović 2005: 26). Izvršitelji takvih djela srozavaju poziciju osobe, ili skupina, ili im uskraćuju mogućnost održati željenu poziciju, iako ne ugrožavaju građanska prava i pozicije drugih pojedinaca i skupina. Ako su potisnuti od osoba,

društvenih sustava ili društvenih odnosa, mogu se smatrati zločinima represije, za što su primjeri rasizam, seksizam ili dobna diskriminacija. Uz to, uskraćuje li kapitalistički sustav velikome broju građana pristojnu zaradu i stabilne životne uvjete, sustavno održava visok stupanj građana u siromaštvu, uspostavlja zapreke određenim skupinama u njihovu samoostvarenju, može se smatrati pokretačem zločina represije, što će biti osobito važna tema suvremenih hrvatskih kriminalističkih romana.

Ova teorija konceptualizira zločin primjenom moći i njezinom prekomjernom uporabom od strane pojedinaca ili određenih skupina na osobe koje su u tom trenutku, ili dulje vrijeme, bespomoćne promijeniti takvo stanje. Zločinom se smatra oduzimanje nečije ljudskosti, pri čemu se žrtvu doživljava kao nepotpuno ljudsko biće koje ne može promijeniti situaciju. S druge je strane kriminalac koji se definira kao osoba koja prekomjerno rabi moć kako bi dominirala, degradirajući žrtve djelima redukcije ili represije. Dakle, prekomjerna uporaba moći osnovna je sastavnica definicije zločina (Milovanović 2005: 27).

Kriminologe koji se bave narativnom analizom zanimaju različite vrste narativa, od književnih do tekstova o kriminalnim ponašanjima. Riječ je o promišljanju načina na koje se jezik odnosi prema pričama zločinaca, pri čemu se propituju jezične strukture, funkcije priča u opravdavanju zločina ili poricanju odgovornosti, konstrukciji identiteta i slično. Narativni kriminolozi proučavaju i ulogu metafora u pričama kriminalaca ili pričama o kriminalu, čvorišne točke, simboličke granice i plutajuće označitelje u pričama o oprost zla i krivnje žrtve. Narativi se istražuju u uobičajenim životnim pričama, elementima priča članova određene kriminalne skupine ili na primjerima više pojedinačnih priča. Važnost proučavanja narativa u kriminologiji očituje se i s obzirom na načine na koje se obnavljaju ili pripisuju određena značenja u različitim društvenim kontekstima. Često se istražuju i utjecaji društvenoga konteksta, klasne, rasne ili spolne pripadnosti na kreativni potencijal pripovijedanja. Jedna od važnih namjera u istraživanju narativa jest pokazati na koje načine priče potlačenih, koji su različitim životnim okolnostima pristali na zločin, mogu djelovati na hegemonijsku sliku društva.

Do rezultata se u području narativne kriminologije dolazi radom na tekstovima i pričama o počiniteljima, intervjuima s počiniteljima kriminalnih djela, etnografskim terenskim istraživanjima, putem pisanih izvora ili teorijskim istraživanjima. U središtu proučavanja struktura i značenja narativa počinitelja kriminalnih djela jesu zapleti, metafore, simboličko

crtanje granica i konstrukcije identiteta. U obzir se u proučavanju uzimaju i načini na koje su narativi počinitelja povezani s narativima i kulturom glavnih društvenih tokova ili pojedinih supkultura. No, u svakom pristupu narativi se tumače kao načini gradnje ili dekonstrukcije kriminalnoga ponašanja, bilo na stvarnoj, bilo na simboličkoj razini (Presser i Sandberg 2015).

5.1 Teorija kulturalne kriminologije

Kulturalna je kriminologija teorijski, metodološki i intervencionistički pristup u proučavanju zločina, pri čemu se kriminal i socijalna kontrola tumače u kulturološkom kontekstu. U ovome i narednom poglavlju opisat ću i prikazati osnovne teorijske postavke na kojima se temelji kulturalna kriminologija, opisane u knjizi *Cultural Criminology: An Invitation* (2008) autora Jeffa Ferrella, Keitha Haywarda i Jocka Younga. Odmah na početku izdvojio bih i naglasio njihovu osnovnu pretpostavku – elementi kulture prenose određena značenja o kriminalu. Kriminal se u okvirima ovog teorijskoga koncepta istražuje u odnosu na načine ispreplitanja kulturalnih snaga s praksom kriminala i kontrole kriminala u suvremenom društvu. Fenomenu kriminala pristupa se i kao kulturnom proizvodu i kreativnom konstrukt, pri čemu je naglasak u tumačenju na smislu značenja koja prenosi te na reprezentaciji i moći u konstrukciji kriminala i oblikovanju iskustava (Ferrell, 2008; Heyward i Young, 2012).

U vrijeme nejednakosti unutar kaznenoga pravosuđa, institucionalizacije siromaštva i pravne retribucije,⁷ aktualnih ograničavanja ljudskih prava u ime borbe protiv terorizma i slobodne trgovine, mnoge su aktivnosti ljudskih života, dobrovoljno ili ne, kriminalizirane. Također, postojeći principi nejednakosti u etničkoj, spolnoj i dobnoj pripadnosti ili socijalnom statusu pojačavaju i učvršćuju proizvedeno beznađe. Sve se to često prikazuje kao medijski spektakl, maskiran kao informacija ili zabava, čime se odobrava sustav koji ih proizvodi. U takvome svijetu, smatraju kulturalni kriminolozi, ne postoji pravi izbor između političkoga angažmana i kriminološke analize.

Ovi problemi naveli su kulturalne kriminologe da se zapitaju pomaže li kriminologija održavanju takvoga stanja i institucionalne zlouporabe vlasti, omogućujući je i nadalje, i čine li kriminolozi sami sebe nevidljivima u javnim raspravama prepuštajući ih sferi politike i vlastitim kritičarima. U teorijskome smislu odlučili su se suočiti s činjenicama porasta nasilja, snimkama

⁷ Retribucija u filozofiji kažnjavanja i u kaznenom pravu predstavlja filozofski i etički smjer, odnosno sadržaj retributivnih ili represivnih kaznenih sankcija kojima je primarna svrha uzvratiti i prisilom suzbiti zlo počinjeno ili nanese kaznenim djelom. Retributivna kazna podrazumijeva sljedeće postavke: temelj kazne je počinjeno kazneno djelo; temelj kazne je skrivljeno kazneno djelo; na prethodnim postavkama temelji se moralno pravo, odnosno dužnost kažnjavanja; kazna mora biti razmjerna težini kaznenog djela; kazna bezuvjetno mora biti razmjerna stupnju, odnosno treba odgovarati obliku krivnje. Kazna, kao sinteza prethodnih postavki, znači negaciju, ukidanje kaznenoga djela. Kažnjavanje se primjenjuje *ad exemplum* – za primjer i opomenu drugima, sa svim posljedicama koje iz toga proistječu. Kažnjavanje je često opominjuća javna predstava koja u javnosti mora probuditi osjećaj „straha koji sustiže svakoga“ (*Pravni leksikon*, 2007: 1410-1411).

zločina koje kruže internetskim stranicama, zatvorskom torturom, iskrivljenim slikama i shvaćanjima koja održavaju aktualne prakse koje cirkuliraju kapilarama popularne kulture i slično. U svijetu u kojemu su „ideološke formacije kriminala zapakirane, prožete korporativnim logotipima i poslane u obliku planetarne poruke da struje poput oglašivača“ (Keane 2003: 293), zadaća kulturalne kriminologije mora biti preusmjeravanje tih tokova i skretanje pozornosti na temeljno pitanje o odnosu zločina, kulture i suvremene političke ekonomije.

Ova skupina teoretičara također ustraje na tumačenju kriminala u globalnom kontekstu. Razumijevanje kriminala kao globalnoga fenomena, u okvirima i uvjetima kasnoga modernizma, podrazumijeva da se mora računati na činjenicu da su gotovo svi oblici klasičnoga socijalnog života dovedeni u pitanje – rad, obitelj, domovina (masovne migracije), mir (globalni sukobi), globalizirani mediji. Osobitim osvrtom na medije u središte pozornosti dolazi problem takozvanog društva spektakla koje na specifičan način promatra pojave koje se tiču zločina, poput iskustava viktimiziranih pojedinaca i modela policijskoga djelovanja i kažnjavanja koji su posredovani medijskim i/ili političkim manipulacijama. Jedan od temeljnih uvida kulturalnih kriminologa jest da se kriminal i pravda isprepliću sa suvremenim medijima, utječući na dominantne percepcije o ovim fenomenima, pri čemu je važniji način na koji se nešto predočava od onoga kako doista jest. Tomu svjedoči i preplavljenost televizijskih medija snimkama uhićenja počinitelja zločina i stilizirane emisije o stvarnim kriminalnim djelima.⁸ Ujedno se time postiže učinak sveopće „moralne panike“, ali i zabavlja građanstvo, čime se skreće pozornost od najopasnijih delikata koji razaraju društvo.⁹

Na karakter takvih medijskih prikaza uputili su još 1970-ih autori kriminoloških studija, poput Jocka Younga, koji je tematizirao ulogu policije kao pojačivača devijacija, Stanleyja Cohena o „moralnoj panici“ te rad ovih dvaju autora o načinu proizvodnje vijesti. Ti i drugi radovi poslužili su Davidu Kidd-Hewittu, jednom od vodećih istraživač medijske reprezentacije fenomena kriminala, da pokaže kako mediji još od 1960-ih, umjesto informiranja javnosti o zbilji

⁸ Podsjetit ću na neke od gledanih emisija na hrvatskim televizijskim programima kao što je RTL-ova „K.T.2. - Pravda na zadatku“, spoj dokumentarističkoga i igranog, u kojoj su glumili iskusni policajci. Vrlo je gledan bio i RTL-ov *reality show* „Policijska patrola“ kao i dokumentarni serijal HTV-a „CSI: Hrvatska“ temeljen na rekonstrukciji stvarnih kriminalnih događajima i mjesta zločina, sniman u suradnji s MUP-om RH.

⁹ U tom smislu zanimljiva je epizoda iz romana Jurice Pavičića *Nedjeljni prijatelj*, u trenutku u kojemu inspektor Brabir zaključuje da je ubojica splitskoga političara i poduzetnika Ivana Bilaća liječeni psihopat: „Ako ubojica ukloni i opere sve tragove krvi iza sebe, vjerojatnost je osamdeset posto da je pušten iz neke psihijatrijske bolnice unutar posljednjih šest mjeseci.

– Otkud vadiš sva ta sranja?

– Televizija, moj Čorak. Djeca znaju danas više o serijskim ubojicama nego mi. Mi nismo nikad vidjeli nijednog, oni ih gledaju u tjednom terminu” (Pavičić, 1999: 25).

kriminaliteta, sudjeluju u stvaranju lažnoga neprijatelja, stigmatizirajući populaciju mladih, crnce i Hinduse kao glavne krivce za ulični kriminalitet (Ignjatović 2009: 124). Nadovezujući se na ove tvrdnje, napomenuo bih da je i Zygmund Bauman (2011: 43) kao karakteristiku našega vremena izdvojio neprestanu potragu za „žrtvenom janjadi“, bila riječ o političarima s prljavštinama u privatnom životu, bila o kriminalcima koji često dolaze iz sirotinjskih i opasnih četvrti. Opisao ga je i kao vrijeme patentnih brava, protuprovalnih alarma, ograda na bodljikave žice, susjedskih stražara i samozvanih čuvara reda. Važnu ulogu u tim procesima imaju i novinari istražitelji u stalnome lovu na urote kako bi utvarama napučili javni prostor ispražnjen od stvarnih aktera i u stvaranju „moralne panike“ koja mora biti dovoljno žestoka da se pomoću nje otpuste strah i gnjev suvremenoga čovjeka.

Ulomak iz kriminalističkoga romana Irene Vrkljan *Smrt dolazi sa suncem* (2002) o liku austrijskoga policijskog inspektora pred umirovljenjem, Lea Wintera, svjedoči gore navedenim argumentima. Naime, zadaća inspektora Wintera jest istražiti okolnosti smrti poznatoga austrijskoga slikara zagrebačkih korijena Ivana Roka. Nakon što prilično iscrpljen rasvijetli ubojstvo slikara, stradaloga od vlastita studenta, o inspektoru Winteru pripovjedač u kontekstu odnosa kriminala i društva spektakla zaključuje:

Leo Winter je znao, to su staromodni osjećaji. Staromodna je i svaka tuga zbog promjena, njegova neprilagodljivost modernoj žurbi i onim drugim slikama, onima s ekrana, kao i zločinima s nesretne i zapuštene omladine. On nije znao biti glasan, nije znao govoriti osorno kako bi ga drugi odmah primijetili. Shvatio je da zapravo mora odstupiti i napraviti mjesta novim, bučnim kolegama, novim metodama kriminalistike, današnjem vrisku sa stranica crnih kronika. Ono što bi on mogao ispričati novinarima, ne bi bila senzacija koju oni traže, to bi samo bila priča o jednom studentu i njegovu profesoru, i ta bi priča bila tiha, jer je to on tako želio. Jer je htio da Nina, Truda, Ivo i profesor Wehr ostanu u sjeni, jer nije želio izvlačiti njihovu prošlost na danje svjetlo.

(Vrkljan 2006: 196)

Dakle, gospodarski, tehnološki i drugi uvjeti modernoga, globaliziranog svijeta određuju i načine na koje se definira i predočava kriminal, najviše u polju popularne kulture i medijskom

proizvodnjom slika, neprestanim kruženjem značenja u svijetu preplavljenom marginalnostima i isključenostima različitih društvenih slojeva. Uzimajući u obzir navedene uvjete, kulturalni kriminolozi prepoznali su velike potencijale kreativnosti, transcendencije i prijestupa u želji da se pronikne ispod pažljivo čuvanoga pročelja administrativne kriminologije. U oblikovanju kritike, kojom bi razumjeli čimbenike koji utječu na proizvodnju značenja o kriminalu, oslanjaju se na postojeće teorijske modele u kriminologiji, ali i na druge intelektualne angažmane (Ferrell i sur. 2008: 7). Sve to vodilo je izgradnji kritičkoga koncepta kojim bi bilo moguće kriminal objasniti kao životno-stilski fenomen uvidima u njegove simboličke prikaze. U izgradnji takvoga koncepta bilo je nužno iskoračiti iz klasičnih okvira akademske, normativne kriminologije prema drugim idejama. Pritom se ne misli samo na tradicionalno bliske znanstvene ideje i područja poput sociologije, statistike ili ekonomije, nego i na područja književnosti, glazbe, umjetnosti, arhitekture i filozofije. Novi pristupi problemu kriminala upravo su plod širega fokusa u proučavanju suvremenih pojavnosti kriminala, usredotočenosti na vladajuće uvjete i sposobnost konceptualizacije.

U polju je znanosti očito da se odnos postmodernizma prema kriminologiji ogleda u naravi širih političkih i ekonomskih procesa karakterističnih za naše vrijeme koje je Zygmund Bauman označio kao novu fazu u povijesti modernosti. Bauman je, treba istaknuti, značajno utjecao na kulturalne kriminologe, osobito studijom *Tekuća moderna*. Stoga ću ukratko podsjetiti na to da upravo ondje polazi od pretpostavke da je nakon čvrste, „hardverske“ nastupilo doba tekuće, „softverske“ modernosti, bez obrazaca, šifri i pravila koje je čovjek poznao kao stabilne orijentacijske točke. U studiji analizira tektonske promjene pet temeljnih pojmova koji se smatraju općeprihvaćenim narativima o ljudskom stanju: emancipacija, individualnost, vrijeme/prostor, rad i zajednica. Svi su ti pojmovi više ili manje neizostavni kada govorimo o suvremenom kriminalu, što će biti vidljivo i u hrvatskim kriminalističkim romanima. Baumanov znanstveni rad u još se jednom segmentu odrazio na istraživanja kriminala, u njegovoj teorijskoj razradi „sila potekućenja“, čime se interes premjestio s tumačenja sustava na proučavanje društva, s politike na životne politike, točnije od proučavanja makro na mikro razine, čime se izgubio interes za velike narative o kriminalu u korist interesa za pojedinačne slučajeve i simboličke prikaze zločina. Time su istraživanjima kriminalnih fenomena priskrbljene nove smjernice uspostavom homologije između kulturalno eklektičnih subjekata i raznolikosti

kriminogenih perspektiva i epistemologija.

Znanstvenici koji su sudjelovali u izgradnji nove kriminološke škole ugradili su u postojeća znanja simboličke prikaze prijestupa (uglavnom iz domene popularne kulture: popularni romani, filmovi, glazba, televizijske i dokumentarne emisije, fotografije, tabloidi); osjećaje i emocije prisutne tijekom činjenja kriminalne radnje; kritiku javnih i političkih kampanja stvorenih zato da definiraju kriminal i njegove posljedice. Teme koje su postale žarišne u analizi simboličkih značenja kreću se u rasponu od konstrukcija socijalnih identiteta, istraživanja svijeta dokolice i nezakonitih supkultura kao stiliziranih mjesta otpora i alternativnih značenja, problema urbanih prostora, preko procesa preoblika i promjena značenja uvjetovanih globalizacijom i hiperkapitalizmom, do nestalnosti moći, otpora i državne kontrole, medijske selektivnosti, popularizacije nasilja kao načina rješavanja sukoba, prikaza zločina u polju popularnoga i sl. U tom smislu, „kulturno“ u sintagmi kulturalna kriminologija označava i nove analitičke objekte, ali i nove načine analize usredotočene na simbolička značenja.

S obzirom na istraživački interes na načine na koje se kulturalne snage isprepliću s praksom kriminala i njegove kontrole, nužno je istaknuti još jednu premisu kulturalnih kriminologa o tome da kulturna dinamika sadrži i prenosi mnoga značenja o kriminalu. Upravo se tu krije privilegirano mjesto kulture u ovakvome znanstvenom projektu, što se očituje istraživačkim interesom smještenim u točki gdje se norme nameću i ugrožavaju, gdje se zakoni donose i krše, gdje se o pravilima pregovara i gdje se ona preinačuju. Takav dvostruki fokus na kriminalu i kulturi, na značenju i na prijestupu, uvelike je posljedica definicija kulture. Sve to dovodi do neizbježne i stalne napetosti između kulturalnoga održavanja, kulturalnih poremećaja i kulturalne obnove (Ferrell i sur. 2008: 3).

Kulturalni kriminolozi isticat će kulturalnu složenost u čijoj se srži krije paradoks dvaju diskurza o kulturi, podvojenost između kulturne kreativnosti i normativne regulacije. To je detaljnije obrazložio Zygmund Bauman u studiji *Culture as a Praxis* (1999: 7-9), ističući postojanje dvaju diskurza o kulturi. Prvi kulturu definira kao djelatnost slobodnoga duha, kreativnosti, izuma, diskontinuiteta i promjena, sugerirajući da hrabrost razbija zacrtane horizonte, krećući se korak dalje od pozorno čuvanih granica. Drugi, pak, vidi kulturu kao sredstvo rutinizacije, kontinuiteta, tradicije i reprodukcije. Kultura je ta koja se zalaže za pravilnosti i obrasce, koja slobodu stavlja u rubriku razbijanja normi i devijacija. Prvi pogled na

kulturu podrazumijeva kolektivnu vitalnost subverzivne društvene prakse, kreativnu izgradnju prijestupa i otpornosti, sposobnost autsajderskih skupina da izokreću simboličke i socijalne norme. Kultura tumačena iz druge teorijske pozicije stvar je kolektivne kohezije. Za prvi diskurz o kulturi prijestup znači kreativnost, dok za drugi označava suprotno – odsutnost kulture i neuspjeh socijalizacije unutar kolektivnih značenja.

Uz teorijske pristupe problemu, kulturalni kriminolozi rade i na primjeni svojih značenjskih analiza na konkretne kriminalne slučajeve u težnji za stvaranjem etnografske slike zločina. Pritom se u istraživanjima služe fotografijama, video-snimkama ili analizama književnih djela koja utječu na predstavu o zločinu i prijestupnicima kako bi reinterpetirajući kriminološku znanost, ugradnjom kulturalnih uvida, premostili tradicionalna shvaćanja o kriminalu i njegovim uzročnicima. U osnovi takvoga pristupa znatno se odstupa od metodologije tradicionalne kriminologije gdje se spoznaje, uglavnom, stječu na temelju statističkih podataka pravosudnih tijela koja ne uspijevaju objasniti mnoge simptome kriminala našega doba. Utjecaj proizvoda masovne kulture zanemaruje se, iako je često značajniji od rezultata konvencionalnih istraživanja temeljenih na statistici. Razlog je to iz kojega kritičari konvencionalne kriminologije usmjeravaju napore k drukčijim istraživačkim metodama, polazeći od kulturološke dimenzije zločina i kontrole kriminaliteta. Podsjetit ću na tekst poznatoga kriminologa i jednoga od utemeljitelja kulturalne kriminologije Jocka Younga „Voodoo Criminology and the Numbers Game“ (2004) u kojemu predočava nedostatnosti statističkih analiza te zagovara potrebu za teorijskom pozicijom koja će moći pružiti uvid u stvarni svijet egzistencijalne radosti, straha, lažne sigurnosti i sumnji, nastojeći razumjeti supkulturalne projekte ljudi u svijetu rascjepkanom nejednakostima u bogatstvu i identitetskim neizvjesnostima. Young podsjeća da se takav projekt ipak ne postiže suhoparnom statistikom, već metodama etnografskih istraživanja koja mogu uputiti na refleksivnost, protuslovlja, promjene mišljenja ili prikrivanja.

Također, pogrešna su shvaćanja koja zamjeraju kulturalnim kriminolozima da zanemaruju značaj brojčanih sažetaka i statističkih podataka, a i optužbe da daju prednost kulturalnim uvidima pred praktičnim razlozima kriminala. Dapače, ističe Ferrell (2004: 6), izbor i načini analiza i reprezentacija unaprijed računaju na mnogostruka značenja i alternativne percepcije u periodu kasnoga modernizma kao vremenskog okvira u kojemu se promišlja problematika. Period je to koji karakterizira visoka mobilnost ljudi i robe, pluralizam vrijednosti,

materijalizam, konzumerizam, kriza institucije braka, obitelji i slično. Uzimajući u obzir te činjenice, jasno je da statični identitet i jasna pravila više ne predstavljaju relevantne osnove društvenih znanosti, dok akademska kriminologija, utemeljena na ideji uzroka i posljedice, dokida specifičnu kulturološku dimenziju zločina (Siegel 2013: 274). Kategorije poput obitelji, rase ili nacionalnosti izgubile su prijašnji značaj u doba „fluidnih identiteta“, tako da se uvijek i iznova „moramo podsjećati da nismo dijelovi prirode, nego da smo postali oni koji smo sada, a time i podložni promjenama“ (Presdee 2004: 44).

5.2 Razvoj i metodologija kulturalne kriminologije

Iako govorimo o relativno novomu znanstvenom pristupu kriminalu, nastalomu sredinom 1990-ih godina u Velikoj Britaniji i SAD-u, uvidi s kojih su ovi autori crpili dio su bogate tradicije socioloških i kriminoloških radova. Riječ je o utjecajima ranih interakcionističkih, supkulturnih i naturalističkih ideja čikaške škole, preko političkih teorijskih analiza britanske tradicije 1970-ih godina do marksističke i (neo)gramscijeve kritičke kriminologije. Pionirski rad u ovome području jest zbornik *Cultural Criminology* koji su 1995. godine uredili Jeff Ferrell i Clinton R. Sanders. To je zbornik autorskih eseja usredotočenih na različite aspekte razumijevanja kriminala, pri čemu je prvi put naglašen značaj razumijevanja smisla koji se pridaje kriminalu, a koji se ne može sagledavati samo kroz dinamiku supkultura, nego i kroz dinamiku masovnih medija te u proizvodima kulture. Razvijajući novi smjer, kulturalnu kriminologiju, suradnici na zborniku ispitivali su širok raspon društvenih i kulturnih fenomena poput politike urbanih grafita ili odnosa nasilja skinheadsa i glazbenoga stila. Na koncu, mapirane su smjernice za daljnja istraživanja u tada novoj sintezi kriminologije i kulturalnih studija. Neki od autora koji su utemeljili ovaj smjer jesu Jeff Ferrell, Keith Hayward, Jock Young, Clinton Sanders i Mike Presdee. Na njihovim teorijskim postavkama inspiraciju i dalje pronalaze brojni radovi znanstvenika s područja pravnih i kaznenopravnih znanosti, kriminologije, antropologije, socijalne povijesti, kulturalnih studija, glazbene i filmske teorije i slično. Dakle, riječ je o djelu koje je „inficiralo“ mnoga suvremena znanstvena polja i interese izvan dominantnoga projekta kriminologije.

Kako bih naznačio obrise interesa kojima se teoretičari i znanstvenici u ovome polju bave, navest ću neke od radova iz zbornika *Popular Culture, Crime and Social Control: Sociology of Crime, Law and Deviance* (2010) koji je uredio Mathieu Deflem. U tekstu „Superhero Justice: The Depiction of Crime and Justice in Modern-age Comic Books and Graphic Novels“ autori Bradford Reyns i Billy Henson istražuju temu kriminalne kontrole i prevencije kriminala na jedan poseban način. Pokazali su kako umjetnički izričaj kakav je strip može utjecati na poimanje javnosti o kriminalu i kaznenopravnome sustavu. Kratko ću podsjetiti da je i Michael Foucault u knjizi *Nadzor i kazna* tvrdio da se dojam o prijestupnicima uvelike stječe posredstvom sredstava masovne komunikacije, crne kronike, ali i kriminalističkih romana.

Tematizacija kriminala i kriminalaca te aktera kaznenopravnoga sustava imaju istaknuto mjesto u popularnim medijima, pri čemu stripovi nisu iznimka. Unatoč tomu, takvim medijima prilično malo pozornosti je posvećeno u istraživanjima kriminologa. Analizama sadržaja 166 stripova, Reyns i Henson željeli su proniknuti u prikaze problema kontrole kriminaliteta, što nije nimalo rijetka tema mnogih stripova. Pokazali su da se i na osnovi ovakvih interpretativnih uzoraka mogu steći uvidi u pitanja kontrole i prevencije kriminala. Stripovi su nerijetko prikazivali različite koncepte pravde, utjelovljene u likovima poput Supermana i Batmana, njihovom opravdanom i neopravdanom uporabom sile te spremnošću da se pridržavaju zakona ili da ga prekrše. Konkretno, kada je riječ o strip junacima Supermenu i Batmanu, specifičnost je da većinu vremena djeluju preventivno i prije nego što se zločini dogode. Autori smatraju važnom u svojem analitičkom pothvatu činjenicu da percepcija javnosti o kaznenopravnom sustavu ovisi o raznim čimbenicima koji mogu uključivati i stripove, romane i druge oblike proizvoda popularne kulture.

Jedan od radova iz istoga zbornika jest i „*Televised Images of Jail: Lessons in Controlling the Unruly*“ autorice Dawn K. Cecil koja problematizira načine prezentacije institucije zatvora u dokumentarcima i *realityjima*. Ona polazi od pretpostavke da su zatvori nepristupačne institucije pa načini na koje ih mediji prikazuju mogu imati značajan utjecaj na percepciju o toj instituciji. Njezino je istraživanje temeljeno na analizi sadržaja sedam televizijskih dokumentaraca i 24 epizode *reality*-programa o američkim zatvorima, pri čemu je ispitala koliko su takvi sadržaji točni i kojim se temama najviše bave ove emisije. Zaključila je da je prikaz zatvorskoga sustava vrlo selektivan. Svaka emisija prikazivala je ili najveće i najstrože zatvore u Sjedinjenim Državama ili je središte pozornosti bilo isključivo na izljevima bijesa zatvorenika i zatvorske nasilju u više od 70 posto emisija, čime se uvelike gledateljima nudio senzacionalistički prikaz zatvora. U stvarnosti, ipak, većina zatvorenika provodi vrijeme gledajući televiziju, čitajući ili vježbajući, međutim kada bi se ove emisije usredotočile na takve aktivnosti, sigurno bi izgubile gledanost. Autorica smatra važnim istaknuti da takve emisije podupiru službene politike kaznenoga pravosuđa i načine na koje se postupa sa zatvorenicima američkih zatvora.

Izdvojit ću još jedan rad iz ovoga zbornika koji se bavi glazbom, autora Judaha Schepta „I Broke the Law? No, the Law Broke Me! Palestinian Hip-hop and the Semiotics of Occupation“. Riječ je o semiotičkoj analizi tekstova i glazbenih spotova palestinskih hip-hop umjetnika i njihovih narativa o izraelsko-palestinskom sukobu, konstrukcijama identiteta i mjesta. Schept je uočio da se umjetnici u Palestini i Palestinci u dijaspori služe određenim konceptima preuzetima iz kaznenoga prava kako bi opisali život pod okupacijom. Istodobno, takve pravne koncepte kombiniraju sa slikama i metaforama iz prirode u označavanju biološke veze s palestinskom zemljom koja je simbol viktimizacije, ali i otpora. Takvim mapiranjem i križanjem koncepata iz ovih dvaju područja prostor i identitet razumijevaju se na novi način, što proizvodi i nove koncepte na osnovi kojih se može promatrati ovaj dugoročni ratni sukob.

Kao primjer sličnoga znanstvenog odnosa prema fenomenu kriminala i zločina navest ću i knjigu *Criminology Goes to the Movies: Crime Theory and Popular Culture* (2011) dviju američkih autorica Nicole Rafter i Michelle Brown. Ovu studiju izdvajam ponajviše zbog sličnosti pristupa za koji sam se odlučio u svome radu, s time da je riječ o tumačenju holivudskih klasika s pozicije kriminoloških teorija. Namjera dviju autorica bila je pokazati da kriminologija nije samo znanstvena disciplina, nego da ravnopravno pripada i mnogim sudionicima popularne kulture. Cilj takvoga pristupa bio je rekonceptualizirati kriminološke teorije s posebnim osvrtom na film. Autorice ove studije nisu tematizirale samo odnose između kulturalne/popularne i akademske kriminologije i njihova preklapanja, nego su pokazale da je kriminal ujedno kulturni resurs koji ravnopravno sudjeluje u izgradnji ideja o kriminalu i pravdi. Osvrtom na filmsku industriju, pokazale su da se ideje o kriminalu razvijaju posredstvom kulturnih imaginarija i da su mnoge teorije bile oblikovane pod utjecajem kulture. Sve to oprimjerile su odnosima kriminoloških teorija i filmova, poput teorije racionalnog izbora i filma *Dvostruka obmana* (*Double Indemnity*, 1944), biološke teorije kriminala Cesara Lombrosa i filma *Frankenstein* (1931), psihološke teorije kriminala i Hitchcockova filma *Psycho* (1960), teorije etiketiranja i *Capturing the Friedmans* (2003), feminističke kriminološke teorije i filma *Thelma & Louise* (1991) i drugog.

Referentne točke u razvoju kulturalne kriminologije činili su radovi znanstvenika koji su istraživali dvosmjerne utjecaje između kulturnih i kriminalnih fenomena, poput radova predstavnika čikaške škole (T. Sellin, W. Miller, A. Cohen, D. Matza) te britanskih istraživača

okupljenih oko sveučilišta *London School of Economics* (Ignjatović 2009: 121). Zasigurno najveći utjecaj imala je supkulturna teorija, osobito rad dviju britanskih skupina: Nacionalne konferencije za devijacije (*National Deviancy Conference*) koju su organizirali pripadnici radikalne kriminološke struje na Sveučilištu York 1968. godine i Centra za kulturalne studije Sveučilišta u Birminghamu, poznatoga po važnoj ulozi u razvoju kulturalnih studija.

Centar za suvremene kulturalne studije utemeljio je Richard Hoggart na Sveučilištu u Birminghamu, 1964. godine, na kojemu su djelovali znanstvenici iz područja suvremene sociologije. Centar čini postdisciplinarno područje, neizmjereno inovativno s istraživačkim interesom usmjerenim prema elitistički zazornim životnim praksama svakodnevnoga života (Duda 2006: 7). Popis znanstvenika koji su radili u Centru impresivan je: Raymond Williams, Stuart Hall, Paul Willis, Angela McRobbie, Anthony Easthope, Paul Gilroy, James Clifford, Tony Jefferson i drugi. Ti su znanstvenici rekonstruirali studije kulture, preoblikovali sociologiju obrazovanja, identiteta, nacionalnosti, kulture mladih, masovnih medija i sociologije devijantnosti. Njihov rad karakterizira prelazak disciplinarnih granica sociologije, literarnih studija i društvene povijesti, pri čemu su prigrlili nove američke radove iz sociologije devijantnosti i supkulturnih teorija, ugradivši u svoja istraživanja radove niza važnih teoretičara od Althussera, Gramscija, Barthesa i Lévi-Straussa. Također, od Raymonda Williamsa spoznali su kako ozbiljno shvatiti kreativnost popularne kulture i razumjeti kulturu kao zbroj ljudskih identiteta. Važan je i rad Edwarda Thompsona od kojega su prihvatili ideju o pisanju povijesti „odozdo“, praksi vrlo živoy u kulturalnoj kriminologiji gdje se povijest bilježi i tumači na materijalnim iskustvima običnih ljudi, a ne „odozgo“ iz odbora i tijela visokih službi, radi otkrivanja onoga što je ostalo skriveno od povijesti (Ferrell i sur. 2008: 45). Od obaju su autora, Williamsa i Thompsona, stekli uvide o supkulturi kao o tekstu za čitanje, spoznali kako postupati sa življenim praksama i simboličkim materijalom kao proizvodom ljudske kreativnosti te uočiti umjetnost u svakodnevicu. Dakle, svijet zabave je sa svijetom rada i obrazovanja ušao u djelokrug vrijedan proučavanja. Sve je to kulturalnim kriminolozima pružilo vrlo široke istraživačke mogućnosti, suprotno ustaljenim praksama akademske kriminologije.

S druge strane, tijekom desetak godina rada, Nacionalna konferencija za devijacije postala je ne samo glavno mjesto intelektualne pobune, nego i mjesto intelektualnoga preoblikovanja sociologije i kriminologije, čime su postavljeni temelji za ono što je naknadno

postala kulturalna kriminologija. Nacionalna konferencija za devijacije utemeljena je na dekonstruktivističkoj i antiesencijalističkoj misli, evociranju putem bezbroj glasova, računajući na društvenu konstrukciju spola, seksualnosti, kriminala, mentalnih stanja i sličnog. To je obratna hijerarhija gdje se *mainstream* kultura sagledava iz autsajderske perspektive pripadnika različitih supkultura, primjerice hipija ili skinheadsa. Pozornost se usmjerava na medijske prikaze i načine na koje se stereotipima oblikuje društvena stvarnost kao način kritike državne intervencije, pozitivizma i metanarativa modernističkoga napretka, socijalnoga inženjeringa i vladavine prava, čime se stvara imaginarni normativni konsenzus prema kojemu se sudi i osuđuje autsajdere. Vladavina prava također je postala metom kritike, i to uvidom u činjenicu da je kaznenopravni sustav selektivan i neučinkovit te da se, kada je kriminal u pitanju, unutar takvoga sustava najčešće usmjerava na radničku klasu i mlade, a da se ignoriraju zločini moćnih i toleriraju devijacije srednje klase. Na kraju je pravosudnoga sustava zatvor, nečovječan, okrivljujući i neučinkovit (Ferrell i sur. 2008: 43).

Kada bismo zbrojili utjecaje na utemeljenje stajališta kulturalnih kriminologa, oni se načelno mogu podijeliti u tri skupine. Prvu skupinu činile bi teorije socijalnoga interakcionizma i etiketiranja, s uvidima u to da devijantna ponašanja nisu unaprijed kvalitativno određena, nego im takav karakter priskrbuje reakcija društva. Zaključak je da devijantnost nema izvore u ponašanjima, već u međuodnosima (interakciji) između osobe izvršitelja djela i onih koji na njega reagiraju. Pritom je ključan čimbenik koji utječe na načine društvene reakcije značenje koje pridajemo pojedinoj ljudskoj radnji. Osobito je važan značaj postupaka pravosudnih tijela, jer krivični progon bitno utječe na identitet, a krivični postupak drži se „ceremonijom statusne degradacije“ (Ignjatović 2009: 97). Drugoj skupini pripadaju postmodernističke teorije i autori koji društvo tumače kao spoj eklekticizma, pluralizma, fragmentarnosti i ambivalencije koje u obzir uzimaju znanstvene premise psihoanalitičke semiotike, marksizma, feminizma, strukturalne teorije i sličnog. Treću skupinu predstavljaju učenja o društvenim pokretima, studiji medija, egzistencijalistička filozofija, kulturalna geografija i urbani studiji, socijalna antropologija i druge suvremene društveno-humanističke znanstvene prakse.

Osnove kulturalne kriminologije treba tražiti i u bogatoj tradiciji supkulturnih teorija unutar sociologije i kriminalistike, od ranih radova čikaške škole do klasičnih studija delinkvencije i kulturalnih studija. Vidjeli smo da je kulturalna kriminologija nastajala i pod

utjecajem teorija interakcionizma i sociologije devijantnosti, ponajviše utjelovljenoj u teoriji označavanja (*labeling theory*) nastaloj 1960-ih na sveučilištu *London School of Economics*. Sva ova učenja, uz to što su utjecala na nastanak kulturalne kriminologije, unutar nje su doživjela svoje teorijske vrhunce i reinvinciju.

Kulturalna kriminologija projekt je razgradnje ustaljenih razumijevanja što podrazumijeva i širenje općeprihvaćenih granica. Kriminologija je to koja se trudi odgovoriti na izazove vremena, istodobno refleksivna i progresivna, moderna i postmoderna. Kako je predloženo, oslanja se na ideje i teorije iz prošlosti, no uzima u obzir i suvremene koncepte i metodologiju, hibridno se odnoseći i prema starijim i prema suvremenim znanstvenim konceptima.

Uz interes za aktivnosti kriminalaca i načine života marginaliziranih skupina, kulturalnu kriminologiju, kako je istaknuto, osobito zanimaju i utjecaji sredstava masovne komunikacije i popularne kulture na sliku kriminaliteta i prakse formalne socijalne kontrole, što se tumači kao rezultat složenih kulturoloških procesa. Iz toga slijedi jedno od temeljnih pitanja koje postavljaju kulturalni kriminolozi. To nije pitanje što je zločin, nego kakva se predodžba o zločinu stvara posredstvom masovnih medija i artefakata popularne kulture, s namjerom lakšega pronicanja u bit zločina i načine na koje društvo kontrolira takve pojave. Zločin se ne shvaća kao nešto unaprijed zadano, već kao plod međuodnosa pojedinaca i društvenih skupina, pri čemu važnu ulogu u razumijevanju tih procesa ima i semantička analiza značenja skrivenih u jeziku (Ignjatović 2009: 123). Iz uvida u znanstvene interese suvremenih kriminologa postaje jasno zašto su usmjereni na mnoga područja društvenoga života, poput svakodnevnih razgovora na radnim mjestima i autobusnim postajama, zatim na filmove, animiranu građu računalnih igara, proučavanje medija, na popularne književne žanrove, kriminalne trilere ili biografije serijskih ubojica.¹⁰

Takvi interesi uvjetovali su i drukčije metodološke pristupe problematici. Oni se umnogome razlikuju od pristupa akademske kriminologije čija je dominantna istraživačka

¹⁰ Osobit interes za biografije zločinaca pokazuje narativna kriminologija. Navest ću primjer norveškog terorista Andersa Behringa Breivika i njegova manifesta na 1500 stranica, naslovljenog *2083 europska Deklaracija neovisnosti*. Tekst manifesta bio je vrijedan izvor za sociologe i kriminologe koji proučavaju narativne i diskurzivne elemente zločina jer se u njemu nalaze iscrpni i detaljni opisi počiniteljeve slike o samomu sebi, njegova životna priča te razlozi napada. Istraživači najčešće vrlo teško i sporo dolaze do takvih informacija. Tekst norveškoga autora i jednog od utemeljitelja narativne kriminologije Sveinunga Sandberga „Are self-narratives strategic or determined, unified or fragmented? Reading Breivik's Manifesto in light of narrative criminology?” u hrvatskome prijevodu dostupan je na: <http://www.stilistika.org/stiloteka/rasprave/stil-i-zlocin/142-jesu-li-autonarativi-strateski-ili-zadani-koherentni-ili-fragmentirani>

tehnika kvantitativna analiza podataka koja dokida nekoliko specifičnih aspekata zločina: njegovu životnost, dinamizam i kulturološki sadržaj koje administrativni sustav krivičnoga pravosuđa lišava značenja. Tako dobiveni podatci, smatraju kulturalni kriminolozi, služe neprekidnom održavanju mitova na kojima počiva ustaljena društvena slika o kriminalu. Umjesto prijašnjih metodoloških zahvata, kulturalni kriminolozi razmišljaju o novim analizama vidljivih i skrivenih značenja bližih estetici. Primjerice, određeni metodološki postupci preuzeti su od interakcionista, osobito oni uz pomoć kojih se radi na etnografskoj slici kriminaliteta (anamnestički eseji i autobiografije), a negdje se koriste fotografije, filmske i video-snimke i analiziraju popularni romani koji utječu na predstavu o zločinu i prijestupnicima. Proizvodi „izmišljene realnosti“, poput romana ili filmova, fiktionalni su materijali koji služe kao alati u analitičkim razmišljanjima o idejama iz kriminologije i sociologije kako bi pomogli u objašnjavanju koncepata koji ostaju nedorečeni analitičkim diskurzom. S druge strane, metodološki zahvati, iako se temelje na netradicionalnim izvorima informacija za znanstvenike, osobito su korisni u objašnjenju značaja imaginativnoga i kreativnog mišljenja u području društvenih znanosti (Frauley 2010).

Prema teoretičarima okupljenima oko kulturalne kriminologije, teorije klasične kriminologije zasnovane su na pretpostavkama instrumentaliziranoga razuma pri čemu im nedostaje intelektualni potencijal kojim bi se proniklo u bit kriminaliteta: zadovoljstvo, uzbuđenje, bijes, rizik i druge emocije koje prate izvršenje krivičnoga djela. Upravo iz te pozicije moguće je objasniti razna suvremena sjecišta kriminala i kulture, primjerice agresivno nadziranje alternativnih supkultura, konzumiranje kriminala kao ugodnoga uzbuđenja i zabave, pomicanje uvijek spornih granica između umjetnosti i pornografije, glazbe i političke provokacije, zabave i agresije, kriminala i otpora. Na tim kontrapunktovima kulturalni kriminolozi pokušavaju objasniti političku ekonomiju kriminala, locirajući je unutar dinamike svakodnevice, između dvosmislenosti svakodnevnih prekršaja i kontrole.

Sve su to razlozi koji su usmjerili osnovne metode kulturalnih kriminologa k tekstualnom, semiotičkom i vizualnom analitičkom pogledu, dok su neki radovi obilježeni oblicima ekstremne etnografije. Etnografska je metoda kulturalnim kriminolozima omogućila put do situacijskoga značenja i simbolizma konstruiranoga unutar kriminalnih supkultura i događaja. Kulturalna kriminologija, u tom smislu, konceptualizira nezakonite supkulture kao kolektive

zajedničkih značenja i percepcija, povezanih razrađenim simboličnim kodovima i sračunatim kriminalnim pothvatima. Prelazak analitičkih granica akademske kriminologije i tu će često usmjeriti istraživački fokus prema djelima popularne kulture, radovima mnogih umjetnika, pisaca, glazbenika, filmaša, performerera i dokumentarista (Ferrell i sur. 2008: 79). Cilj ovakve strategije kritički je pristup tekstovima koji tematiziraju kriminalne pojave, uzroke ili kontrolu kriminala. No, u obzir se uzimaju i filmski i televizijski prikazi kriminala u pokušaju dekonstruiranja slika zločina u umjetničkim djelima, a za nas je osobito važno ispitivanje kulturalnih značenja različitih kriminalnih fenomena u romanima o kriminalu. Jedan od interesa kulturalnih kriminologa tiče se i istraživanja pojavnosti kriminala koji se „pakira“ i prodaje kao zabava, bilo u obliku filmova, *realityja*, računalnih igrica, kriminalističkih romana ili hip-hopa, što otvara pitanje uzrokuje li i navodi konzumacija ovakvih sadržaja na zločin s obzirom na njihov kriminogeni karakter i sadržaj.¹¹

Sve do pojave kulturalne kriminologije, desetljećima su artefakti popularne kulture u istraživanju kriminala smatrani materijalom nedostojnim ozbiljnije analize. Stripovi, filmovi, nogometne utakmice i supkultura huligana, fotografije s mjesta zločina ili romani o kriminalu, bili su u očima znanstvenika puka zabava koja nije zavrjeđivala tretman poput proučavanja podataka temeljenih na statistikama o ubojstvima, pljačkama ili pronevjerama. Konvencionalne metode klasične kriminologije donose mnoge spoznaje o određenim tipovima zločina, no kulturalni kriminolozi uputili su na jednu važnu činjenicu: naime, prijašnja istraživanja mogla su biti pažljivo dizajnirana za urednu izvedbu i čiste rezultate koji bi završavali razvrstani po državnim uhidbenim statistikama, najčešće prikazivani u setovima tablica. Slično je i s anketama koje također mogu biti konstruirane precizno podešenim pitanjima i odgovorima i poslane na unaprijed određene popise ispitanika, a potom prikupljene u tablice (Ferrell i sur. 2008: 159).

Važan utjecaj na metodologiju kulturalnih kriminologa imao je rad austrijskoga filozofa, jednoga od najznačajnijih suvremenih teoretičara i kritičara spoznaje Paula Feyerabenda, s idejom da bi znanstvena metodologija trebala omogućiti prostor idejama koje želimo razmatrati. U studiji *Protiv metode* (1987) Feyerabend skicira takozvanu anarhističku teoriju spoznaje tvrdeći da se ne bi, ako je riječ o kakvoj novoj teoriji, odmah smjela upotrijebiti uobičajena

¹¹ Ovaj tip istraživanja neće biti temom rada te ću samo uputiti na nekoliko tekstova i zbornika. Jedan od njih je „Rap, Cops and Crime“ Marka Hamma i Jeffa Ferrella, objavljen u časopisu *ACJS Today* 1994. godine. Uputio bih i na zbornik *That's the Joint!: The Hip-Hop Studies Reader*, urednika M. Formana i M. A. Neala iz 2004. godine.

mjerila za odlučivanje o njezinu opstanku. Moguće nedosljednosti, nedostatnosti empirijskih sadržaja ili proturječja pokusnih rezultata također ne bi smjeli biti preprekom razradi određenoga gledišta koje pokušavamo dokazati.

Utjecaji Feyerabendovih ideja ne iznenađuju s obzirom na to da njegov rad predstavlja oštru kritiku racionalizma i scijentizma, odnosno, kako tvrdi, europocentrizma i šovinizma scijentističko-znanstvene samointerpretacije i svakoga autoritarnog tipa mišljenja i predstavljanja. Cilj je izbjeći dogmatizam metode i teorije, principa mišljenja koje je nepromjenjivo. Svojom kritikom ovaj filozof želio je uputiti na činjenicu da znanost kakvu poznajemo „zaleđuje“ važne dijelove procesa u povijesti znanosti. Povijest znanosti nisu samo činjenice i iz njih proizišli zaključci, nego i sva znanstvena složenost, kaos, pogreške, zablude kakvi su, na koncu, i umovi ljudi koji stvaraju znanost (Feyerabend 1987: 11). Za Feyerabenda znanost je daleko nemarnija i iracionalnija nego što njezina metodološka slika pokazuje jer „ono što izgleda kao 'nemarnost', 'kaos' ili 'oportunizam' kad se uspoređi s takvim zakonima ima najvažniju funkciju u razvoju upravo onih teorija koje danas smatramo za bitne dijelove naše spoznaje prirode“ (Feyerabend 1987: 169).

Suvremena kriminološka usmjerenja, poput kulturalne i narativne kriminologije, samo žele razumjeti nekoliko gledišta određenoga fenomena, zbog čega predano teže izgraditi pluralnu metodologiju. Metodološka urednost i intelektualna hermetičnost za ove su znanstvenike odlike intelektualne arogancije koje upućuju na zastoj i propadanje jer samo metode koje nisu do kraja koncipirane i izgrađene, prema njihovu mišljenju, sugeriraju intelektualnu živost i disciplinarnu vitalnost. Jedini način na koji određena disciplina može napredovati krije se u nepoštovanju pravila koja je definiraju. Ferrell će istaknuti da istraživačke metode i statistička analiza podataka zanemaruju nepregledna područja društvenoga i kulturnog života gdje se „ljudske tragedije gube u labirintima tablica“. Razumijevanje suvremenoga svijeta i njegovih fenomena zahtijeva kontekstualizirano istraživanje unutar uvjeta njegove reprezentacijske dinamike, simboličkih diskurza i stilističke neodređenosti. Ako rezultati kriminoloških istraživanja teže znanstvenoj i spoznajnoj relevantnosti te žele reflektirati ovaj svijet, metodologija mora pratiti aktualne spoznaje niza različitih znanstvenih polja (Ferrell i sur. 2008: 174).

Najlakše ćemo razumjeti primjenu analitičkih spoznaja kulturalne kriminologije na književni tekst ne shvatimo li ga kao unitarni entitet koji se analizira, nego ukoliko pokušamo

shvatiti njegova značenja uvjetovana društvenim i kulturalnim procesima. To znači pokušati razumjeti koncepte i kategorije koje se razvijaju iz međugre teksta i istraživača ili teksta i drugih tekstova, i to tako da se, jednostavno, granice fikcije i ne-fikcije učine poroznima.

Čini mi se da baš na ovome mjestu, kada je o metodologiji riječ, treba uputiti na zanimljiv primjer kriminalističke pripovijetke Pavla Pavličića *Dobri duh Zagreba* iz istoimene zbirke kriminalističkih priča. Trenutak je to kada najplodniji domaći autor kriminalističke literature u nas počinje svoj rad kao pisac krimića. Redatelj Zoran Tadić 1981. godine ekranizirao je tu pripovijetku s manjim izmjenama u odnosu na književni predložak.¹² Na film Zorana Tadića prije svega podsjećam zbog izmijenjena naslova – *Ritam zločina*, što nedvojbeno upućuje na značajnu tematsku preokupaciju pripovijetke – statistiku.

Pravni leksikon (2007: 1513) statistiku definira kao znanost o metodama i postupcima prikupljanja, prikazivanja, analiziranja i interpretiranja masovnih pojava brojčanim izražavanjima. Brojčani podatci dobiveni mjerenjem i opažanjem pojava metodama statističke analize omogućuju predviđanje budućih kretanja neke pojave, međuovisnost s drugim pojavama i njihov utjecaj na okruženje. Statistika je u biti tehnika prikupljanja podataka sa statusom samostalne metodološke discipline koja omogućava određene zaključke. Ona omogućuje praćenje delinkvencije kao masovne pojave, spoznaje o rasprostranjenosti, strukturi i njezinoj dinamici. Jednom riječju, statistika je i tehnika koja služi praćenju „ritma zločina“ kako bi se naknadno osmislile mjere antikriminalne politike (Derenčinović 2008: 6).

Glavni junak Pavličićeve pripovijetke Valentin Knez neće uspjeti posvjedočiti sve rečeno o statistici. Prije kratke analize morao bih konstatirati da pripovijetka *Dobri duh Zagreba*, u nekim dijelovima, podsjeća na manji traktat o kriminalu i statistici, u što stječemo uvid zahvaljujući razmišljanjima Valentina Kneza u trenutcima dok piše svoj rad „Predviđeni zločini“. Cijeli njegov pothvat rezultat je neuobičajena hobija „vođenja evidencije zločina i nesreća, pogibija, ubojstava, gaženja, klanja, davljenja i gušenja“ (Pavličić 1976: 177).¹³ Knez svojem hobiju prilazi kao poslu s kojim će moći predvidjeti zločin, točnije „koji se i kakvi zločini javljaju, u kojem društvenom sloju i s kojim motivima“ kako bi „utvrdio razmjere zločina

¹² O filmu *Ritam zločina* vidi u: *Filmski leksikon* (ur. Kragić, B. i Gilić, N.) 2003. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. str. 582-583.

¹³ Valentin Knez podsjeća na mnoge likove zločinaca psihopata. Djela masovne kulture često se za temu uzimala „zločinačke umove“ psihopata koji danju žive konvencionalni život da bi noću vršili najgnusnije zločine. Taj obrazac preuzet je iz romana kao što su *Američki psiho* Breta Eastona Ellisa ili *Dr. Jakill i Mr. Hide* Roberta L. Stevensona i jedan je od najpopularnijih mitova suvremene kulture (Pakes i Wistone 2007, prema Ignjatović 2009: 55).

uopće, uzimajući zločin 'a priori' onako kako se obično shvaća, naime, kao jedno od najvećih društvenih zala“ (Pavličić 1976: 179). Iako nije bio očaran kriminalistikom i detektivskom literaturom, statistikom je ispitivao česte kriminalne pojave kako bi na osnovi tih izučavanja pomogao iskorjenjivanju društvenoga zla. Izvor Knezovih spoznaja o „značenjima te pravilnosti“, njezine uloge u životu grada koja uvjetuje funkcioniranje grada poput mehanizma, bile su vijesti crne kronike prepoznatljivoga narativa. Na iste mehanizme računaju i društvene institucije kontrole:

Pravilno i ritmičko događanje zločina omogućuje da se svijet kreće naprijed, da u njemu stvari budu logične i da se odvijaju prema očekivanju. Zločini su, s jedne strane, mogući samo u nekim, dosta velikim, razmacima, a njihovo kažnjavanje je ritmično isticanje uloge društva i njezino usađivanje u našu svijest. Remećenje toga ritma bilo bi pogubno. Jer, pravilnost u događanju zločina jednako je bitna i nužna kao izlazak sunca, kao smjena godišnjih doba. Da toga nema, bilo bi nam uskraćeno snalaženje u svijetu, sve bi pošlo naopako i bilo bi poremećeno, kao kad bi sunce izašlo na zapadu. Ritam zločina je životni ritam svakoga grada i cijeloga svijeta.

(Pavličić 1976: 182-183)

Pri dovršetku studije u gradu Zagrebu se počinju događati nepredvidive stvari, što remeti pokušaj uspostave kontrole nad gradom. Gradski ritam zločina ometa se nizom nepredviđenih zločina, a kako bi ubrzao ritam, Knez odlučuje ubiti. O njegovu zločinu ubojstva kao čitatelji doznajemo posredno u šturom tekstu crne kronike:

Noćas oko dva sata, nepoznati zločinac usmrtio je tvrdim, najvjerojatnije drvenim predmetom, u Nehajskoj Josipa Jazbeca starog 51 godinu, sa stanom u istoj ulici. Uzrok zločina nije poznat ali se, kako su nam rekli predstavnici istražnih organa, najvjerojatnije radi o pljački. Istraga u toku.

(Pavličić 1976: 186)

Statističkom metodologijom glavni lik teži proniknuti u ritmičnost zločina, ali i pokazati ritmičnost kažnjavanja, čime ističe ritualnu ulogu društvenih institucija i svjedoči o mogućnosti

utjecaja moći na sliku o kriminalu. Također, važan problem koji otvara ova pripovijetka jesu podatci iz rubrika crne kronike iz kojih, na primjeru Kneza kao ubojice, ne doznajemo ništa ili doznajemo na kriv način o motivima zločina. Unatoč tomu, lik Valentina Kneza može se interpretirati slično liku detektiva, poput racionalističkoga subjekta koji vjeruje u prosvjetiteljski projekt razuma. Molvarec (2011) podsjeća da je Poeov C. Auguste Dupin prva takva figura u povijesti kriminalističkoga žanra na čijem tragu nastaje najslavnija figura detektiva uopće – Sherlock Holmes, čija je osnovna težnja kontrola nad Londonom i njegova zaštita. Ipak, važna je tvrdnja Lehana (1998, prema Molvarec 2011: 37) koji smatra da se zbog težnje redu previđa kaos koji se skriva duboko ispod površine, pa su u takvom rakursu čitanja bogoliki detektivi poput Sherlocka Holmesa samo majstori privida o mogućnosti socijalne kontrole i ravnoteže u društvu (izraženoga kroz sinegdohu grada).

Pripovijetka pokazuje ono na čemu inzistiraju kulturalni kriminolozi u kritici statističkih analiza, a to je da je riječ o zanemarivanju nepregledna područja društvenoga i kulturnog života u kojemu se ljudske tragedije gube u labirintima tablica, a jedna od njih postat će i sudbina Valentina Kneza. U radikalnoj situaciji Pavličićeve pripovijetke pokazat će se da statistika previđa mogućnost kako i statističar može postati zločinac. U ovome slučaju upravo statističar mijenja uvjet rasprave, prelazeći iz područja ontoloških zaključaka u područje patoloških motivacija kako bi očuvao privid harmoničnih društvenih odnosa.¹⁴ Srž metodološke pogreške ovdje se obznanjuje u jazu između fenomenologije stvarnosti i nedostatnosti znanstvenoga prikaza te iste stvarnosti.

Vratit ću se kratko Feyerabendu koji u kritici znanosti i njezinu karakteru spominje česta numerička neslaganja i kvalitativne promašaje. Teorija, piše Feyerabend (1987: 46), daje određeno numeričko predviđanje i dobivenu vrijednost koja se razlikuje od predviđanja te zaključuje da je znanost puna numeričkih neslaganja. U pripovijeci *Dobri duh Zagreba* teorijom se, ipak, ne uspijeva objasniti kvantiteta stvarnosnih činjenica, budući da je riječ o pokušaju da se teorija „navede“ na potpuno slaganje s činjenicama, što rezultira zločinom.

¹⁴ U tekstu Zorice Jurčević „Dobri duh Zagreba: psihoanalitički pristup Valentinu Knezu“ na psihoanalitičkim postavkama tumači se patološka motivaciju i lik Valentina Kneza. Tekst je dostupan na: <http://www.uaos.unios.hr/artos/index.php/hr/eseji-3/jurcevic-z-dobri-duh-zagreba>. Ovakvo čitanje Pavličićeve pripovijetke otvara prostor promišljanju sličnosti između Freudove psihoanalitičke znanosti i kriminologije, od njihova utemeljenja u znanstvenim uvjetima 19. stoljeća do sličnosti u razvojnim konceptima. Osobito važna, s obzirom na područje književnosti kao predmet interesa rada, jest uloga književnih tekstova u izgradnji i legitimaciji ovih dviju znanosti o čemu će, kada je kriminologija u pitanju, biti riječi u nastavku rada.

Iako velik dio argumentacije kulturalnih kriminologa djeluje posve logično, suočili su se s nizom kritičkih osvrta na mnoge razvojne i metodološke aspekte svoje teorije. Središnja primjedba na njihov pristup zločinu i fenomenu kriminala najbolje se ogleda u tekstu Steva Halla i Simona Winlowa (2007: 83) gdje tvrde da je kulturalna kriminologija „napustila strukturnu analizu i kriminogene makro teorije kauzalnosti u korist subjektivističkog kulturalizma“. Mnogi kritičari zamjeraju im što u istraživanjima daju prioritet tabloidima, filmovima, književnim tekstovima, grafitima i drugim djelima popularne kulture, smatrajući da takav pristup devalvira u običan ukras kriminologije te da je riječ o maštovitoj vježbi kojoj nedostaje političkoga angažmana i transformativnoga potencijala. No, koristeći dinamičke metode i alternativne estetske alate, kulturalna se kriminologija teži suočiti s načinima nastajanja moći i kontrole u kasno modernom svijetu, čime se razotkrivaju često nezapažene mogućnosti svakodnevnog djelovanja i otpora. Uostalom, u svijetu u kojemu se moć sve više ostvaruje posredstvom reprezentacija i simboličkih konstrukcija, borba protiv te moći i kontrole postaje kulturalna po svojoj prirodi. Često se zamjera kulturalnim kriminolozima da katkad u svojim radovima zločin i kriminalitet romantiziraju, marginalne skupine idealiziraju, a da ovi kriminolozi, nastojeći proniknuti u kulturalne navike kriminalaca i njihov način mišljenja, gotovo postaju neizravni sudionici kriminalnih događanja, gubeći distancu koja je pretpostavka znanstvene objektivnosti (Ignjatović 2009: 123).

S obzirom na primjedbe, odgovor bi bio kako ovakav znanstveni stil s fokusom na polje reprezentacije nije apstraktna dekoracija, nego teorijski alat kojim se osporava i pregovara oko stvarnosti kasnoga modernizma, ponajviše na području kaznenoga prava i koncepata koji su nam poznati iz kriminologije. Kulturalna kriminologija nastoji izgraditi kritičniji kriminološki znanstveni model sposoban proniknuti u sustav reprezentacije koja reproducira moć i kontrolu. Na koncu, riječ je o znanstvenome usmjerenju koje se još razvija, no čija je namjera konceptualizirati i proučavati kulturu na razini kaznenoga djela, ali i na razini supkulturnoga, medijskog i kulturnog fenomena.

U narednome dijelu prikazat ću genealogiju discipline tako da ću istaknuti najvažnije teorijske dijelove prve kriminološke škole Cesarea Lombrosa kako bih naglasio kulturnu i svjetonazorsku utemeljenost ove znanosti koja se izvorno nastojala prikazati

prirodno-znanstvenom i čisto empirijskom. Riječ je o uvidima autora iz područja kulturalne kriminologije koji se mogu shvatiti i kao postmodernistička kritika metanarativa klasične kriminologije kao jednog od temelja modernoga društva. Posebno ću izdvojiti mjesta u Lombrosovu radu gdje je književnost instrumentalizira kao dokazni materijal za dvojbene znanstvene teorije. Bit će riječi o dvjema pozicijama koje su uvelike oblikovale ovaj narativ: znanstvenoj i ideološko-političkoj, no obje, što je danas nedvojbeno, sa snažnom sublimacijom kulturalnih uvjeta svojega vremena.

6. Utjecaj kulturnih praksi na razvoj kriminologije

Povratkom u prošlost discipline napraviti ću odmak od kronološkoga redoslijeda iz dvaju važnih razloga. Prvi je pokazati da je kriminologija „uvijek već“ kontaminirana kulturološkim čimbenicima, a drugi proizlazi iz prvoga i tiče se konkretnih prožimanja kriminologije i književnosti, njihovih međusobnih odnosa i utjecaja. U ovomu dijelu želim predložiti i načine na koje je hrvatska književna kultura pregovarala sa spoznajama prve kriminološke škole nastale na temeljima pozitivističke metodologije te na konkretnim primjerima uputiti na važnost društvenoga, političkog i znanstvenog konteksta na nastanak i razvoj kriminološke proze.

Filozofija prosvjetiteljstva, razvoj prirodnih znanosti i učenje francuskoga filozofa i sociologa Augustea Comtea u 19. stoljeću snažno su afirmirale filozofiju utemeljenu na regulama istraživačkih vještina prirodnih znanosti kojima se cjelokupna spoznaja zasniva na utvrđivanju empirijski provjerljivih zavisnosti među pojavama (Kolakowski 1972). Filozofija pozitivizma tako je odredila „elementarne čestice“ i metodologiju kaznenopravnih znanosti, najizraženije u talijanskoj pozitivističkoj školi s kraja 19. stoljeća. No, suvremene znanstvene spoznaje pokazale su da su umjetničke i kulturne pretpostavke toga vremena imale važnu ulogu u oblikovanju kriminologije koja je tek bila u začetcima. Takav uvid vodi k zaključku da je racionalistički duh pozitivizma uvelike bio oblikovan umjetničkim senzibilitetom tadašnjega vremena.

Razvoj prirodnih znanosti značio je i oblikovanje mnogih znanstvenih polja – medicine, psihijatrije, psihologije, biologije, kliničke kriminologije – čija je zadaća bila propitati ustaljene ideje o čovjeku, njegovu tijelu i suodnosima s drugim oblicima života, dovodeći u pitanje ideju identiteta ljudske vrste. Čovjek od toga doba nestaje kao jedinstveno biće oblikovano na sliku Božju i postaje zvijer među mnogima, bliži majmunu nego božanstvu. Tjeskobe identiteta ogledaju se u različitim tvorevinama kulture 19. stoljeća: prolazna ljepota Doriana Graya s raspadajućom slikom njegova portreta, Henry James objavljuje *Okretaj zavrtnja*, a junaci mnogih književnih djela postaju vampiri. Mary Shelley i Edgar Allan Poe u svojim djelima naglašavaju užas, čudesno i egzotično te različite ljudske ranjivosti i abnormalnosti, nadnaravne pojave i manije. Teorija degeneracije također je snažno utjecala na narativ tada nastajuće

znanosti o kriminalnim pojavama i fenomenima, destabilizirajući dotad prihvaćene granice, kategorije i pojmove ljudskoga identiteta. Poništavajući integritet i čvrstoću vrsta, Darwin je prirodni poredak opisao kao poremećaj koji identitet vrste obilježava miješanjem i protokom, što je važna znanstvena platforma za ondašnje znanstvenike i eksplanatorni okvir mnogih teorija (Rafter i Ystehede 2010).

Rekonstruirajući povijest nastanka kriminologije Wayne Morrison u tekstu „Lombroso and the Birth of Criminological Positivism: Scientific Mastery or Cultural Artifice?“ (2004) upućuje na utjecaj kulturoloških elemenata u područje znanstvenoga pozitivizma u kreiranju kriminološke znanosti. Supostojanje prosvjetiteljske racionalnosti i kulturalnih mehanizama tumači kao lice i naličje istoga fenomena proizvedenoga u službi nekadašnje europske moći. Suprotno prihvaćenom samopredstavljanju da se beskompromisna znanost temelji na tehnikama reprezentacije – mapiranju, katalogiziranju i mjerenju podataka pročišćenih od „kulturnoga“, svjedoči rad talijanskoga liječnika i „oca moderne kriminologije“ Cesarea Lombrosa, znanstvenika čije je mjesto u intelektualnoj povijesti do danas dvojbeno i paradoksalno. Ipak, važnost njegova rada očituje se u dvjema kapitalnim studijama: *L'uomo delinquente* (1876), prve u području kriminalističke znanosti, i *La donna delinquente* (1893), osnovne u ustrojavanju samostalnoga studija ženskoga kriminaliteta (Rafter i Ystehede 2010: 264).

Pojednostavljeno, osnovne se ideje Lombrosove znanosti mogu predstaviti kao pokušaj identifikacije određenoga postotka ljudi, koji prijeđu granice moralnih kategorija i počine kakav zločin, kao takozvanih rođenih kriminalaca. Njihova djela nisu određena poticajima ili izborima razuma, pa im se i ponašanje kvalificira kao atavističko i naslijeđeno od dalekih predaka, kao simptom ostavštine prijašnjih evolucijskih perioda. Rezultat legitimacije evolucijskom perspektivom unutar ove prilično materijalistički reducirane teorije bio je taj da je određena skupina ljudi priskrbila status primitivnih bića od kojih se društvo ima pravo braniti, a prvotna zadaća kriminološke antropologije postat će identifikacija takvih pojedinaca utvrđivanjem njihovih tjelesnih anomalija.

Kako bi postigao zacrtane ciljeve, Lombroso je koristio brojne metode od kojih je najznačajnija antropometrija – mjerenje dijelova ljudskoga tijela, s uvjerenjem u to da se tako

može mnogo doznati o određenoj osobi, u ovome slučaju o kriminalnom prijestupniku.¹⁵ Teorije koje je ovaj znanstvenik razvijao temeljene su na pretpostavkama postojanja kategorije „rođenoga kriminalca“ pretvorenoga u predmet spoznaje poput bilo kojega drugog prirodnog fenomena. Time se poticala socijalna marginalizacija ovakvoga tipa ljudi, i to kako bi se ostvarivala temeljna namjera nove znanosti – pročišćavanje društvenoga tijela i naknadna kontrola te proučavanje u ime oslobađanja ljudske vrste od kriminalne patologije.

Ostavimo li po strani kulturalne i znanstvene preokupacije koje su oblikovale kriminološku znanost, dolazimo do političkoga nauma projekta talijanskih pozitivista. Njihova prikrivena utilitaristička pozicija preklapa se s uvidima Michaela Foucaulta u djelu *Nadzor i kazna* o procesima devetnaestostoljetne reforme krivičnoga pravosuđa. Foucaultove teze važne su jer je dekonstruirao diskurze uključene u proizvodnju zločina, ali i jer se u periodu mnogih preinaka kaznenoga pravosuđa nalaze socijalni izvori kriminološke proze. Govorimo, dakle, o vremenu kada se naglasak sve više prebacuje s osвете na kaznu i kada zločinac postaje objektom kaznene intervencije, čime ga se nastoji popraviti i preobraziti nizom kaznioničkih praksi. Lombrosova je antropološka kriminologija ujedno posljedica tadašnjih pravnih kvalifikacija i medicinskih spoznaja koje su omogućile znanstvenu kvalifikaciju prijestupa i pojedinca kao prijestupnika u novom dobu za kazneno pravosuđe. Tada se kazneno pravosuđe počinje suzdržavati od tjelesnoga aspekta kazne prepuštajući ga različitim nadzornicima, liječnicima, zatvorskim svećenicima, psihijatrima, psiholozima i odgajateljima. Cijeli se skup procjenjivačkih, dijagnostičkih, prognostičkih i normativnih sudova počinju ticati okrivljenika koji su se smjestili u okosnicu kaznenoga suđenja. U mnogobrojnim procesima reforme pravosuđa Foucault posebno analizira nestanak mučenja, čime nestaje i „kaznena predstava“ te tijelo kao glavna meta kaznene represije, što mijenja „kotačiće u egzemplarnom mehanizmu kažnjavanja“ (Foucault 1994: 9). Ukratko, kažnjavanje napušta područje svakodnevnoga

¹⁵ Ideja da se prema izgledu nečijega lica mogu prepoznati kriminalac, genij ili luđak poznata je još od antičkih Grka. Djelo *Physiognomonica*, čije se autorstvo pripisuje Aristotelu, opisuje veze tijela i karaktera. U srednjem vijeku fizionomija i hiromantija (proricanje sudbine iz dlana) također su se bavile prepoznavanjem nečijega karaktera i predviđanjem budućnosti osobe, tumačeći značajke lica ili dlana. Heinrich Kramer, njemački inkvizitor Katoličke crkve, 1486. objavio je priručnik za „lovce na vještice“ *Malleus Maleficarum*, naširoko korišten diljem europskoga kontinenta između 1487. i 1520., gdje opisuje različite kategorije vještica i štetu koju mogu nanijeti društvu. Krajem 18. i početkom 19. stoljeća ustanovljene su grafologija i frenologija. Grafologija je bila usredotočena na izučavanje rukopisa osobe, s uvjerenjem u to da je moguće spoznati aktivnosti mozga i ljudski karakter, dok je frenologija analizirala karakter i temperament mjerenjem lubanje. Tezama o vezi između fizičkoga izgleda, osobnosti i rizika za društvo, osobito rizika kriminala, kriminalnom antropologijom i brojnim publikacijama Cesare Lombroso će pokušavati legitimirati i pružiti znanstvenu održivost ovakvih istraživačkih metoda (Siegel 2013). Svaka navedena teorija težila je, kako je razvidno, prevenciji kriminala u ime društvene kontrole te vraćanju socijalnih navika kao svrhe kažnjavanja.

opažanja i prelazi u područje apstraktne svijesti.

To je vrijeme prve polovice 19. stoljeća, između 1830. i 1848. godine, kada se nestanak mučenja može smatrati gotovo prihvaćenim i kada se pravo kažnjavanja premješta s vladarove osvete na obranu društva. U tim se procesima ogleda politički naum nadgledanja bezakonja, uopćavanje kaznene funkcije i ograničavanje kaznene vlasti radi nadzora nad njom. Točnije, to je vrijeme kada se kažnjavanje počinje birokratizirati. Foucault u tim procesima prepoznaje dvije linije objektiviranja: zločin i zločinca. Zločinac se označava kao svačiji neprijatelj koji je istupio iz okvira (društvenoga) ugovora. Sada je do njegova progona svima stalo, odbacuje se „na drugu stranu“, diskvalificira kao građanin te postaje nositeljem divljega dijela prirode, tj. zlikovac, čudovište, možda i luđak koji je i dalje tek zamišljeno sjecište u kojemu se sastaju teme političke kritike i likovi imaginarnoga. Upravo tada postaje i objekt „liječenja“, da bi se naknadno *homo criminalis* definirao u polju spoznaje. S druge je strane zločin odnosno pitanje njegova nadzora proračunatom ekonomijom kažnjavanja učincima kaznene vlasti koja propisuje određene taktike djelovanja, s obzirom na sve počinitelje krivičnoga djela – organizaciju sprečavanja zločina, puštanje u opticaj predodžbi i znakova, prilagođavanje kazni sve sitnijim varijablama i slično. Ta vrsta objektiviranja, tvrdi Foucault (1994: 104), dovela je do bržih i odlučnijih učinaka povezanih s reorganizacijom kaznene vlasti: normativizacije kazni, proceduralnih propisa, kodifikacije i definiranja prijestupa, za što je najveći oslonac pronašla u „ustaljenom diskurzu ideologa“ koji je, između ostaloga, predodžbama i znakovima davao podlogu za izvršavanje moći nad ljudima, podčinjavanjem tijela putem nadzora nad idejama, služeći se semiologijom kao oruđem. Politika predodžbi, za razliku od kaznene politike orijentirane na ritualno mučenje tijela, pokazala se djelotvornijom. Ona nije izvođena samo iz teorija o društvu i pojedincu, nego i tehnologijama „tananih, djelotvornih i štedljivih moći“ (Foucault 1994: 104) u opreci s raskošnom rastrošnošću vladareve moći. Temeljna namjera bila je oblikovati čvrstu vezu u misaonom slijedu pri pomisli na zločin i kaznu kao najdjelotvorniji kontrolni mehanizam.¹⁶

¹⁶ Petar Novoselec (2007) navodi da je ideja kaznenoga zakona čija je koncepcija prava kažnjavanja isključivo preventivna, utilitarna i korektivna, bez govora o mehanizmima kojima je ostvarivana, poznata još od Platona koji u spisu „Protagora“ zagovara primat generalne prevencije: „Tko hoće razumno kažnjavati, ne čini to zbog počinjenog zla, nego zbog budućnosti, kako taj čovjek ubuduće ne bi činio zlo, ali ni netko drugi pošto vidi kako je ovaj kažnjen“. Novoselec navodi da su se i prosvjetitelji, na čelu s Montesquieuom, zauzimali za ublažavanje kazni, smatrajući da će zločin prije spriječiti izvjesnost kažnjavanja nego strogost kazne. Na tom je tragu bio i Cesare Beccaria koji polazi od Rousseauove teorije društvenoga ugovora, ukazujući na pravo države na represiju, ali i upućuje na njezine granice. Prema ovom autoru, svrha je kaznenoga zakona isključivo preventivna, a da bi se ona postigla nužna je izvjesnost izricanja kazne. Osnovna ideja engleskoga filozofa Jeremyja Benthama jest da kazna mora biti takva da počinitelj ima više interesa suzdržati se nego počiniti kazneno djelo. Najbliži u postavljanju platforme za mehanizaciju tzv. primata generalne prevencije jest jedan od vodećih njemačkih prosvjetiteljskih teoretičara kaznenoga prava. To je Anselm von Feuerbach koji je zastupao teoriju psihološke prisile prema kojoj zakon svojom prijetnjom kaznom vrši psihičku prisilu na potencijalne

Dovodeći u suodnos Lombrosovu antropološku kriminologiju i Foucaultovo tumačenje reforme kaznenoga pravosuđa postaje očito kako pod imenom zločina i prekršaja nije riječ samo o pravnim predmetima definiranim zakonima, nego se istodobno prosuđuje strastima, instinktima, anomijama, neprilagođenosti, slabostima, utjecajima sredine i naslijeđa. Foucault će ustvrditi da se „kažnjavaju agresije, ali kroz njih i agresivnost; silovanja, ali istodobno i perversije; umorstva koja isto tako predstavljaju nagone i želje“ (1994: 17). Sudi se uvijek „sjenkama iza elemenata parnice“ jer u presudu ne ulaze samo okolnosti počinjenoga djela, već i nešto što se pravno ne može kodificirati. To je poznavanje zločinca i procjena koja se o njemu donosi, ono što se može znati o odnosima između njega, njegove prošlosti i njegova zločina, ono što se od njega može očekivati u budućnosti zahvaljujući sučeljavanju i prelamanju devetnaestostoljetnih diskurzivnih praksi iz područja medicine i pravnih znanosti. Foucault upućuje na još jednu važnu činjenicu – da se pod izgovorom objašnjenja djela kriju načini na koje se pojedinac može kvalificirati. Upravo je kriminološki diskurz odigrao važnu, ako ne i najvažniju, ulogu sa svojom funkcijom da prekršaje službeno uvrštava u polje predmeta podložnih znanstvenoj spoznaji te da mehanizmima zakonskoga kažnjavanja pruži opravdanje za djelovanje (Foucault 1994: 18).

Kako sam naznačio, važno je sagledati i političku dimenziju Lombrosova projekta, koja je oduvijek išla ukorak s kriminologijom, što će biti tema drugoga dijela ovoga rada. U slučaju Lombrosa, politička je dimenzija određena povijesnim trenutkom ujedinjenja Italije kojoj su u to vrijeme prijetili politički nemiri, odnosno kada je zemlju trebalo ujediniti i stvoriti jedinstveni nacionalni identitet zbog goleme jezične i kulturne raznolikosti. Definicija „normalnoga“ talijanskog državljanina pretpostavljala je i definiciju onoga koji odstupa od norme. Primitivni, degenerični, kriminalni, ludi i nezdravi, doživljavani kao fizički i moralno „drugi“, kategorizirani su kao inferiorni u odnosu na slobodne građane moderne nacionalne države. „Normalni“

počinitelje. Ta će vrsta prisile, prema Feuerbachu, biti djelotvorna ako je zlo što ga predstavlja kazna veće od nezadovoljstva do kojega dovodi neudovoljavanje poriv da se počinji kazneno djelo. Drugim riječima, sva ova racionalistička shvaćanja da će u borbi motiva težnja da se izbjegne kazna nadvladati poriv da se počinji kazneno djelo bila su u središtu rasprava o teorijama zakona i zločina u izradi modernih zakonika, u novo doba za kazneno pravosuđe od konca 18. i prve polovice 19. stoljeća.

Izdvojio bih i zapažanje Charlesa Dickensa u knjizi *Bilješke iz Amerike za opću uporabu*, koje navodi Roth (2016: 140), u kontekstu pravosudnih reformi, ali i posjete pensilvanijskoj kaznionici Eastern State 1842. godine, što Dickens bilježi kao „rigidan, strog i beznadan u samotnome zatvaranju“, dodajući kako smatra da je „okrutan i pogrešan“ i da je „svakodnevno poigravanje tajnama uma“ zapravo „neizmjereno gore od svakog oblika mučenja tijela“.

Michael Foucault (1994: 104) citira autora iz 18. stoljeća Servana koji je zaključio da pomisao na zločin i pomisao na kaznu trebaju bez razmaka slijediti jedna drugu, i da je to preduvjet postajanja pravim gospodarem nad svojim građanima. U nastavku Foucault navodi misao istoga autora koji tvrdi da „nejaki despot svoje robove može sputati željeznim lancima, no pravi ih političar daleko čvršće vezuje lancem njihovih misli“.

talijanski politički subjekt mogao je biti osiguran klasifikacijom onih koji su se našli s druge strane ograde civiliziranoga društva, upravo kako ih je definirao Lombroso (McKay 1996: 35).

Uz to, političkom ujedinjenju Italije, preciznije kolonizaciji talijanskoga juga, protivile su se tri društvene skupine – seljaci, pljačkaši (*briganti*) i anarhisti. Pljačkaši su predstavljali idealnu društvenu skupinu pomoću koje se Lombroso predstavljao domoljubnim znanstvenikom, rješavajući socijalne probleme na znanstveni način, što je također stavljeno u funkciju nedavnoga ujedinjena talijanske domovine (Morrison 2004: 72). Talijanske razbojnice i lopove, poznate *brigante*, spominje i Roth (2016: 161), svjedočeći da su poznati još od 16. stoljeća, a 1860. godine, neposredno prije početka Lombrosova projekta, dvije trećine talijanske vojske imalo je zadaću nadzirati bandite na jugu, uglavnom u Kalabriji, Apuliji, na Siciliji i Korzici. Jednoj od najistaknutijih bandi u Europi toga doba pogodovalo je i što običan puk na jugu Italije, osobito na Siciliji, gotovo uopće nije bio privržen središnjoj vlasti.

Stajališta o radu Cesarea Lombrosa protezala su se od divljenja do vrlo snažne kritike, od poštovanja do potpunoga odbacivanja, no zasigurno je doprinos njegova rada povijesti kriminologije i teoriji te praksi socijalne kontrole do danas neriješen i upitan. Optuživan je za seksizam, biološki pozitivizam te genetičku teoriju kriminala što je dalo poticaja eugeničkome pokretu i nacističkoj doktrini.¹⁷ Bez obzira, ne treba zanemariti njegovu temeljnu namjeru – jačanje društvene kontrole razvitkom znanosti. Proces identifikacije rođenih kriminalaca i njihova društvena imobilizacija razlog su katalogizacije i mapiranja predstavljачkih obilježja kriminalnoga u vremenu i prostoru, procedurama i metodologijom temeljenima na interpretacijskim perspektivama znanstvenih koncepata 19. stoljeća koje je namjeravao učiniti primjenjivima na svako društvo koje je željelo kriminalističko znanje (Morrison 2004: 79).

Njegova glavna preokupacija nije bila istraživati apstraktni zločin, nego zločinca¹⁸ što je poduprlo izgradnju sustava socijalne kontrole idejom o mogućnosti prepoznavanja fizičkih osobitosti, nepravilnosti i patologija katalogiziranih kao „degenerativni biljezi“ (Horn, prema Morissonu, 2004: 69). Preventivna izolacija onih za koje se utvrdi da pripadaju kategoriji

¹⁷ Unatoč kontroverzama od samoga nastanka kriminološke antropologije, mreža pozitivističkih kriminologa u Italiji u 19. stoljeću okupljala je mnoge znanstvenike, pravnike, liječnike, psihijatre i policijske istražitelje, a čelnici talijanske škole, uz Lombrosa, bili su Enrico Ferri i Raffael Garofalo koji su parirali napadima francuskoga sociološkog pristupa Gabriela Tardea, Paula Topinarda i Leonca Manouvriera. Iako je sociološki pristup prevagnuo, popularnost talijanske kriminalistike ostala je utjecajna do danas (Siegel 2013: 271).

¹⁸ U to doba, od sredine 19. stoljeća, dolazi do zaokreta i u suvremenom kaznenom funkcioniranju zahtjevom za načelom raščlambe zakonodavne (koja razvrstava djelo i uz njega vezuje određenu kaznu) i sudske razine (na kojoj se donosi presuda). Dakle, zahtjev pretendira ka drugoj razini u procjeni počinitelja, a ne čina i odmjeravanju „namjera koje svakom ljudskom činu daje njegovu vlastitu moralnost“ (Foucault 1994: 255).

„rođenih kriminalaca“ pretvorila ih je u objekte znanstvenih spoznaja i u prirodne fenomene. Istodobno, to je rezultiralo stvaranjem nove vrste autoriteta – kriminologa, stručnjaka koji zna kako donositi odluke o zločinima i zločincima (Rafter i Ystehede 2010: 280).

Logički zaključak unutar kojega je ovaj znanstvenik djelovao oslanjala se na učvršćivanje koncepta dužine i širine kako bi se opisalo i premjerilo, definiralo i klasificiralo, što je djelomice imalo bazu u devetnaestostoljetnim europskim imperijalističkim konceptima prepoznavanja, mapiranja i prisvajanja. Pogled ugrađen unutar te logike ponajprije se ticao odnosa znanosti prema prirodnome svijetu, iako se prirodne znanosti ne mogu osloniti na to da će ih predmeti vlastitih istraživanja i prihvaćati. Kriminologija, kao društvena znanost, ipak postoji unutar područja kulture, normativnih ispitivanja i tvrdnji, nejasnoća i neodređenosti. Kriminal i reakcije koje proizvodi, svjedoči primjer nastanka kriminološke antropologije, moraju se tumačiti putem različitih tipova interakcije mnogih oblika društvene moći i strategije otpora (Morrison 2004: 79).

Kako bi bilo jasnije o čemu je riječ, potrebno je vratiti se u 1885. godinu kada je u Rimu u *Palacio de Bellas Artesu* rođena kriminološka znanost usred blistavoga i zavodljivog spektakla, radi oblikovanja kliničkoga znanja o zločincima. Riječ je o izložbi materijalne kulture priređene u okviru europske znanstvene konferencije čiji je organizator bio upravo Cesare Lombroso. Izložbenu postavku činile su fotografije kriminalaca, oružje kojim se pljačkalo i ubijalo, gipsani odljevi glava optuženika, lubanje i staklenke s mozgovima, uzorci kože s tetovažama pažljivo uklonjene s tijela mrtvih prijestupnika, drveni namještaj koji su izrađivali stanovnici umobolnice, crteži i karikature, gipsani i drveni modeli koje su izrađivali kriminalci i slično. No umjesto da ti predmeti materijalne kulture posvjedoče o kreativnosti ili otporu prema vlasti, jednome vremenu i mjestu (zatvoru i umobolnici) ova umjetnost bila je u službi dokazivanja njihove degeneracije. Istodobno, izložbu su pratile i fotografije glava plemenskih ljudi te drvene grede sa skela nekoć postavljanih na javnim trgovima, čije je ponovno postavljanje u muzej trebalo predstavljati dokaz napretka kaznene politike.

Cilj izložbe bio je prikazati umjetnost kriminalaca i mentalnih bolesnika koja, kako se vjerovalo, nije imala nikakvu funkciju u umobolnici, zatvoru ili gdje drugdje, baš kao što ni umjetnost divljaka nije imala svoju funkciju i vrijednost. Lombroso ju je tumačio kao spontanu aktivnost koju je uspoređivao s jednako spontanom činom slikanja australskih Aboridžina kakvo

je, naprimjer, njihovo urezivanje po stijenama. Mentalno oboljeli i kriminalci dijele, dakle, s divljakom ovaj čin čija je vrijednost u samome djelovanju više nego vrijednost njihova umjetničkoga proizvoda. Sve rečeno implicira da se abnormalno i opasno može prepoznati i mapirati u fizičkom prostoru (izvan Europe) i evolucijskom vremenu što je odgovaralo ideji civilizacijskoga napretka (Morrison 2004: 70). Apstrahirajući određene kulturne prakse na ovaj način, Lombroso je demantirao kreativnu i interpretativnu vrijednost materijalne kulture pripadnika različitih plemena i „ranih rasa“.¹⁹ Umjetnost kriminalaca reafirmirao je kao praksu sličnu praksi „divljaka“ čime je ponudio prihvatljivu estetsku tvrdnju i dijagnostički alat za prepoznavanje neprilagođenosti u europskome civilizacijskom prostoru (Morrison 2004: 74).

Morrison smatra problematičnim način na koji se rabila pozitivistička metodologija, potpuno suprotno službenoj slici neutralnoga predstavljanja činjenica. Sve to vodi k zaključku da je kriminologija, u velikom dijelu, kulturalno proizvedena znanstvena praksa. S druge strane, pokazuje ovaj autor, devetnaestostoljetna kriminologija nije samo zapadnoeuropski znanstveni fenomen, već je riječ i o proizvodnji znanja na osnovi informacija i izvješća europskih putnika o svijetu koji su oblikovali vlastitim kulturalnim predodžbama u očekivanju da „divljaci“ nestanu kako bi njihovi oblici u budućnosti postojali samo u muzejima primitivnoga čovječanstva. Sve su to bili procesi koji su djelovali na stvaranje nove znanstvene discipline, čineći vidljivim kriminalno, istodobno skrivajući ono nevidljivo – kulturalne pretpostavke zasnovane na prikupljenim dijelovima egzotičnih kulturnih praksi, usprkos Lombrosovu samopredstavljanju kvantitativnim znanstvenikom koji se oslanja na brojeve i statističke podatke temeljene na mjerenjima.

Zanemarena značajka koja se tiče nastanka kriminologije, na koju upozorava Morrison, jest legitimacija nove znanosti organiziranjem javnih izložbi i edukativnih događaja, čime su se pokušali označiti zločinci i duševni bolesnici kao nešto drugo – subjekti kojima se trebaju baviti stručnjaci u programima poduprtim tehnikama identificiranja, mjerenja i presuda. Umjesto javnih pogubljenja u starim režimima koja su gubila na učinkovitosti, tada nove prakse počinju se oslanjati na zavodljive spektakle. Strategija povezivanja kulture kriminalaca i divljaka najprije

¹⁹ Sveobuhvatno razumijevanje tradicionalnih ili uobičajenih društvenih struktura i njima svojstvenih hijerarhijskih sustava, stilova života, aktivnosti i zabave, sustava vjerovanja sa svojom inherentnom kontrolom i operativnim konceptima unutar svoje umjetnosti, jesu znanja u čije stjecanje Lombroso nije mogao, razumljivo, uložiti svoje napore jer je interes kriminologije poduprijeti dominantnu moć, a ne biti kulturološki suosjećajna (Morrison 2004: 78).

je morala diskreditirati kulturu – jezik, značenja i prakse, onima kojima je oduzeta nakon što ih je učinila objektima istraživanja. Stigmatizacija žargona kriminalaca i njihove tetovaže kao dokazi atavizma i kriminalni identifikatori, primjer su pozitivističke anatome poduprte čistom, mjerljivom znanošću.²⁰

Lombrosovo snažno oslanjanje na kulturne, političke i društvene pretpostavke vremena u utjelovljivanju kriminološke znanosti bilo je predmet istraživanja mnogih kulturalnih kriminologa. Primjer je i tekst „Here Be Dragons: Lombroso, The Gothic, and Social Control“, autorice Nicol Raftera i autora Pera Ystehedea koji prepoznaju utjecaje goticizma u Lombrosovim znanstvenim tehnikama, osobito u seciranju mozгова i sklonosti atavizmu. Prema ovim autorima, Lombrosova je znanost bila ovisna o vizualnoj, osobito književnoj gotici vrlo cijenjenoj u tome periodu. Podsjetit ću da je gotski roman nastao koncem 18. stoljeća, 1794. godine, kada engleski autor Horace Walpole izdaje roman *Otranski dvorac*. Termin je preuzet iz arhitekture i odnosi se na srednjovjekovne građevine, a primijenjen na književnost znači, prije svega, roman strave i nadnaravnih zbivanja. Tipični inventari gotskih romana bili su samotni dvorci i njihovi mračni hodnici, nevidljiva vrata, nadnaravna zbivanja i bića, neshvaćeni osamljeni junak, mučen osjećajem krivnje i zla.²¹

O gotskome romanu zasad je važno napomenuti kako je značajno utjecao na pojavu kriminalističkoga romana, no značajan je i kao dokaz supostojanja proturječnih pristupa znanosti gdje se na temelje prosvjetiteljskoga racionalizma nadograđivala romantičarska preokupacija jezovitošću i izopačenošću. Rafter i Ystehede ovu tezu potkrepljuju ilustracijama Lombrosovih studija koje su s petim izdanjem *Kriminalnog čovjeka* zasebno izdane. Lubanje, mozgov, anatomske i psihološke anomalije, devijantna seksualnost, kriminalci epileptičari i histeričari te niz sličnih gotičkih tropa obilovali su Lombrosovim studijama koje su zasigurno privlačile veći broj čitateljstva nego neilustrirana djela drugih kriminologa. Sam Lombrosovi muzej obilovao je mnoštvom gotičkih kreacija – obojenim voštanim maskama mrtvaca s umetnutim graškastim očima, kosturima, okovima i sličnim.

²⁰ Lombroso je tvrdio da kriminalci imaju vlastiti onomatopejski jezik s personifikacijom neživih stvari, slično govoru djeteta ili divljaka (Lombroso 2006: 78). Zanimljiv je zaključak autora Rafter i Ystehede (2010: 271) koji prepoznaju „fundamentalno romantičarski karakter“ njegova znanstvenoga projekta, tumačeći ga kao usamljenog mislioca i neshvaćenoga genija čiji interes za stvaralaštvo i žargon kriminalaca zrcali romantičarski interes za narodnim stvaralaštvom. Najromantičnija, prema ovim autorima, jest okrenutost prirodi gdje je nalazio potvrde za svoje teorije, ne zadirući u pravne ili političke znanosti, nego tijelo čovjeka kako bi proniknuo u tajne kriminala.

²¹ Usporedi: *Povijest svjetske književnosti VI.*, 1976: 118-119.

Kriminologija, sa svojim znanstvenim preokupacijama, u kombinaciji s romantičarskom osjećajnošću, rezultirala je prvim kriminološkim pripovijetkama koje je napisao Edgar Allan Poe, poznat i kao pisac gotičkih priča. Romantičari su bili prvi koji su doveli u vezu umjetnost i zločin, najuzvišenije i najniže, stvorivši dva lika osamljenika: zločinca i istražitelja. Razlog osame zločinca leži u činjenici kršenja jedne velike i vječne zabrane, što ga čini romantičarskim herojem s izrazitim demonskim obilježjima. S druge je strane istražitelj te su obojica geniji, stvaratelji i umjetnici; iznimni pojedinci čak i kada razaraju. Zločinac i istražitelj su kreatori, jedan demonski koji kreira zlo, a drugi božanski koji nudi dobro, ustvrdit će Pavličić (2008: 75-77).

Svi ovi uvidi važni su iz još jednoga razloga: uz goticizam, Cesare Lombroso koristio je i simboličke izvedbe, što je bilo očito na primjeru umjetnosti kriminalaca i njegova torinskog muzeja koji postoji i danas. Također, svoja je predavanja, tekstove i studije podupirao slikama i ilustracijama „kriminalne kulture“. Važnost vizualnih dokaza ogleda se i u interesu za tumačenjem zatvorskih grafita i tetovaža na tijelima kriminalnih prijestupnika. Lombroso je istraživao i emocije kriminalaca kako bi dokazao moralnu neosjetljivost i strast u počinjenju zločina. Preferirao je koncept interdisciplinarnosti, iako takav znanstveni koncept tada nije bio poznat, no u svoja je istraživanja ugrađivao znanja iz psihijatrije, antropologije, filologije, statistike, neurologije, a nerijetko je legitimitet za svoje teorije tražio u umjetnosti i književnosti. Svi ti interesi njegovu su školu antropološke kriminologije pretvorili u pravi „intelektualni kaleidoskop“ (Siegel 2013: 278).

Iz suvremene perspektive i perspektive ovoga rada, nužno je uputiti na sličnosti znanstvenih i metodoloških interesa između Lombrosove antropološke škole i suvremenih kriminoloških teorija kakva je kulturalna kriminologija. Iako je riječ o potpuno drugomu vremenskom kontekstu i znanstvenim namjerama, uočljiv je interes obiju teorija za vizualne dokaze, slike, ilustracije, grafite i proučavanje emocija, znanje iz psihologije, neurologije, filologije, s interesima za umjetnost i književnost. Sve to svjedoči da cijela povijest kriminologije, iznimno složene znanosti, do danas nije uspjela odgovoriti na temeljna pitanja o ovoj pojavi povezanoj s mnogim fenomenima: koji su uzroci zločina, kakve su njegove pojavnosti i kako bi društvo trebalo reagirati na takve pojave i kontrolirati ih.

Upravo stoga, u narednome ću poglavlju prikazati ulogu i utjecaje Lombrosova učenja na književno, gdjekad i šire kulturno i umjetničko stvaralaštvo, a i na načine na koje je književnost reagirala na njegove znanstvene tvrdnje. Osobito ću se osvrnuti na naš prvi kriminalistički roman Marije Jurić Zagorke. Dakako, dotaknut ću se i važne teme – načina na koje je književnost korištena u izgradnji i legitimaciji Lombrosovih teorija.

6.1 Književnost i Lombrosova kriminologija

Johnathan R. Hiller (2013) primjetio je da je u studiji *La Donna delinquente: la prostituta e la donna normale* Lombroso često citirao ulomke iz Flaubertovih, Schopenhauerovih, Zolinih, Molièrevih i Stendhalovih djela, kojima je podupirao zaključke da su žene „okorjele lažljivice“. Čini se da mu je pritom bilo jedino važno da je riječ o kapitalnim djelima kulture te nije vodio računa je li ulomak ironično intoniran i jesu li posrijedi riječi lika ili pripovjedača jer su mu takvi kulturalni izričaji služili isključivo za legitimaciju vlastitih pretpostavki. Vezu znanosti i književnosti smatrao je dominantnom značajkom europskih poetika kasnoga 19. stoljeća, tvrdeći da su i njegovi radovi, osobito oni koji istražuju delinkvenciju i ludilo, eksplodirali u suvremenoj književnosti. Hiller izdvaja dva konkretna primjera u kojima je Lombroso književnost poslužila za legitimaciju „univerzalnih istina“. U njegovu kapitalnom djelu *L'uomo delinquente*, u pokušaju dokazivanja teze da stupanj obrazovanja ne smanjuje vjerojatnost činjenja kriminalnih djela, citira stihove XXXI. pjevanja Danteova *Pakla*.²² Drugi primjer koji izdvaja nalazi u studiji *La donna delinquente* gdje Lombroso analizira književna djela u kojima se udovice preudaju kako bi podupro tezu da su majčinski instinkti jači od ljubavi prema suprugu. Logika kojom se u ovakvim analizama vodio bila je jednostavna – ako je istina da i u Danteovo vrijeme obrazovanje nije donijelo koristi u suzbijanju kriminalnoga ponašanja ili ako Shakespeareova udovica Anne stupa u brak s mrskim joj Richardom III., znači da su ove tvrdnje bezvremene.

No u povijesti su umjetnosti i kulture poznati i obratni utjecaji. Lombrosova je znanost na razne načine bila inspiracija mnogim umjetničkim formama, od književnosti realizma Dostojevskog i Tolstoja do apstraktnoga slikarstva Kandynskog. Carol McKay (1996) propituje Kandinskyjeve reference na tadašnju znanost zbog niza složenih utjecaja na slikarsku poetiku toga autora. Za Kandinskoga, smatra McKay, znanstvena filozofija Cesara Lombrosa bila je imanentna realističkoj estetici, što je bio jedan od razloga otklona toga slikara od realističkoga prikaza fizičkih pojava u umjetnosti. Kandynski je, kao i Tolstoj, smatrao da su socijalni i

²² „...jer s razumom kad volja se opaka/i snaga združi, da zajedno djela,/tko da tad štiti svijet od takvih šaka?“ (Dante 1963: 187)

ekonomski čimbenici primarne varijable zločina, što je bilo u suprotnosti s biološkim determinizmom Lombrosove škole. Oprečno stajalište prema antropološkoj metodi imalo je dalekosežne estetske implikacije, što se očitovalo u slikarevu otklonu od prikazivanja tjelesnosti i materijalnosti u korist apstraktne i duhovne dimenzije umjetničkih prikaza.

Drugi razlog uporabe književnih tekstova u znanstvene svrhe u školi antropološke kriminologije sličan je prvomu, no postoje značajne razlike u njihovoj primjeni na različite teorijske probleme. Lombrosova fascinacija, uz kriminalitet, bila je veza između genijalnosti i ludila. Postoje svjedočanstva i jednoga susreta Lava Tolstoja i Cesarea Lombrosa 1897. godine, u vrijeme moskovskoga medicinskog kongresa, na kojemu je Lombroso izlagao o ludilu i genijalnosti na primjerima Kanta i Dantea. Taj je posjet Lombroso iskoristio za susret s Tolstojem koji je smatran najvećim svjetskim književnim genijem. U knjizi *Genio e follia* (1864) Lombroso tvrdi da je genijalnost oblik ludila, točnije naknada za prekomjerni intelektualni razvoj, a susret je kanio iskoristiti kako bi promatrao „degenerativne“ značajke velikoga pisca. Suprotno očekivanjima susreo se s vitalnim starcem seljačkoga izgleda, debelih obrva i jasna pogleda, tj. s osobinama suprotnima od onih koje je pripisivao takvome tipu čovjeka. Susret je završio razočaranjem obojice, budući da jedan nije uspio potvrditi svoju teoriju, a drugoga su razljutile ideje o rođenome kriminalcu koje je smatrao nemoralnima što je problematizirao u svojem posljednjem romanu *Uskrsnuće* (1899), i to kroz lik kneza Nehljudova (Siegel 2013: 276).

Taj Tolstojev roman predstavlja snažnu kritiku Lombrosove znanosti, slično kriminalističkome romanu Marije Jurić Zagorke *Knežinja iz Petrinjske ulice* jer se na gotovo identičan način polemički odnosi prema Lombrosovoj teoriji kriminaliteta. U *Uskrsnuću* bogati knez Nehljudov, središnji lik romana, kreće u osobnu borbu protiv nepravednoga sustava koji se očituje u institucijama kaznenoga prava, osobito sudstva i zatvora. Nehljudovljeva društvena drama počinje u sudnici kada prepoznaje prostitutku Jekaterinu Maslovu lažno optuženu za ubojstvo. Maslovljeva je njegova bivša ljubavnica za čiji se moralni i kriminalni pad smatra posredno odgovornim jer ju je u mladosti zaveo i ostavio s djetetom. Kako bi se iskupio za stari grijeh, Nehljudov se odlučuje na žrtvu i s Maslovom polazi na odsluženje kazne, čime stječe izravne uvide u državne institucije kaznenopravnoga sustava, među kojima je najopakiji zatvor.

U uvodnome ulomku romana, u Okružnom sudu, kao porotnik na suđenju Maslovoj i još dvjema osobama osumnjičenima za ubojstvo trovanjem i pljačku trgovca Smeljкова, započinje oštra kritika kaznenopravnoga sustava i institucije zatvora kao mjesta „gdje vlada potpuno besposličarstvo i najnezdaviji i najbesmisleniji rad, u društvu istih takvih ljudi (...) koji su malaksali i zastranili u životu“ (Tolstoj 2002: 137). Upravo tada Nehljudov kreće u osobni rat protiv sudske djelatnosti koju definira kao administrativno oruđe za održavanje postojećega poretka, poduprtoga kriminološkom znanošću u proizvodnji nejednakosti:

Sudu je svrha samo da očuva društvo u sadašnjem položaju i zato on progoni i kažnjava kako one koji nadvisuju opću razinu i hoće da je uzdignu, takozvane političke prestupnike, tako i one koji stoje ispod razine, takozvane prestupničke tipove.

(Tolstoj 2002: 334)

Nehljudovljevi argumenti o društvenim odrednicama kriminala polemički su intonirani tijekom cijeloga romana protiv Lombrosovih stajališta koja su ugrađena u obraćanje tužiočeva zamjenika, nakon predstavljenih dokaza o ubojstvu Smeljкова:

U govoru mu je bilo sve najnovije što je onda bilo u modi u njegovu krugu i što se držalo, a drži se još i sada, za posljednju riječ naučne mudrosti. Tu je bilo i naslijeđe, i prirodna prestupnost, i Lombroso, i Tarde, i evolucija, i borba za opstanak, i hipnotizam, i sugestija, i Charcot, i dekadansa.

(Tolstoj 2002: 89)

Nehljudovljeva frustracija kriminološkom znanošću (što je, čini se, stalni popratni osjećaj u bavljenju kriminologijom od njezinih početaka do danas) proizlazi iz izbjegavanja dubljih odgovora o nejednakosti. On neprestano proučava kriminologe, Lombrosa, Garafala, Ferrija, Liszta, Maudsleya i Tardea, no ne nalazi odgovor na pitanje – „po kakvu pravu jedni kažnjavaju druge?“ (Tolstoj 2002: 325). No, ne samo da ne nalazi odgovore, nego primjećuje da su sve rasprave išle za tim da se razjasni i opravda kazna, a držalo se za aksiom da je ona prijeko potrebna. To pitanje za njega proizlazi iz temeljnog problema koji uviđa, a odnosi se na pravo da jedni zatvaraju, muče, tamniče i ubijaju druge koji su isti kao i oni.

Ovaj je Tolstojev roman kritičan prema kriminalnoj antropologiji i njezinoj etičkoj dimenziji. Osobito je to naglašeno u trećem dijelu u kojemu se Nehljudov nalazi među zatvorenicima gdje pobliže upoznaje zatvore i gdje vidi da se sve te „opačine razvijaju među uznicima: pijanstvo, kocka, okrutnost i sva ona strašna zlodjela što ih izvršavaju kažnjenici i samo ljudožderstvo – nisu slučajnost ili pojave degeneracije, zločinačkog tipa, izrođivanja, kako to u prilog vladama tumače tupi učenjaci, nego neizbježna posljedica nerazumljive zablude da ljudi mogu kažnjavati druge ljude“ (Tolstoj 2002: 425). Nehljudov upravo u zatvorskom i sudskom sustavu prepoznaje neuralgičnu točku koja reproducira zločin jer „ljudožderstvo ne započinje u sibirskoj šumi, nego u ministarstvima, odborima i odjelima, a samo se završuje u šumi“ (Tolstoj 2002: 425).

No, vratio bih se Lombrosovim tumačenjima autobiografija poznatih umjetnika. Često je pisao o renesansnome pjesniku Torquatu Tassu koji je kasnije životne faze proveo u prisilnoj povučenosti zbog nasilnih ispada, a i ponašanju lorda Byrona, koje je bilo nepredvidivo i skandalozno (Hiller 2013: 230).²³ Osobito je Giacomo Leopardi, talijanski pjesnik i filozof, bio idealnim objektom razmatranja kriminalnih antropologa, poznat po idiosinkrazijskim navikama, tjeskobnoj obitelji, sentimentalnom životu i tjelesnoj deformaciji grbe na leđima. Gotovo svi biografski podatci o ovom pjesniku vodili su k zaključku da je Leopardijeva obitelj bila prilično luđačka, sklona kriminalu te da je pjesnik imao „loš evolucijski potencijal“, a da je neurastenija uvelike odredila i njegovu poetiku (Hiller 2013: 231-234).

Ponešto se zna i o recepciji tada poznatoga talijanskog znanstvenika u nas, pretežito zahvaljujući nekolicini Kamovljevih tekstova. „Umrijevši za svijet, oživje za Hrvatsku!“, uvodna je rečenica Janka Polića Kamova kojom započinje kratki članak „Lombroso: fragmenti“, jedan od triju posvećenih glasovitom znanstveniku. Recepcija Lombrosova rada u Hrvatskoj, sudeći prema Kamovljevim esejima, gotovo je izostala. Tako će u spomenutom članku, prilično ironično, ustvrditi:

²³ Niz je studija i monografija tiskanih između 1896. i 1898. kao rezultat istraživanja književnih rukopisa temeljenih na Lombrosovoj školi. Neke od njih su *I delinquenti nell'arte* Enrica Ferrija, *Genio e pazzia in Torquato Tasso* Luigija Roncoronija, *Shakespeare e la scienza moderna* Giuseppea Ziine, *Criminali e degenerati dell' Inferno Dantesco* Alfreda Niceforoa i dr. (Hiller 2013: 231).

Tek pošto umrije, stade se u Hrvatskoj o njemu pisati, ako odbijemo ono nekoliko članaka o novoj kriminološkoj školi i nekoliko notica u raznim vijestima o njegovoj zaboravljivosti. Da, teorija njegova o analogiji lude i genija zavede neke naše mlađe inteligente na totalno ludovanje, a druga – ona o rođenom zločincu izazove nekoliko feljtona o rođenom... glupanu.

(Kamov 2000: 106)

Kamov se činio oduševljen lombrosijanskim teorijama, pa će u maloprije spomenutom tekstu o kriminalcima napisati:

Oni žive u kulturnome društvu dušom, djelima i fizionomijom divljaka koji jede rođenu mater kao mi teletinu. U njih je ćutilni tek, umni želudac i duševna probava posve drukčija no u nas. Oni su rođeni zločinci kao što smo mi rođeni i odgojeni čestiti ljudi. To je taj rođeni zločinac, anomalne lubanje, klempavih ušesa, škiljav, bujne kose, rijetke brade, ljevak, kosa i neodređena čela, jakih čeljusti, asimetrična lica... toli rijedak u svojoj potpunosti u životu kao u literaturi, čista Lombrosova kreacija i predstavnik zla: on ubija, jer mora ubijati, kao što mi ljubimo, jer moramo ljubiti. On je žarište iz kojeg se izvija jedan Raskoljnikov, koji ovako rasuđuje: 'Ako je Napoleon dao poubijati hiljade za – ideju, zašto da jedan Raskoljnikov ne umori jednu lihvarku za – ideju?' Ako je neobični ruski đak obukao samo svoja zločinačka nagnuća u ideju, onda je rođeni zločinac kao Brezović. Ako je ideju zaodio u zločin, onda je zločinac-luđak, jer mi jedva možemo zamisliti ono što on *mora* oživotvoriti. (...) Sav je 'lombrozizam' u tome: pokazati da zakoni pisani za zdrave ljude ne mogu vrijediti za bolesne, da su zločini svijet za sebe i da smo smiješni, kad osudivši njihovu nelogičnost zahtijevamo da oni shvate našu – logiku! Različiti od nas po mišljenju, naravi i životu, imadu s nama zajednički tek – kazneni zakon!

(Kamov 2000: 107-108)

Uz Kamova, u našoj je književnosti zabilježen jedan posve neuobičajen primjer recepcije Lomborsa. Godinu nakon njegove smrti, 1910. hrvatska će književna kultura dobiti svoj prvi

kriminalistički roman feljtonskoga tipa.²⁴ Zahvaljujući tom romanu i naša će kultura dati kreativan doprinos onodobnoj kozmopolitskoj debati o uzročnicima kriminaliteta, često prevedenim na inherentne psihološke i tjelesne ljudske osobine.²⁵ Spisateljica prvoga hrvatskog krimića naslovljenoga *Kneginja iz Petrinjske ulice* na neuobičajen je način predočila iluzije lomborzijanske teorije usmjerene na ljudsko tijelo kao središnji interes kriminalne antropologije.

Roman *Kneginja iz Petrinjske ulice* može se tumačiti s mnogim složenim implikacijama. Uz činjenicu da osporava temeljne postavke na kojima je Lombroso gradio svoju teoriju, autorica se bavi i nizom drugih pitanja koja se preklapaju s interesom kulturalnih kriminologa, npr. kaznenim sustavom kao posrednikom političke moći i rodno obilježenim zločinima, temom prijemčivom feminističkim autoricama iz polja kulturalne kriminologije. Čitajući Zagorkin roman kao studiju slučaja, može se nedvojbeno steći uvid u načine na koje književno djelo popularnoga žanra problematizira specifična kazneno-pravna pitanja uz koja uvijek prijanjaju i specifične narativne konvencije. Zagorka će se opredijeliti, netipično, za krimić prilično dinamične strukture, građen na nekoliko narativnih linija.

Početak romana usmjerit će nas na društveno-politički okvir kroz koji će se prvi hrvatski krimić obračunati s nekim od devetnaestostoljetnih znanstvenih zabluda. Riječ je o demonstracijama na ulicama Zagreba, točnije na Trgu bana Jelačića, protiv bana Khuena-Hedervarya koje simboliziraju kraj jednoga političkog poretka. Vrijeme je to političkih nemira i društvene dezorganizacije, oko kojih je okupljeno cijelo zagrebačko građanstvo, ali i policijski aparat u gradu premreženom kriminalom, i kada policija ne može djelovati iako je raspodijeljena po čitavom društvenom prostoru, no usredotočena isključivo na očuvanje poretka na izmaku. Tako će vijest o ubojstvu gospođe Vanić proći nezapaženo, skupina lopova upravo u

²⁴ Prvi „krimić“ u nas zapravo je krimi-priča *Ubojstvo u Bermondseyu*, objavljena u svesci *Obći zagrebački kalendar za godinu 1851.* pod inicijalima „p.M.R.d.ć“ iza kojih se krije autor Marko Radojčić. Radnja ove pripovijetke temelji se na autentičnom događaju preuzetom iz sudske kronike engleskih novina. Ova adaptacija stvarnoga događaja ipak je na rubu reportaže, stoga je pitanje koliko je postojala autorska svijest o ovome žanru u vrijeme nastanka prve prave kriminalističke proze u Engleskoj. Ipak, nesumnjivo je važno zanimanje za stvarnost i zakupljenost činjenicama kao jedna od bitnih odlika krimića od njegovih samih početaka (Mandić 2015: 183-186). Zna se i za jedan kratak roman *Mrtvačka kuća ili strahote u samotnom mlinu* koji je objavio nepoznati Branko Ranimir. Djelo je ocijenjeno slabim, naivnim i diletantski napisanim, ali predstavlja kombinaciju romana s enigmom i gotskoga romana. Ne zna se godina izdanja romana, ali prema jezičnim i stilskim osobinama te opremi knjige, smatra se da je tiskan prije Zagorkine *Kneginje* (Nemec 1998: 67).

²⁵ Spomenut ću i rad jednoga od prvih hrvatskih znanstvenika o ovoj temi. Riječ je o pravniku Josipu Šiloviću koji se bavio problematikom zločinačke etiologije u knjizi *Uzroci zločina* iz 1913. godine. Šilović nije bio bezrezervni zagovornik teorije kriminalne antropologije jer je upućivao na to da se uzroci zločina moraju tražiti u kombinaciji pojedinačnih i društvenih uzroka koji nikada nisu u potpunosti odijeljeni. Prva studija te vrste u Hrvatskoj, uglavnom posredstvom zanimljivih priča i primjera, bavi se klasificiranjem uzroka zločina na društvene (pijanstvo, godišnja doba, zanimanja, gospodarsko i društveno stanje) i pojedinačne uzroke (obitelj i odgoj, naobrazba, životna dob, spol, obiteljske prilike).

dane demonstracija pljačka po gradu, a detektivu Šimeku nema tko pomoći onda kada može privesti lopove. I stara Jaga, priznajući umorstvo, reći će:

Čula sam kako su 'naši dečki' s Lašćine pripovijedali da se sada može čovjeka 'speći i skuhati', a da nitko neće znati, jer je sva policija na demonstracijama. Ljudi bježe ulicama, pa do jedanaest sati noću gledaju demonstracije, a kuće su puste.²⁶

(Jurić Zagorka 1988: 433)

U takvom kontekstu ubijena je Anastazija Vanić što je narativni okidač za početak priče. Radnja se ubrzo počinje razvijati oko lika inspektora Šimeka kojega je unajmio mladi ruski knez Borčinski. Knez se u Zagrebu zatiče tražeći majku, kneginju Borčinski, koja je došla razotkriti sudbinu supruga nestalog prije 15 godina. Nekadašnja je ljubavnica njezina supruga ubijena Anastazija Vanić, a upravo u vrijeme posjeta kneginje Borčinski Vanićki ondje se zatiču i dva studenta, prosvjednika u bijegu od policije. Tako i oni postaju osumnjičenici kao i kći Vanićkine najbolje prijateljice, Darinka Antolković sa svojim zaručnikom. Istraga ubrzo započinje, a kako radnja romana odmiče, svi se okrivljeni oslobađaju optužbi. Gotovo do kraja ostaje misterij tko je ubojica gospođe Vanić. Zanimljivo – ubojica je sporedni lik, starica Jaga koja se i ne pojavljuje tijekom romana, poput odsutnoga uzroka priče.

U vijugavu mehaniku krimića vrlo brzo smjestit će se zaplet klasičnoga ljubavnog romana. Na dihotomiji detektivsko-pustolovne i ljubavne pripovijesti, spisateljica će pokušati odgovoriti na pitanje predodređenosti za zločin. Ljubavni zapleti, kao dio žanrovske dihotomije, savršeno će u ovome kontekstu poslužiti kao socijalni „prikrivači“ identiteta likova, neprestano izmičući pravim identitetskim pozicijama, kao narativni mehanizam kojim će se osporavati ideja o mogućnosti „rođenog zločinca“. Antropološka struktura zamršenih odnosa između likova razotkriva se priznanjima, uglavnom u epistolarnoj formi, kao dio romaneskne prošlosti. Otkrit će se da je Darinka kći ubijene Anastazije Vanić i kneza Borčinskoga, da je mladi knez

²⁶ Društveno-politički kontekst Zagorkina romana upućuje na ono na što je još u 19. stoljeću upozorio Enrico Ferri, najznačajniji predstavnik pozitivizma talijanske škole i utemeljitelj njezine socio-antropološke varijante. On je prvi zaključio da se u razdobljima velikih društvenih potresa stvaraju idealni uvjeti za porast broja zločina. Ta će se teza potvrditi u romanima suvremenih hrvatskih autora, ali i u hrvatskoj tranzicijskoj stvarnosti u vrijeme i nakon Domovinskog rata. Također, njemački je kriminolog i psihijatar i jedan od utemeljitelja forenzičke psihijatrije Gustav Aschaffenburg zločinačke instinkte i masovne krivične zločine smatrao izražajnijima u vremenima revolucija i štrajkova, a pripadnici čikaške škole poremećaj socijalnog ekvilibrija prouzročenog društvenom dezorganizacijom smatrali su jednim od temeljnih uzročnika kriminalnog ponašanja (Ignjatović 2009).

Borčinski Darinkin polubrat, da ju je obitelj Antolković posvojila te da je Maruša, Darinkina poznanica iz pritvora, kći tajnika kneza Borčinskog.²⁷

U romanu se događaju tri ubojstva i samoubojstvo. Prvo je ubojstvo gospođe Vanić. Truplo nestaloga ruskog kneza Borčinskoga petnaest je godina ispod poda u kući Anastazije Vanić koja je njegova ubojica, a treće ubojstvo počiniti će gospođa Antolković ubijajući supruga, a potom i sebe. Riječ je o trima rodno označenim ubojstvima koja i nisu plod patoloških motivacija koliko proračunate spisateljičine strategije protiv jedne znanstvene iluzije kakvu je proizvela Lombrosova kriminologija. Naime, dvije od njih, Vanićka i Antolkovićka, ubijaju iz emocionalnih razloga koji su posljedica povrijeđenosti časti i gubitka ljubavi, dok treću, Jagu, motiviraju ekonomski razlozi. Starica Jaga, članica zagrebačkoga kriminalnog podzemlja, žena sa socijalne i ekonomske društvene margine, ubija Vanićku jer želi njezin novac. S obzirom na to da je počinila ubojstvo, Jaga kao i druge dvije ubojice mora biti kažnjena. Iz kriminalnoga miljea, doduše kao kradljivica, dolazi još jedan ženski lik – Maruša, za koju se zna da je podrijetlom pripadnica više društvene klase. Njezino zločinstvo ima izvore u naslijeđu, no ne biološkom, nego naslijeđu modificiranim pod utjecajem sredine i mreže odnosa u kojima je živjela.

Zagorkin odnos prema teorijama evolucijskoga atavizma o tipu kriminalnoga delinkventa uvjetovanog biološkim čimbenicima, kojega je moguće prepoznati prema određenim degenerativnim stigmama, zasigurno nije afirmativan. U studiji *L'uomo delinquente* Lombroso objašnjava muški, ali ne i ženski fenomen kriminaliteta. Žena kao rođena zločinka je, prema Lombrosu, dvostruko posebna, kao žena i kao zločinka, budući da su zločinci iznimka među civiliziranim ljudima, a žene dodatna iznimka među zločincima. Iznimkom među zločincima Lombroso smatra ženu s obzirom na to da je prirodna forma retrogresije žene prostitucija, a ne zločin te se takva, „primitivna“ žena prije karakterizira kao grešnica. Kao dvostruka iznimka, žena zločinac je – čudovište (Lombroso i Ferrero 2009: 175).

²⁷ Podsjećam kako će se policajac-istražitelj Šimek prurušiti u lopova i nakratko postati dijelom podzemlja. Posumnjat će se i da je mlada Maruša, sitna zločinka, kći ruskoga kneza, a nekada Anastazija Vabnik onomastički se podvaja te će postati Anastazija Vanić. Ona će dati svoje i dijete ruskoga kneza, Darinku, obitelji Antolković koja će je odgovoriti kao vlastitu kćer.

Razumijevajući kriminalitet na ovaj način, u slučaju žena ubojica, osnovnim će se problemom pokazati prekršaj normativnih reprezentacija ženskosti poput društvenoga konformizma, materinstva ili fizičke slabosti, a budući da u činu zločina trijumfira nad toliko mnogo prepreka, autori zaključuju da je „njezina pokvarenost ogromna“ (Lombroso i Ferrero 2009: 175). Likovi žena delinkventica u Zagorke, ne poštujući prihvatljiv rodni skript, zapravo remete održivost kulturoloških reprezentacija, ne samo rodni normi koje se tiču ženskoga ponašanja, nego i onoga što žena jest. U tom smislu, žene zločinke nedvojbeno problematiziraju binarnu opreku muško/žensko, prelazeći zacrtane granice (Seal 2010). Zločine Zagorkinih žena ubojica moguće je tumačiti i formom nasilja u (samo)obrani vlastita života od opasnosti drugoga tipa nasilja. Gospođa Antolković truje muža, a potom i sebe, svjesna da joj je život ugrožen stalnim zlostavljanjem, ubijajući u samoobrani od nasilja.²⁸ Vanička, pak, ubija kneza iz osвете jer ju je ostavio s izvanbračnim djetetom dvaput. S druge strane, prijestup rodni, a time i kazneno-pravnih granica u slučaju Jage i Maruše, motiviran je njihovom socijalnom i ekonomski marginalnom pozicijom.

Znakovito je da nijedna žena zločinka ne podliježe retribucijskome načelu pred kazneno-pravosudnim sustavom jer je jedna ubijena, druga se truje, a treća umire prirodnom smrću. U tom smislu, treba napomenuti da kazneno-pravni sustav ne prepoznaje legitimnim forme osвете iz strasti, obrane časti ili emocija. Lizzie Seal (2010: 4) tome u prilog navodi da su stručnjaci iz područja društveno-pravnih znanosti i povjesničari kriminala prepoznali da se sustav kaznenoga pravosuđa često oslanja na utvrđene socio-kulturne narative u procesuiranju slučajeva, i to tako da se njima služi i reproducira ih. Postoji, dakle, određeni kontinuitet u prikazima žena ubojica jer se slični opisi pojavljuju u različitim vremenima i na različitim mjestima. Feminističke autorice iz područja kulturalne kriminologije, među kojima je i Seal, smatraju da je sustav kaznenoga pravosuđa u stanju „disciplinirati“ spol ili, drugim riječima, služiti interesima državne i patrijarhalne moći u reprodukciji diskurza, pa i oštrim kaznama kada su normativne granice binarnih opreka, kakve su rodne, povrijeđene.

²⁸ Želimo li ponuditi smisao činu obiteljskoga nasilja i kao kulturološkoj, a ne samo pravnoj kategoriji, nužno je imati u vidu da je prije sredine prošloga stoljeća muškarac mogao udariti ženu, što nije bilo definirano, priznato ili osuđivano kao vrsta kriminalnoga ponašanja. Također, većina nasilja, možda i sva interpersonalna nasilja, sadrže elemente drame, reprezentaciju i performans, osobito rodni. Dakle, ako se želimo suočiti s politikom nasilja, odnosno razumjeti kako nasilje funkcionira kao oblik moći i dominacije, suosjećati s viktimiziranim te kako umanjiti fizičke i emocionalne štete prouzročene nasiljem, moramo se baviti kulturom nasilja. Riječ je o simboličkoj koliko i fizičkoj razmjeni zatvorenoj u neposrednim situacijama i različitim okolnostima, razmjeni o čijem značenju se pregovara i prije i poslije „prolivene krvi“ (Ferrell i sur. 2008: 7-10).

Upravo će to svojim romanom Zagorka uskratiti strukturi postojećih odnosa moći, budući da će rodno označeni zločini biti poligon za pretpostavku funkcioniranja nejednakosti moći te će predstavljati poteškoću u ponovnoj uspostavi prijašnjih odnosa. Tako će strategija državne kontrole, koju autorica osporava okvirom u koji smješta svoju pripovijest, i patrijarhalne kontrole, čijim se predstavnicima mogu smatrati ubijeni knez Borčinski i vladin dužnosnik Antolković, ovdje samo zasjeniti neke od širih kulturalnih značenja stvorenih slikama žena koje ubijaju.

Dakako, ne smije se zanemariti tvrdnja da Zagorka svojim te prvim hrvatskim krimićem i izravno dovodi u pitanje Lombrosovo znanstveni projekt. Na nekoliko mjesta u romanu nedvojbeno aludira na Lombrosa, a najočitije kada inspektor Šimek pogreškom, prerušen u lopova, završi u zatvorskoj ćeliji koju dijeli sa studentima prosvjednicima. Jedan od njih je i bečki student medicine koji u inspektoru prepoznaje „rođenoga zločinca“ te mu se obraća:

Na prvi pogled čovjek ne bi rekao da ste zločinac – ali kad vas se malo bolje promotri – onda se odmah sjetim Lombrosa. Vi imate lubanju – baš divno – pravu zločinačku lubanju! (...) Pogledajte samo – pozove mladić svoje drugove i pokaže na Šimeka. – Kakva neobična pojava! Na prvi pogled izgleda kao otmjen čovjek, inteligentan, a kad ga dulje promatraš – evo ova linija, pa onda ova, lubanja pravog pravcatog – rođenog zločinca!

(Jurić Zagorka 1988: 166)

Na implicitnoj, pak, razini spisateljica će žanrovskom dihotomijom krimića i ljubića uspjeti osporiti teorijske pretpostavke kriminalne antropologije strukturom ljubavnih zapleta, što će joj omogućiti niz identitetskih kamuflaža, dok će joj krimić poslužiti kao poligon za kriminalni slučaj. U smislu političke ekonomije kriminala, Zagorkin krimić preciznim i proračunatim strategijama svjedoči o postojanju kriminala kao o akumulaciji zlodjela motiviranih psiho-emocionalnim i socio-ekonomskim čimbenicima. Drugim riječima, motiviran je ovisnošću o želji da se posjeduje i konzumira. Kako bi ti procesi bili održivi, Zagorka pokazuje da je nužno postojanje klasa ovisnih ne samo materijalno, nego i libidinalno, što je u ovome romanu slučaj sa ženama i socijalno nižim društvenim slojevima. Ako bilo koja

kriminalna djelatnost nastaje iz želje da se posjeduje, Zagorkin roman svjedoči eksploatacijskom odnosu muškarca prema ženama u libidinalnom te državne kontrole u klasnom smislu, čime se perpetuiraju određene vrste nemoći koje rezultiraju kriminalnim i aberacijskim ponašanjima.

Drugim riječima, kriminal kao iskustvena forma života može postojati samo kao uzrok psiho-emocionalnih i socio-ekonomskih čimbenika koji u slučaju ženskoga kriminaliteta nisu izraz „čudovišnosti“ ili dvostruke izopačenosti, nego racionalne reakcije na životnu realnost u kojoj političko-pravosudna moć održava rodnu i klasnu nejednakost. Obračunavajući se s pozitivističkom teorijom kriminaliteta, autorica prokazuje prirodu njezina narativnoga konstrukta koji egzistira na nizu neznanstvenih pretpostavki, poduprtu dominantnom moći. Ono što je hrvatska književna kultura imala reći o takvim teorijama moglo bi se parafrazirati čuvenom sentencom Simone de Beauvoir – ženom se ne rađa, ženom se postaje. Zagorka bi ovdje zasigurno dodala – kriminalcem se ne rađa, kriminalcem se postaje.

Zagorkin je roman tek jedan od primjera propusnosti granica između znanstvenih i kulturnih radova. Svijet znanosti i umjetničkih djela, stvarnih delinkvenata i fiktivnih likova, neraskidivo je isprepleten. U znanosti, konkretno kada je o Lombrosovoj školi riječ, kada suhoparne tablice i grafikoni nisu ispunjavali svoju zadaću, primjeri iz književnosti poslužili bi u postizanju željenih znanstvenih učinaka. To svjedoči o naturalizaciji interakcije politike i kulture unutar znanstvenoga polja kriminologije. Na koncu i sam karakter Lombrosova znanstvenoga projekta govori tomu u prilog. Riječ je o znanstveniku koji je trasirao svoj znanstveni projekt zahvativši politička i kulturna pitanja jedne nacije/države. K tome, težio je rješenju tada globalnih problema, što se očituje u njegovoj ideji evolucijskih sljedova u razvoju čovjeka, ali na račun stanovnika zemalja koje je Europa okupirala i smatrala divljacima i barbarima čiji broj treba smanjiti. Antropološka dimenzija kriminološke znanosti nametnula je toj istoj znanosti različite taktike koje su činile, kako je već spomenuto, nevidljivima kontekstualna razmatranja koja bi problematizirala čistoću ili logiku objekta ili situacija predstavljenih prikladnima za proučavanje. Upravo na ovim je osnovama utemeljena suvremena kriminalistika, kao znanost moderne nacije-države.

No iskonska potreba kriminologije oduvijek je bila stvaranje sigurnoga društvenog tijela koje je u stanju pružiti privid objektivnosti. Ipak, ovako izgrađena teorija nije ništa drugo nego

produkt moći određenih društava, ispod čega se krije kontekst imperijalističkoga globalizma – stvarnosti koja je morala biti skrivena kako se ne bi postavilo previše pitanja od kulturalnog značaja (Morrison 2004: 68).

Nedvojbeno, kriminologija i književnost dijele povijest međusobnih odnosa, kontakata i utjecaja. Obje discipline interesirali su ljudski motivi zločina, emocije vezane za zločin i različite vrste kriminalnih osobnosti. Brojni su se književni tekstovi bavili identificiranjem misaonih procesa ubojica, pronicljivo do mjere da su ih stručnjaci za zločin i kriminolozi primjenjivali na konkretne slučajeve. U anglosaksonskome junačkom epu *Beowulf* čudovišni Grendel godinama ubija ljude. Opis čudovišta zaludenoga izopačenim gnjevom upućuje na patologiju koju kriminolozi često uočavaju kod suvremenih počinitelja seksualno motiviranih ubojstava (Vronski 2004, prema Roth 2016: 213). Primjeri su i Shakespeareove drame *Hamlet*, *Othello* i *Macbeth* koje vrlo precizno seciraju psihičku agoniju ubojice, otkrivajući izvanredan uvid u kriminalni um (Wilson 2014). S druge strane, svjedoci smo da suvremena znanosti, baš kao nekada, računa na književnost i druge oblike umjetnosti u problematizaciji naizgled svojih čvrstih i samorazumljivih temelja.

Osim što je književnost služila kao instrument znanosti te je i sama pregovarala sa znanstvenim teorijama, još je jedan fenomen vrijedan istraživanja kada je riječ o premreženosti kriminala i književnosti, na koji je uputila kulturalna kriminologija. Nadalje će nas zanimati načini na koje je kriminal bio definiran proizvodnjom slika i simboličkih značenja. Kako bismo pronikli u tu vrstu značenja i pokušali je objasniti, morat ćemo ispitati predodžbe koje su kružile hrvatskim krimićima, vodeći se jednim od temeljnih uvida kulturalne kriminologije – da zločin nije nešto unaprijed zadano, nego nastaje i kao plod konzumiranja određene vrste narativa koji se, u našem slučaju, „pakirao“ i prodavao kao žanrovska književnost. Bit toga procesa najlakše će se razumjeti primjenom analitičkih spoznaja kulturalne kriminologije na književni tekst, osobito pokušamo li ga razumjeti usredotočujući se na zločin i njegova značenja uvjetovana društvenim i kulturalnim procesima. To znači pokušati razumjeti koncepte i kategorije koje se razvijaju iz međugre književnoga teksta i drugih vrsta tekstova (primjerice kriminalističkih teorija). Upravo zato ću u nastavku rada uputiti na društvene temelje krimića i neraskidivu vezu kriminalističkoga romana i zbilje, nakon što sam uputio na određene aspekte

društvenoga konteksta razvoja kriminološke znanosti.

7. Kriminalistička proza: genealogija, socijalna povijest i odnos prema znanosti

Ilustracijom različitih argumenata u pokušaju legitimacije ovakvoga pristupa književnomu tekstu pokušao sam uputiti na važne i utjecajne teorijske pristupe fenomenu kriminala. Smatram jednako važnim ponuditi i kratak pregled tumačenja geneze kriminalističkoga romana. To, dakako, neće pridonijeti samo kulturalnom pristupu u kriminologiji, nego i teoriji i povijesti književnosti odakle ću, križajući dvije discipline, krenuti k interpretativno-analitičkom tumačenju hrvatskoga kriminalističkog romana.

Poći ću od pitanja Charlesa J. Rzepke, autora teksta „What is Crime Fiction?“ (2010), a to je – je li svaki roman o zločinu kriminalistički te možemo li *Kralja Edipa* i *Medeju* također svrstati u kriminalistički žanr. Jednim od osnovnih razlikovnih obilježja ovoga žanra u odnosu na druga djela koja tematiziraju zločin autor vidi u činjenici da su u krimićima državni kazneni zakoni važniji od Deset zapovijedi, a prijetnja uhićenjem i kažnjavanjem važnija je od izgleda za odlazak u pakao. Dakle, moralni i religiozni zakoni podređeni su u odnosu na sustav zakonodavne vlasti, što znači da ovakav tip romana nudi uvid u strukture i institucije koje distribuiraju zakone.

No prije uvida u socijalni kontekst nastanka krimića u 19. stoljeću i u korijene toga žanra iz 18. stoljeća, osvrnut ću se na neka tumačenja genealogije žanra kojemu je u žarištu prikaz zločina. Povijesna se geneza krimića tumači dvojako. Kao datum pojave smatra se travanj 1841. godine kada u je Philadelphiji u *Graham's Magazinu* Edgar Allan Poe objavio pripovijetku *Ubojstva u ulici Morgue*.²⁹ Od tada će proći gotovo pola stoljeća dok se krimić izgradi i dobije

²⁹ Nadovezujući se na Lombrosovu kriminološku školu, zanimljivost je da u priči koja se smatra prvim pravim krimićem *Ubojstva u ulici Morgue* Edgara Allana Poea istražitelj Auguste Dupin otkriva da ubojica nije čovjek, nego pripada rodu primata iz porodice čovjekolikih majmuna, odnosno da je ubojica orangutan.

priznanje samosvojnoga žanra. Tvorac termina američka je spisateljica Anne Katherine Green u djelu *The Leavenworth Case*, 1878. godine. Međutim, tek izmještanjem toga tipa književnosti na europski kontinent, točnije u Englesku, započela je njegova snažnija žanrovska formulacija (Milutinović 2012: 129).

S druge strane, može se govoriti i o mitološkim osnovama žanra na primjeru *Biblije* ili *1001 noći*. Ondje ipak nije riječ o korijenima kriminalističkoga žanra, nego o njegovim izoliranim osobinama koje se mogu naći i u Sofoklovu *Kralju Edipu* ili tipu kineskih novela huaben.³⁰ Starije primjere uporabe detektivskih elemenata nalazimo i u biblijskim tekstovima (dva segmenta Knjige proroka Danila: priča o Suzani i priča o Belu i zmaju; priča o Kainu i Abelu), pričama iz Herodotove povijesti o kralju Rampsinitu i Hestiteju i drugdje. Igor Mandić u *Principima krimića* objašnjava da se elementi krimića nalaze u davnim književnim ostvarenjima najrazličitijih vrsta i u kulturama različitih naroda te kao primjere navodi, uz spomenuta djela, i Ezopove priče, Shakespeareova *Hamleta*³¹ te Voltairove parabole. Sve to potvrđuje da je u književnoj, ali i duhovnoj povijesti čovječanstva, „uvijek postojao neki psihički agens u pisanju i čitanju, agens koji će se do ogoljene suštine pokazati i utjeloviti u krimiću“ (Mandić 2015: 77). Autor ovako oblikovanu tvrdnju navodi uz razloge potreba i čitateljske želje za kriminalističkim romanima, koje proizlaze iz specifičnih načina odgovora na neke trajne, općenite duhovne principe od kojih su dva temeljna – neutaživa ljudska čežnja za (fiktivnom) pravdom i (imaginarnim) uzbuđenjem.

Vrlo je važna i društvena uvjetovanost genealogije kriminalističke proze koja svoje podrijetlo ima i u tekstovima o kriminalcima i njihovim zločinima u 18. stoljeću, u vrijeme kulturološki paradoksalne situacije supostojanja dvaju suprotstavljenih filozofskih i svjetonazorskih načela. S jedne je strane riječ o prosvjetiteljskom impulsu sa začetkom građanskoga društva, oslobođenom stega aristokracije i klera te inzistiranjem na logičkim i intelektualnim principima znanosti i života. Istodobno je bila vrlo živa i težnja k iracionalnome, sentimentalnom i

³⁰ Osnove narativa iz kojih će se ovaj tip književnosti razvijati prepoznaju se u tragediji o Edipu i kineskim huaben novelama. Sofoklova tragedija navodi se kao prvi primjer analitičke detektivske kompozicije. Huaben, pak, jest tip povećane novele koju su stvorili profesionalni kazivači gdje se najčešće prikazuju razne vrste lopova i varalica čije zločine na koncu razotkriva mudri sudac. Ipak, kod navedenih djela semantika teksta ne proistječe iz zločina i potrage za počiniteljem, već je vezana za karakterizaciju, ambijent i druge elemente. Zločin i detekcija samo su sredstva ostvarivanja ostalih učinaka, a ne primarni čimbenici (Milutinović 2012: 259-261).

³¹ Lukavstvo kojim se Hamlet služi da Klaudija suoči sa slikom njegova djela, preteča je rekonstrukcije zločina, pa se čak tvrdi da je Hamlet prvi policajac amater u književnosti te da bi se ova tragedija mogla transformirati u kriminalističku dramu (Fosca 1970: 261).

senzacionalističkom. Ova dvojnost, koju odražava fascinacija prema racionalnom i iracionalnom, jedna je od temeljnih značajki vremena o kojemu govorimo kada „paralelno postoje francuski enciklopedisti i gotska književnost, kao i Kantov intelektualni idealizam i *Sturm und Drang* (Milutinović 2012: 267).

Vrijeme je to i koje počinje bilježiti prikaze zločina i zločinaca u polju neliterarnih, faktografskih tekstova u biografijama kriminalnih prijestupnika, ispovijestima krvnika, zapisima o sudskim postupcima, priznanjima kriminalaca koja su objavljivali svećenici i slično. Takvi tekstovi potječu od „govora sa stratišta“, fenomena o kojemu je pisao Michael Foucault u već spomenutoj studiji *Nadzor i kazna*. Foucault je, uz reprodukciju ideoloških vrijednosti, propitivao i estetski potencijal i načine preobrazbe tekstova o zločinima, koji su obilovali faktima, u fikcionalnu prozu o zločinima.³²

Upravo je analiza Michaela Foucaulta jedna od najcjelovitijih kada je riječ o socijalnoj genezi proze o kriminalu čiji korijeni sežu u doba velikih reformi kaznenoga pravosuđa, prije sredine 18. stoljeća. No sve do te reforme procesi smaknuća optuženika bili su javni i okruživani čestim nemirima i uznemirenošću puka. Prizori muka osuđenika na gradskim ulicama i trgovima predstavljali su stalnu opasnost izokretanja u svoju suprotnost. Riječ je o tome da su ceremonije mučenja trebale puk čija se stvarna i neposredna prisutnost zahtijevala pri samom činu, gdje je proces mučenja u takvoj konstelaciji računao na dvoznačni učinak. Naime, nazočnošću naroda, njegovim svjedočenjem prizoru moći nad krivcem, trebalo je potaknuti svijest da i za najmanji prekršaj postoji opasnost od kazne. Uloga puka bila je, prije svega, recepcijska – svjedočiti, vidjeti i plašiti se. Također, puk je bio pozvan sudjelovati u kažnjavanju osuđenika izloženoga vrijeđanju, ponižavanju i napadima, no narod je u prizoru smišljenom da izazove strah često pokazivao i odbijanje, pa i pobunu protiv kaznene vlasti. Ponekad bi dolazilo i do sprječavanja smaknuća za koja se smatralo da su nepravedna te su se narušavali rituali mučenja.

³² Kada je o uporabnoj vrijednosti literarnoga teksta riječ, misli se na njegovu ideološku dimenziju, točnije ono što Althusser podrazumijeva pod državnim ideološkim aparatima. To je određeni broj realnosti koje neposredni promatrač vidi u formi određenih i specijaliziranih institucija poput religijskih državnih ideoloških aparata, obrazovnih, pravnih političkih, informacijskih, ali i kulturnih, gdje se ubraja i književnost čiji je dio i književnost o kriminalu. Svaki državni ideološki aparat funkcionira pomoću „ideologije“ koja se definira kao sustav ideja i predstava koje dominiraju umom čovjeka ili društvene skupine (Althusser 2009: 27).

Foucault upućuje na činjenicu da narod oko stratišta nije sudjelovao samo kako bi prisustvovao mukama osuđenika, nego i da bi čuo njegove posljednje riječi kojima su okrivljenici, koji više nisu imali što izgubiti, proklinjali sudce, zakon, vlast ili vjeru. Foucault prizore mučenja, u trenucima u kojima više ništa nije zabranjeno ni kažnjivo, pod okriljem smrti koja uskoro nastupa, vidi i tragove poklada u zamjenama uloga, pri čemu se vlastodršci izvrgavaju ruglu, a zločinci na trenutak postaju junaci čija hrabrost, plač ili krikovi bude sumnju u zakon. Jedan od najvažnijih njegovih zaključaka, koji gotovo u potpunosti sažima cjelokupni karakter monarhističkoga prava, govori da je većina mučenika umirala „optužujući nebo zbog bijede koja ga je navela na zločin, predbacujući sucima njihovo barbarstvo, proklinjući slugu božjeg koji ih prati i huleći na Boga čiji je on zastupnik“ (Foucault 1994: 60).

U 18. stoljeću i nešto prije, niži slojevi stanovništva nisu bili skloni trpjeti stanovite odluke kaznenoga pravosuđa. Zato je kod vlasti postojala doza političkoga straha pred učinkom dvoznačnih rituala kakvo je bilo mučenje jer se nikada puk nije osjećao bližim onomu tko trpi kaznu, kao tijekom rituala koji su morali pokazati odvratnost zločina i nesavladivost vlasti, tako da su se prizori muka mogli u svakom trenu izokrenuti u svoju suprotnost. Na dane smaknuća prekidao se rad, krčme su bile pune, vrijeđala se vlast, svjetina se nastojala dočepati osuđenika kako bi ga ili kaznila ili spasila, napadani su vojnici i krvnici. U te je dane bilo mnogo tuča, a i lopovi i sitni razbojnici nisu imali bolje prigode za svoja sitna zlodjela. Dolazilo je do solidarnosti čitavih slojeva stanovništva, a upravo je prekid solidarnosti bio jedan od glavnih ciljeva kaznene i policijske represije. Reformatori u 18. i 19. stoljeću imali su na umu da smaknuća nisu zadavala strah narodu te je jedan od njihovih prvih zahtjeva bio ukidanje mučenja.

Foucault navodi da su kronike, što stvarne, što izmišljene, bilježile govore u kojima osuđenik sam svjedoči o pravednosti osude. Takvi tekstovi predstavljali su apokrifne u kojima je pravda našla svoje utemeljenje. Događalo se da u propagandne svrhe neke pripovijesti budu objavljene prije procesa smaknuća, kako bi se pravosuđe natjeralo na odlučnost jer se sumnjalo da je odviše popustljivo. Kao i ceremonija mučenja, ovaj tip tekstova imao je dvosmisleni učinak koji se očitovao u preobrazbi zločinca u junaka pripovijesti, budući da je njegova žrtva predstavljala dio bitke koju je vodio protiv zakona, bogatih i moćnika, sudaca, policije, protiv zakupa poreza i

njegovih opunomoćenika. Pokajanje, završni čin muke i prihvaćanje pravorijeka, oprost od Boga i ljudi, činilo ga je nepokolebljivim i očišćenim od grijeha te je umirao poput svetca. Iako negativan junak, vraćan je u okrilje Crkve te je postao braniteljem istinskoga prava. Njegova se veličina ogledala i u nepokolebljivosti jer je, odolijevajući mučenju, iskazivao snagu koju moć nije pokorila. Dakle, kao zločinac vraćen je u Crkvu, a kao branitelj prava predstavljao je primjer istinske borbe. Uz kronike, zločinci su bili temom različitih almanaha, proglaša, rukopisnih letaka i poučnih knjižica.

Bilo je i prijestupnika koji su postajali pozitivni junaci i kod kojih su slava i zloglasnost supostojale, kao i onih koji su postajali u potpunosti pozitivni junaci. Ta vrsta književnosti o zločinima predstavljala je zasebnu književnu tradiciju za koju Foucault smatra da je ne treba tumačiti kao pučki izraz ili propagandno-moralizatorski pokušaj vlasti, nego kao mjesto susreta utjecaja kaznene prakse – sučeljavanja oko zločina, njegove kazne i uspomene na osuđenika, s tim da se u izdavanju te vrste tekstova računalo na njihov učinak ideološke kontrole. Posrijedi je dvostrani diskurz, s obzirom na objekt izvještavanja i odjek koji zločincima osigurava slavu. Tragom javnoga političko-pravnog ceremonijala mučenja proizvođen je niz govora u kojima se ili opravdavala kazna i pravda ili se slavilo zločinca. Upravo zato su reformatori kaznenoga sustava tražili ukidanje takvih proglaša koji su doživljavani poput epopeja nezakonitoga ponašanja. Postupno su, promjenom političke funkcije nezakonitoga ponašanja među narodom, takvi proglasi gubili na važnosti, zaključuje Foucault.

Nestankom proglaša otvoren je prostor razvoju drukčijega tipa književnosti o zločinu, u kojemu se zločin estetski ispisuje i slavi jer „može biti djelo samo nečije izuzetne naravi, zato što otkriva čudovišnost jakih i moćnih“ (Foucault 1994: 68). Primjeri su romani Quinceya, prvi gotički roman *Otrantski dvorac*, ali i Baudelaire, djela koja zločinstvo prisvajaju u prihvatljivu obliku. No riječ je tek o prividnoj estetici i veličini zločina, a više o potvrdi činjenice da veličina ima pravo na zločin koji postaje povlastica onih koji su stvarno veliki, odnosno da velika ubojstva nisu odlika sitnih prijestupnika. Zločinac je u kriminalističkoj literaturi lukav, inteligentan i nema osnove da se u njega sumnja, što otvara put profiliranju sukoba ubojice i istražitelja. Važan je i nestanak faktografskih podataka iz zločinčeva života i priznanja vlastita grijeha na gubilištu jer je time učinjen narativni skok od priznanja, mučenja i fizičkoga

sučeljavanja do otkrivanja, istrage i intelektualne borbe. Razvojem detektivske proze iz optica ne nestaju samo proglasi o zločincu, nego i priprosti likovi i njihova slava jer pučanin postaje prejednostavan za nositelja inteligencije i zla te ustupa mjesto protagonistu iz druge društvene klase. Detektivska književnost prenijet će svu slavu sa zločinca, čovjeka iz naroda na drugu društvenu klasu. Odjeci prijašnjih proglašenja pronaći će svoje mjesto u stupcima novinske crne kronike među svakodnevnim vijestima, bez razmjera epopeje tako da puku ne ostavi mjesta za ponos zbog svojih zločina, dok će veliki zločini i ubojstva postati „šutljivom igrom umnih ljudi“ (Foucault 1994: 69).

Ovako se uviđa važnost crne kronike i kriminalističkoga romana, tj. kako oni utječu na određene vrste predstava o prijestupnicima koji su nam bliski i prisutni, no kojih se istodobno i plašimo pa crna kronika ujedno čini prihvatljivim i sve oblike sudskoga i policijskog nadzora koji su utkani u društvo. Stupci crne kronike pripovijedaju o nekoj vrsti unutarnje bitke protiv bezličnoga neprijatelja, pozivajući na uzbunu ili objavljujući pobjedu nad njim. Kriminalistički romani imaju, pak, obratnu ulogu. Ondje je prijestupnik pripadnik potpuno drukčijega svijeta. Obilježje stranog i nepoznatog isprva je bilo povezano s prikazom društvenoga taloga, potom s ludilom i, na koncu, s takozvanim zlatnim zločinom. Kako god, crna kronika i krimić neprestano obnavljaju prekomjernu masu priča o zločinima u kojima prijestupništvo istodobno figurira kao nešto strano i blisko, kao stalna prijetnja svakodnevnom životu, daleka po svojim pobudama, podrijetlu i sredini u kojoj predstavlja svakodnevno, ali i egzotično. Prema važnosti koja mu se pridaje i rječitosti kojom se opisuje, prijestupništvo odlikuje i nešto uzvišeno, ali i nešto što je po strani (Foucault 1994: 299).

Ovakav angažman nesumnjivo je posljedica pravno-povijesnih i kulturno-povijesnih uvjeta u 18., a osobito u 19. stoljeću na području Zapadne Europe. Vrijeme je to razvoja građanskoga pravnog sustava, traženja dokaza za indicije umjesto iznuđivanja priznanja mučenjem kao nove kriminološke metode, pojave privatnih i javnih institucija koje se bave progonom zločinaca i slično. Upravo je zato izmještanje ovakvoga tipa književnosti s američkoga na europski kontinent i u Englesku pogodovalo jasnijoj formulaciji žanra. Kriminalistička proza nije mogla nastati prije stvaranja određenih ustanova demokratskoga društva, pravosudnog sustava i institucije detektiva. Važna je 1829. godina kada je u Engleskoj osnovana neformalna policija iz

koje je kasnije nastao *Scotland Yard*, dok je istodobno u Francuskoj utemeljena *Sûreté Nationale*, odnosno Nacionalna služba sigurnosti, sa zadatkom da istražuje krivična djela (Alewyn 1970: 397). Ideje o skupini profesionalaca koji će obavljati socijalnu kontrolu i štititi političke institucije, posljedica su devetnaestostoljetne urbanizacije i radikalnih političkih ideja, uglavnom socijalista, koje su vodile demonstracijama i prosvjedima srednje klase uvjerene u potrebu institucija formalne društvene kontrole. Kriminalistička proza, koja se kanonizirala u Engleskoj, prikivala je složene veze između države, vlasništva, zakona i pravde te je razdvojila fenomene zločina i zakona, prikazujući zakon i njegove snage kao istinite i samosvojne, izvan kakvoga socijalnog ili političkoga konteksta (Milutinović 2012: 217).

Razvoju kriminalističke proze u Engleskoj pogodovala je i intelektualna klima jer je riječ o vremenu kada, zahvaljujući logičkome pozitivizmu, Holmes razvija deduktivno-aksiološku metodu, a Bertrand Russel i Alfred North Whitehead stvaraju sustav matematičke logike. Zadaća detektiva-analitičara i analitičkoga filozofa postaje istovjetna – pronalazak idealne metode u otkriću istine (Milutinović 2012: 209). François Fosca (1970: 259) piše o *serendipityju*, odnosno sposobnosti slučajnoga otkrivanja, točnije fenomenu „zadigizma“ koji predstavlja literarno iskorištavanje induktivnoga zaključivanja u prirodnim i fizičkim znanostima kao jednoga od utemeljujućih principa kriminalističkoga romana. Inače, termin „zadigizam“ potječe od Voltairea, točnije njegove priče o babilonskom filozofu Zadigu koji je bio u stanju opisati izgled određenoga konja ili psa prema tragovima koje su ostavljali (Mrakužić 1999: 151). Kako bi krimić postojao i bio prihvaćen od publike, jedan od preduvjeta bio je približavanje te metode potencijalnomu čitatelju. Fosca navodi i zanimljivu činjenicu da su engleski kriminolozi i sudci, do otprilike 1860. godine, s oprezom uzimali u obzir znanstvene nalaze liječnika ili, primjerice, kemičara.

Pavao Pavličić u *Principima krimića* (2008: 61) potvrđuje tezu kako je krimić kao žanr nastao fascinacijom znanošću, logikom i egzaktnim mišljenjem pa su prvi detektivi morali biti pomalo i znanstvenici i briljantni logičari. Kasnije, zbog razvoja žanra, ali i razvoja društva, postajala je sve zanimljivija akcija, što je razlog iz kojega su istražitelji dobivali neophodnu snagu ukaže li se potreba za stupanjem u akciju. Kriminalistički je roman nastajao u doba velikoga intelektualnog prevrata kada je svaki oblik misli bio protkan znanošću, pa je i ova

književna vrsta rođena iz sličnoga interesa. Istodobno i istraga zločina postaje znanstvena i dobiva status zasebne discipline – kriminalistike. Važno je podsjetiti na to da je već spominjani Edgar Allan Poe prvi ujedinio znanost i književnost. Iako romantičar, izdvaja se po tomu što je prvi u svojim tekstovima objedinio tajanstveno s intelektualnom analizom, što je također jedan od preduvjeta nastanka ovoga žanra.³³

Fascinacija prvim znanstvenim postignućima u odgonetavanju tajni koje su u korijenu svakoga zločina, umjesto puke dedukcije, rezultira time da pisci krimića postaju prvi popularizatori znanosti, a povijest krimića oduvijek je „išla u korak sa znanstvenim otkrićima u grafologiji, daktiloskopiji, medicini, balistici, fizici i kemiji“ (Mandić 2005: 87).

Također, u povijesnom pregledu nastanka krimića nerijetko je tema i utjecaj gotičke književnosti na kriminalističku prozu. Sjedinjavanje elemenata gotičke romance i faktografskih tekstova o zločincima, pri čemu su urbanizacijski i znanstveni procesi te reforma kaznenopravnih znanosti imali presudnu ulogu na utemeljenje žanra, dodatno su svjedočanstvo o složenim vezama znanosti, kulture i književnosti. Usputnim pogledom na ove veze i utjecaje postaje jasno zašto je kriminal izrazito modernistički fenomen koji predstavlja jednu od središnjih metafora moderniteta. Slično tvrdi i Pavličić (2008: 138) kada kaže da je krimić dijete građanske revolucije koliko i demokracija jer ovaj književni žanr može postojati samo u društvima u kojima su svi prihvatili pretpostavku da je svaki ljudski život jednako vrijedan, da je svačija imovina jednako dragocjena i da svi imaju podjednako pravo na pravdu.

Da kriminalistička proza jest važan segment u proučavanju odnosa kulture i kriminala potvrđuje i francuski esejist i pisac René Ballet (1970) koji je smatrao da je u otkrivanju svijeta kriminalističkih romana, kao nezbiljskih tvorevina koje se zadovoljavaju opisom društvenoga egzotizma, lupeških i gangsterskih sredina, potrebno manje pozornosti posvetiti definiciji junaka ili problemima pojmovnoga i žanrovskog određenja, a više međusobnim odnosima i vezama s društvenim odnosima. Upravo u preklapanjima književnih struktura s društvenim odnosima, Ballet objašnjava otkud tolika prijemčivost krimića širokim čitateljskim masama.

³³ Za romantičarsku estetiku i romantičarsku prirodu misterij je stanje svijeta, a Poeova inovacija ogleda se u nastojanju da se logikom pronikne u čudesno i tajanstveno. Za Poea i druge romantičare misterij je predstavljao „sveobuhvatnu silu idealizacije“ koja je omogućavala bijeg od stvarnosti. Tajna i misterij, kao središnja kategorija romantičarskoga svjetonazora, ne samo da prelaze u kriminalistički žanr, nego su postali njegov konstitutivni element (Milutinović 2012: 224-231).

Prije nego prijeđem na hrvatske kriminalističke romane, preostaje osvrnuti se na vrlo važnu studiju *Apprehending the Criminal: the Production of Deviance in Nineteenth Century Discourse* (1992) autorice Marie-Christine Leps koja u širokoj analizi prati mjesta proizvodnje i kruženja znanja o kriminalcima u diskurzu 19. stoljeća te načine na koje su se razgraničavanjem devijantnosti gradile određene kulturne norme. Autorica pokazuje da je strah od kriminala i kriminalaca bio važan čimbenik uspostave određenih institucija, poput nacionalnih obrazovnih sustava, dnevnog tiska, raznih socijalnih mjera za borbu protiv širenja kriminala i sličnog. U takvoj analizi usredotočuje se na tri vrste diskurzivnih praksi – opis kriminalca kao zasebnoga istraživačkog objekta u kriminologiji, masovnom tisku i pupanju kriminalne fikcije u Engleskoj i Francuskoj tijekom 19. stoljeća. Ulogu svakoga od triju diskurza obrazlaže unutar pojedinačnih autonomnih pozicija u sustavu općega diskursa vremena, ali sagledava i njihove međudiskurzivne veze i odnose u vrijeme kada na Zapadu dolazi do radikalnoga zaokreta u tumačenju i procesuiranju kriminalaca i kada ovaj fenomen postaje predmetom opće javne debate. Autorica tvrdi i da njezina analiza polazi od mjesta na kojemu je stao Michael Foucault u *Nadzoru i kazni*. Riječ je o načinima socijalne diseminacije tekstova, i to da bi se istražilo kako su važne diskurzivne prakse sudjelovale u preobrazbi fenomena kriminala i kriminalca u jednostavne životne činjenice. Uz to, jedan od temeljnih interesa bio je ispitati koje su institucije i kako proizvodile to novo znanje.

Njezina analiza obuhvaća širok raspon tekstova, od znanstvenih rasprava poput *L'Uomo delinquente* Cesarea Lombrosa, novinskih izvješća o Jacku Trbosjeku (*Jack the Ripper*) u dvjema londonskim i dvjema pariškim tiskovinama, do priča o Sherlocku Holmesu, romana Émilea Zole i pripovijetke *Čudnovati slučaj dr. Jekylla i g. Hydea* Roberta Louisa Stevensona. Važan zaključak do kojega dolazi prilično je paradoksalan jer, smatra autorica, do danas su jedino književni tekstovi ostali čitljivi, dok kriminalistički i novinski, koji teže istinitosti, to nisu, što svjedoči o promjeni suvremenoga društvenog diskursa kojim definiramo kriminal. U svim navedenim tekstualnim formama zrcale se odnosi znanja i moći, na što je uputio Foucault, čime Leps potvrđuje da problem kriminala nadrašta pravne definicije.

Cijelu analizu autorica temelji na dvjema pretpostavkama. Prva je da su moć, proizvodnja hegemonije i „pravog“ znanja nerazmrsivo povezani u diskurz, tako da istinu određenoga

perioda čini skup informacija koje su stekle institucionalni legitimitet, nakon čega organiziraju način postojanja, društvene ugovore, realnost ljudi i proizvoda. Sve to znači da je moć rezultat složenih sustava proizvodnje i raspodjele znanja koja stječe vrijednost smještanjem u pozicije dominacije. Druga radna pretpostavka tiče se postojanja interreferencijalne mreže institucija koje proizvode hegemonijsko znanje, gdje moć ne proistječe iz specifičnih socijalnih mjesta poput kaznenoga, pravnoga i policijskoga sustava, obitelji, škole ili vojske, nego je riječ o mreži uzajamnih vrednovanja i autentičnosti koje postoje između navedenih institucija. Svaka od njih dio je totaliteta socijalnoga diskurza određena granicama njihova djelovanja. Intertekstualno kruženje znanja, ideološke maksime, metodologija i epistemologija, uključeni su u njihove pojedinačne oblike dominacije. To znači da dok se znanje proizvodi intertekstualno, svaka diskurzivna praksa zadržava relativnu autonomiju u općem diskurzu vremena, ali je nužno u proučavanju biti određene pojave sagledati sve veze koje nastaju među diskurzivnim praksama.

Autorica se, kako je istaknuto, osobito posvećuje školi kriminološke antropologije koja je u središte znanstvenih interesa postavila lik zločinca, za razliku od predstavnika klasicističke orijentacije, Cesareja Beccarije i Jeremyja Benthama, koji su proučavali zločin i kažnjavanje kao pravne entitete. Predstavници klasicističke orijentacije, osobito Beccaria, zalagali su se za jednakost pred zakonom, kritizirajući neograničenu moć vlasti, ukidanje smrtne kazne i mučenja, zaštitu optuženika tijekom suđenja te stupnjevanje kazne prema težini zločina. Upravo su oni u kriminologiji prvi vodili rasprave u okvirima diskurza prava, predstavljajući opoziciju represivnim sustavima sa zahtjevom za racionalnim zakonskim procedurama.

Ipak, problem kriminala nadrastao je pravne definicije što je očito na primjerima drukčijega postupanja kada su u pitanju klasno i rodno obilježeni zločini jer se na tim mjestima najsnažnije zrcale odnosi znanja i moći. U tom smislu, Leps kao primjer navodi nastajuću srednju klasu u 19. stoljeću koja se privilegira u odnosu na kraljevsku vlast. Kazneno se pravo preinačuje pod utjecajem novih formi urbanoga i industrijskoga kriminala, modeli kažnjavanja se redefiniraju, zatvorska kazna postaje gotovo univerzalan model društvenoga kažnjavanja, a policijske se snage koriste za čuvanje poretka i zaštitu nove klase od lopova, štrajkača i prosvjednika koji ugrožavaju njihovo bogatstvo i utjecaj. Stoga se i nekadašnji pristupi zločinu i zločincima, kao simptomima prijeteće socijalne traume, mijenjaju njihovim prihvaćanjem kao neizbježne pojave

s kojom se treba suočiti racionalnim metodama kontrole. Pod utjecajem novonastalih okolnosti, na nov se način pristupa kriminalu tako da ga se postavlja u kontekst mreže pojmova koje ne čini samo pravo, nego i moral, razum, biologija, ekonomija i politika (Leps 1992: 31).

Analizirajući socijalni diskurz vremena, autorica je proučavala i ulogu masovnih medija čije začetke smješta u 18. stoljeće, u kontekstu afirmacije prava svih na pristup informacijama i edukaciju. Nove okolnosti, poput demografske ekspanzije, industrijalizacije i urbanizacije, s učincima Francuske revolucije, bitno su izmijenile socijalnu strukturu. Znanost, umjetnost, politika i religija dotad su bile teme dostupne samo privilegiranoj klasi, što će se uvelike promijeniti te su dotadašnji vjerski, politički i ekonomski autoriteti suočeni s demokratizacijom znanja, isprva shvaćenom kao destabilizirajućim sredstvom. Masovni mediji postaju temeljem slobode i demokracije, ali istodobno s demokratizacijom uspostavlja se veza političke i ekonomske moći s medijima, čijim se diskurzom može iščitati borba za moć, a u tekstovima i informacijama o kriminalcima dopušta se javnosti da preuzme istaknuto mjesto konsenzualnog „mi“ (Leps 1992: 73).

Također, iza obrazovnih sustava kriju se određene političke, ekonomske i religijske opcije te u 19. stoljeću zapravo vladajući određuju što će se čitati. Autorica zaključuje da su vladajući krugovi shvatili važnost dizajniranja „prave“ vrste znanja i načina njegova plasiranja kako bi se očuvao društveni red, tako da uz kriminalističke priče supostoje i „prikladni“ tekstovi, a protiv kritičkih tekstova dostupnih javnosti vlast nameće različite poreze. Sredinom 19. stoljeća engleski parlament ukinut će poreze na jeftine publikacije, smatrajući da one mogu spriječiti kriminal, alkoholizam i siromaštvo te utjecati na povećanje prosvijećenosti i društveni red, pa edukacija masa postaje pitanje političkoga opstanka. Takve tiskovine pisat će o kriminalcima i kaznama, ali i otkrićima, prirodnim nepogodama, kraljevskoj obitelji, kućanskim savjetima i mnogim drugim temama (Leps 1992: 81-84).

Istodobno, razvijaju se feljtonski romani, poznati i u nas, koji se tematski preoblikuju od gotičkih romana u smjeru socijalnoga realizma s radnjom u kriminalnim getima i pričama policajaca, a fiktivni zločini postaju masovnom zabavom. Tako će tisak uspjeti privući široko čitateljstvo iz svih društvenih klasa koje traže zabavu. Još jedna važna činjenica ogleda se u ovome fenomenu, a riječ je o međuklasnom konsenzusu, budući da niži radnički slojevi u

ovakvome tipu romana pronalaze opise stvarnih životnih situacija u novinama, a pripadnici viših slojeva vidjeli su u tim tekstovima zabavu i potvrdu svoje vjere u napredak. Socijalni realizam u kriminalističkim romanima u obliku feljtona, u drugoj četvrtini 19. stoljeća, primjećuje Leps (1992: 87), pokazali su kako su političko-ideološki utjecaji doveli do zabavnoga, ali i profitabilnoga kriminalističkog diskurza. Zato autorica proizvodnju objektivnih informacija promatra kao tekstualnu konstrukciju iza koje se ne vide njezini pošiljatelji i drugi ekonomski i politički čimbenici koji time pokušavaju naturalizirati kognitivne procese, tvrdeći da znanje proizlazi prirodno iz biti stvarnosti. Novine i kriminološki tekstovi djeluju strategijom „ukidanja“ svoje prisutnosti, naizgled zauzimajući neutralnu poziciju između teksta i čitatelja. Ova je strategija najuočljivija u izvješćima o kriminalu jer novine izbjegavaju rasprave o kriminalu kao o društvenoj pojavi, usredotočavajući se na izvješćivanje o pojedinom slučaju kao jednostavnoj i svakodnevnoj činjenici (Leps 1992: 98).

Uz analizu kriminoloških i novinskih tekstova, Leps zanima i književni žanr koji je afirmaciju doživio upravo u 19. stoljeću, specijalizirajući se za priče o zločinu, zločincima i istražiteljima. Smatra da je i književnost ovisna o političkim i ekonomskim čimbenicima. Budući da postoji otpor prema svakoj vrsti devijacije u odnosu na gospodarski, politički ili moralni standard, autori i izdavači ulaze u savez kako bi odoljeli autoritarnim i tržišnim očekivanjima i tekstove s političko-ekonomskim subverzivnim temama objavljuju u jeftinim izdanjima. U književnosti, kao i u novinarstvu, proizvode se tekstovi koji su zabavni masama, ali koji nikoga ne napadaju, čime se stvara konsenzualna publika unutar općega društvenog diskurza. Isplativost književnoga djela na tržištu vodi do promišljenoga oblikovanja čitateljske publike i književnog tržišta, čime se ističe uloga književnoga kritičara sa zadaćom da usmjeri čitateljsko tržište prema određenim djelima (Leps 1992: 138).

Nove znanstvene grane koje se razvijaju tijekom 19. stoljeća, poput kriminologije, psihologije, paleoantropologije ili psihologije, ekvivalente pronalaze u novim narativnim subžanrovima. Kriminološka istraživanja o utjecaju naslijeđa i miljea pronalaze istovjetni interes u Zolinim naturalističkim romanima. Forenzička i policijska znanost u kriminalističkim romanima i istraživanja francuskoga fiziologa Claudea Bernarda na području eksperimentalne medicine poslužila su nastanku takozvane kliničke novele braće Goncourt. Prethistorijska

antropologija bila je temelj pričama H. G. Wellsa, a psihologija najvažnijem djelu Paula Bourgeta *Le discipline* koje je izdano iste godine kada je na *Collège de France* osnovan psihološki laboratorij. Široko kruženje priča povećalo je i vrijednost rada romanopisaca jer su njihove priče mogle biti uključene u znanstveni diskurs kao vrijedni alati proizvodnje znanja (Leps 1992: 147).

Proizvodnja književnoga značenja ovisila je i o općim sociokulturnim odrednicama te o ekonomskoj i kulturnoj poziciji autora. Leps to objašnjava na primjeru Sherlocka Holmesa, odnosno njegova autora Arthura Conana Doylea. U vrijeme zločina Jacka Trbosjeka mnoge britanske tiskovine isticale su važnu ulogu istražitelja i detektiva u očuvanju društvenoga reda, a izvješća o njegovim zločinima prvi su slučaj senzacionalizma, zahvaljujući politici jeftinih dnevnih tiskovina. Idealan detektiv, kakav je propagiran u javnosti, trebao je biti uljudan čovjek s velikim znanjem pravnika i svjetski putnik koji govori nekoliko jezika. Par mjeseci prije, Arthur Conan Doyle predstavio je Sherlocka Holmesa romanom *A Study in Scarlet* koji je tijekom 1887. godine izlazio u nastavcima. Inače, roman nije postigao osobit uspjeh jer su čitatelji često propuštali određene epizode u nastavcima. Uspjeh Sherlocka Holmesa stigao je tek kada je pretočen u seriju kratkih priča, što je zadovoljilo izdavača, čitateljsku znatiželju, ali i autora koji je od solidnih prihoda mogao nastaviti baviti se pisanjem povijesnih romana kojima nije ostvario ni približan uspjeh kao s kriminalističkom prozom. Kriminalistički su romani „aristokratska intelektualna igra“ (Leps 1992: 193), budući da sam Holmes svoje istražiteljske zadaće smatra malim problemima i igrom, što su kritičari ugradili u svoje definicije ovoga žanra. Virtualna odsutnost kriminalca prihvaćena je kao jedno od pravila žanra, prije svega njegovih motiva i djela, čime je sva pozornost u proučavanju žanra posvećena liku detektiva koji rješava svaki slučaj, ali ne i uzroke zločina. Ovakvom koncepcijom čitatelju se podastire optimističan i konzervativan pogled na svijet u kojemu dobro uvijek trijumfira nad zlom.

Nadalje, Leps uspoređuje kriminološke znanosti s književnošću, budući da se kriminologija gotovo od početaka služila uvidima drugih znanosti, okupljajući ih oko predmeta svoga istraživanja. Jednako se tako i Holmes koristi kemijom, botanikom, geologijom, anatomijom, pravom, politikom i kriminalnom statistikom kako bi organizirao svoja specifična znanja neophodna za pronalazak i uhićenje kriminalaca. Kao i u kriminologiji, osobita se pozornost

posvećuje problemima identifikacije i klasifikacije: promatraju se tragovi stopala, tetovaže, tajna pisma i slično. Temeljno načelo, kao i u kriminologiji, bit će determinizam, široko prihvaćen u djelima kriminologa i drugih znanstvenika iz područja društvenih znanosti. Holmes je, zaključuje Leps (1992: 194), tipičan predstavnik svojega vremena, s obzirom na to da je identificirao kriminalce slično kako se to radilo u tadašnjoj kriminologiji. Znanstvenim je metodama mogao doći do istih informacija promatranjem staroga sata, kao i Lombroso promatranjem dijelova ljudske lubanje. Baš kako su kriminolozi mogli na osnovi prikupljenih činjenica rekonstruirati prošlost i predvidjeti budućnost, što je jedan od temeljnih ciljeva znanosti, Doyleov istražitelj mogao je čak intervenirati u budućnost objavom oglasa u lokalnom tisku. Sve to svjedoči mogućnosti trijumfa racionalnosti i pretpostavlja izravnu veza između znanja i stvarnosti. Takav odnos između problema, istrage i rješenja oslikava pozitivističku vjeru u znanost sposobnu ponuditi odgovore na socijalne probleme.

Ipak, karakterizacijom Holmesova lika, njegove veze s Watsonom te društvenom kontekstualizacijom metode dedukcije, Doyleove kriminalističke priče mijenjaju smisao znanstvene proizvodnje znanja. Dok su se kriminolozi predstavljali poniznim slugama istine, a svoj rad prikazivali kao sredstvo za zaštitu društva uklanjanjem kriminalaca, Holmes opisuje svoj profesionalni rad kao izvor materijalnoga dohotka i zadovoljstva. No, u još jednoj stvari prednjači ovaj lik istražitelja u odnosu na kriminologe svojega vremena, budući da upućuje na ono što je u kriminologiji ostalo neizrečeno, a to su međusobne veze intelektualnih, ekonomskih i političkih snaga. Institucije su općenito prikazane kao strukturno nesposobne u otkrivanju istine, a pravi kriminalci, poput profesora Moriartyja, institucionalno su zaštićeni. Kriminalci su u pričama često dobri ljudi koji se nisu uspjeli prilagoditi zahtjevima društvene organizacije ili je njihov kriminalitet plod nesreće i loše procjene. Žrtva i zločinac često su „plutajući označitelji“ (Leps 1992: 196), podjednako atribuirani u istim likovima, ovisno o društvenome kontekstu. Tako će u Doyleovim djelima kriminal biti prikazivan prije kao rezultat socijalnih uvjeta nego prirodne predodređenosti, točnije posljedica loše sudbine prije nego lošega karaktera.

Priče o Sherlocku Holmesu svjedoče o tadašnjim zbivanjima u društvenom diskurzu. Kao lik, Holmes reproducira trend specijalizacije proizvodnje znanja i ljudska ograničenja koja proizlaze iz toga trenda. U smislu književnoga fenomena, njegova pojava i naknadno pozicioniranje kao

glavnoga predstavnika žanra, očituje se specijalizacija književnosti kao polja s ekonomskim ograničenjima koja dovode do ove preinake. „Visoka“ književnost, kao u slučaju Conana Doylea, treba biti financirana drugim vrstama pisanja. Ako to nije novinarstvo, tada su mogle biti i popularne priče opisivane kao „paraliteratura“, nešto između umjetnosti i šunda. Takvo ambivalentno stanje bilo je predmetom rasprava i u samim pričama. Leps tu ističe jednu važnu činjenicu koja se tiče količine slobode dopuštene u ovim pričama, upravo zbog njihova trivijalnoga statusa. Točnije, tematizacija određenih problematičnih društvenih tema u trivijalnim pričama, namijenjenih zabavi, nije se smatrala važnom zahvaljujući obliku i statusu tih priča.

Na koncu, uzorke popularnosti lika Holmesa i njegova pomoćnika Watsona autorica vidi i u preobrazbi socijalnoga diskurza koncem 19. stoljeća. Riječ je o postupnoj eroziji pozitivističke vjere u napredak specijaliziranih znanja koja mogu pružiti čovječanstvu sreću i pridonijeti društvenom razvoju. Ova dva lika, Holmes i Watson, čine opreku dvama načinima mišljenja. Holmes predstavlja novu vrstu znanstvenika koji pokušava otkriti zakone prirode i života, dok Watson sliči piscu usredotočenom na životna iskustva kao sredstvu za bolje razumijevanje čovječanstva. Watson je predstavnik realizma i naturalizma u književnosti koji akumulacijom i predstavljanjem činjenica pokušava pridonijeti širem znanju o ljudskoj prirodi. Holmes, pak, odbacujući narativnost, pokušava razviti precizne metode kako bi postigao konkretne i provjerljive rezultate. Autorica zaključuje da njih dvojica trebaju jedan drugoga te da njihov odnos predstavlja uspješan primjer modernoga tima stručnjaka s komplementarnim interesima (Leps 1992: 205).

Leps na primjeru kriminalaca ističe mrežu koncepata nekoliko diskurzivnih praksi u uspostavi i održavanju veza znanja i moći. Gotovo beskrajna određenja (polu-kriminalci, rođeni kriminalci, *kriminoloide*, povremeni zločinci, latentni kriminalci, profesionalni kriminalci, obični kriminalci) mogu uključiti gotovo svaki diskurzivni objekt (žene, djecu, niže klase, inferiorne rase) i legitimirati širok raspon tehnologija represije i kontrole (policiju, zatvorski sustav, vladu). Govor o kriminalu i kriminalcima poslužio je ne samo potrebama socijalne kontrole, nego i proizvodnji konsenzualne zajednice definirane razlikom u odnosu na kriminalitet. Nacionalni obrazovni sustavi i nova masovna proizvodnja medija dodatno su artikulirale mjesto i glas „javnosti“.

Analizom proizvodnje i širenja tekstova o zločincima moguće je govoriti o inače neizrecivom području normalnosti. Zločinac, definiran vlastitim nedostacima (moralnost, disciplina, zdravlje), postaje čvrsta figura znanja i moći. Stalna prisutnost kriminalaca u društvenom diskurzu omogućila je uspostavu glavnih institucionalnih okvira proizvodnje znanja i moći u suvremenim zapadnim industrijaliziranim društvima. Riječ je o povijesnom procesu koji je odgovarao epistemološkom pomaku, mijenjajući status istine i znanja. Naime, razvojem prirodnih znanosti, filozofije i književnosti redefinirane su određene spoznaje, što dokazuje da istina nije otkrivena, nego proizvedena u području diskursa. Budući da prelazi granice disciplina i nacija, diskurzivna analiza može osvijetliti odnose između diskurzivnih objekata i njihova prisvajanja i preoblike koje provode društveni subjekti.

Ako se diskurzivnom analizom može zaključiti da Holmes „čita“ sat kako to čini Lombroso s ljudskom lubanjom, tada je jednako moguće pokazati da kriminalistička priča otkriva ono što je „zamagljeno“ pozitivističkim znanjem. Diskurzivna kritika osobito je važna u „informacijskome dobu“ kada se nacionalne granice iznova iscrtavaju pod ekonomskim, političkim i društvenim pritiscima, kada disciplinarne granice olabavljaju pod utjecajem novih objekata i metoda analize, kada tehnološki razvoj omogućava neprestano ponavljanje diskurza (kada sve postaje medijskim spektaklom, od samita svjetskih velesila, promidžbenih kampanja bezalkoholnih pića, do ratova). Zaključak Marie-Christine Leps bio bi da kronotop suvremenoga društvenog diskurza više ne može priznavati ujednačena načela „čovjeka“ ili „povijest“ kao svoj epistemološki temelj.

8. Hrvatski kriminalistički roman i kulturalna kriminologija

Ako je Sherlock Holmes nastao kao reakcija na društvene uvjete 19. stoljeća (stvaranje institucija demokratskog društva, vrijeme intelektualnoga prevrata, industrijalizacija, potreba za socijalnom kontrolom), ovu analizu temeljit ću na pretpostavci da su likovi i teme hrvatske kriminalističke proze također nastajali kao rezultat reakcije na različite društvene uvjete od početka 20. stoljeća do danas. Na više mjesta u radu i u nekoliko eksplikacijskih konteksta posvjedočeno je da su se „zbivanja u književnosti oduvijek odvijala u neposrednoj korelaciji s promjenama na društvenoj i političkoj pozornici“ (Nemec 2003: 257). To potvrđuje i poznata socijalna definicija kulture Raymonda Williamsa koji ju je definirao kao opis načina života u kojemu se određena značenja i vrijednosti izražavaju u umjetnosti i učenosti, ali i u institucijama i svakodnevnom ponašanju. Stoga, socijalna definicija kulture pretpostavlja njezinu analizu kao objašnjenje značenja i vrijednosti koje su karakteristične, izravno i neizravno, za određenu kulturu. Dodao bih da se kulturna značenja i vrijednosti dosta zrcale i u različitim narativima o kriminalu, među kojima je važna i uloga književnih narativa.

U središtu Williamsove teorije socijalne kulture osobito je važna „struktura osjećaja“ koju objašnjava kao kategoriju kojom se oblikuje življeno iskustvo u posebnom prostoru i vremenu „skupom zajedničkih vrijednosti koje su aktivne u životu neke skupine, klase ili društva“ (Duda 2002: 14). Na najširem planu, kada je riječ o domaćoj produkciji kriminalističke proze, složio bih se s tvrdnjom Antonija Juričića (2010: 37) da su događaji opće povijesti utjecali na ovaj tip književnosti do te mjere da se u njihovu sadržaju mogu iščitati gotovo sve promjene koje su se događale u našem društvu, pa ih je moguće podijeliti na one austrougarskoga, jugoslavenskog i hrvatskog društveno-političkog podteksta.

Kako sam prije naglasio, namjera rada nije pružiti povijesni pregled domaćega kriminalističkog romana, iako dijakronijski pristup zahtijeva da se doznače različiti načini na koje je tematiziran fenomen kriminala. U križanju dvaju narativa o kriminalu – znanstvenoga i književnog, oslonit ću se na postavke kulturalne kriminologije koja se bavi tekstualnim tumačenjem, analizama slika i značenja koje pridonose objašnjenju fenomena kriminala. Shodno

tomu, kriminal ću tumačiti i kao kulturni proizvod i kreativni konstrukt, s osobitim naglaskom na značenja koja je prenosila domaća proza o kriminalu. Kada je o značenjima riječ, ona se odnose na simboličke prikaze kriminala posredstvom kojih ću pokušati detektirati uzroke i korijene kriminalnih pojava i devijantnih ponašanja. Također, književni tekst promatrat ću kao medij koji ravnopravno sudjeluje u izgradnji i oblikovanju stvarnosti i načina na koje razmišljamo o kriminalu i zločinima. Riječ je o narativu koji nam omogućuje da slijedimo kriminalce, njihova djela i motive, ali u drugoj vrsti složenosti od onih koje čitamo u klasičnim kriminalističkim studijama. Takvim pristupom najlakše ću doći do odgovora na jedno od temeljnih pitanja koje je pred sebe postavila kulturalna kriminologija. Kako sam prije naznačio, pitanje na koje ću pokušati odgovoriti nije što je zločin, nego kakve su predodžbe o njemu stvarane u domaćem kriminalističkom romanu, s namjerom pronicanja u bit zločina i njegove uzročnike. Sve to pokazat će kako je većina kriminalističkih romana imala izravne ili neizravne implikacije na poznate kriminološke teorije i da krimić može poslužiti za ilustraciju specifičnih koncepata u polju kriminologije.

Korpus tekstova hrvatskih kriminalističkih romana načinio sam prema dvama kriterijima. U korpus sam uvrstio najvažnije predstavnike žanra koji ujedno pružaju i najbolje uvide u pojave koje se istražuju. Romani o kojima će biti riječ nastajali su od 1955. godine do danas, s 1989. godinom kao razdjelnicom unutar korpusa. Prvi korpus tekstova čine romani koji su nastajali u periodu socijalizma, a godine koje ih omeđuju vežu se uz pojavu dvaju romana važnih u književnopovijesnom, ali i društvenom smislu. Godine 1955. Antun Šoljan izdaje *Jednostavno umorstvo*, krimić-feljton u tjedniku Globus, a 1989. godine izlazi roman Gorana Tribusona *Siva zona*. Unutar toga korpusa, u razdoblju od 34 godine, napraviti ću podjelu na dva podrazdoblja, budući da „iako je u razdoblju socijalizma riječ o jednoj ideologiji, ono je izrazito složeno i dinamično, te treba zamijetiti i različite 'ideosfere'“ (Kolanović 2011: 53).

U korpus prve „ideosfere“ uvrstit ću i analizirati romane Antuna Šoljana, Milana Nikolića i Branka Belana. Riječ je o reprezentativnim piscima krimića toga perioda i njihovim romanima koji predstavljaju „prvu žanrovsku generaciju hrvatskoga krimića“ (Brešić 1994: 125). Drugu skupinu tekstova, unutar jugoslavenskoga korpusa, promatrat ću od 1976. godine kada Pavao Pavličić objavljuje zbirku kriminalističkih priča *Dobri duh Zagreba*. To su autori „druge

generacije domaćih krimi-pisaca“ (Brešić 1994: 135). Analitički korpus druge generacije činit će romani Pavla Pavličića i Gorana Tribusona. Korpus romana nakon 1989. godine promatrat ću i tumačiti zasebno što uvjetuju važni izvanknjiževni, ali i unutarknjiževni razlozi. Prije svega, riječ je o drukčijem angažmanu suvremenih autora, motiviranosti stvarnošću, novim oblicima kriminala, količinom nasilja i načinima na koje se tematizira kriminal. U ovoj skupini bit će riječi o romanima Gorana Tribusona, Jurice Pavičića, Roberta Naprte, Ivice Đikića, Drage Hedla, Ivane Bodrožić, Nenada Stipanića te ću se na kraju rada zasebno osvrnuti na dva romana Želimira Periša.

Prije analitičkoga pristupa romanima, ponudit ću obrise najvažnijih političkih, materijalnih i simboličkih činjenica o svakom periodu za koje smatram da su imali utjecaja i koncipirali načine na koje se pisalo o kriminalu. Takva vrsta kontekstualizacije, od sredine 1950-ih do danas, nužna je želimo li cjelovite uvide u problematiku. Dakako, smatram nužnim, osobito kada je riječ o krimiću u socijalizmu, podsjetiti na književno-povijesnu i književno-znanstvenu recepciju fenomena takozvane trivijalne literature, s osobitim naglaskom na kriminalističku prozu zbog jasnije slike vremena, ali i širega odnosa prema narativu o kriminalu.

U svoje uvide ugradit ću i ranije interpretacije hrvatskih krimića, osobito one koji u sebi sadrže kulturološku dimenziju u pristupu i uklapaju se u ovakav interpretativni model. Još jednom napominjem da je riječ o pokušaju razumijevanja smisla kriminala, njegovih pojavnosti i uzročnika koji se tumače dinamikom proizvoda kulture kakav je kriminalistički roman. Primjenom teorijskih modela iz polja kriminologije kao alata za tumačenje tekstova hrvatskih krimića želim pokušati doći do zaključaka sukladnih vremenu njihova nastanka. Također, želim potvrditi zaključke kulturalnih kriminologa o značaju kulturoloških sadržaja koje administrativni sustavi lišavaju značenja, poput pronicanja u bit zločina i načina na koje se društvo odnosi prema njima.

8.1 Prva generacija hrvatskih krimića: proizvodnja kriminalaca

Prije analize tekstova hrvatskih krimića od kraja Drugoga svjetskog rata do sredine 1960-ih godina, osvrnut ću se na općepoznate činjenice o političkim prilikama toga perioda kako bih predstavio ulogu krimića unutar tadašnje socijalističke kulture. Bez obzira na silne prijepore u raspravama o ovom žanru, o čemu će također biti riječi, može se reći da je krimić bio privilegiran u tematizaciji kriminala u odnosu na druge narative, iako je bio izrazito selektivan, tendenciozan i visoko ideologiziran. Upravo će te njegove osobine omogućiti uvide u načine na koje su književni tekstovi sudjelovali u izgradnji i oblikovanju određenih predstava o kriminalu i zločinima. Kontekstualizacijom značenja koja je ovaj književni žanr proizvodio unutar vladajućih ideoloških, političkih i kulturnih paradigmi, pokazat ću koje su društvene skupine kriminalizirane, kako i koje su posljedice takvih procesa. Kako sam naveo – riječ je o romanima triju najznačajnijih autora toga perioda – Antuna Šoljana, Branka Belana i Milana Nikolića.

Vrijeme je to obilježeno prekidom suradnje sa sovjetskim blokom 1948. godine nakon čega se Jugoslavija okrenula drukčijem gospodarskom modelu. Godine 1950. uveden je model radničkoga samoupravljanja, poznat i kao tržišni socijalizam, umjesto dotada dominantnog naglaska na razvoju teške industrije, što je posljedica provedbe planskoga gospodarstva, no sa zanemarivanjem potrošnje. Druga važna činjenica, prouzročena zahlađenjem odnosa s Istočnim blokom, jest jačanje veza s kapitalističkim Zapadom. Do sredine 1950-ih godina teška industrija prestaje biti prioritet, a put prema lagodnijem životu pronađen je u okretanju lakoj industriji i proizvodnji robe široke potrošnje (Duda 2005: 46).

Nove prilike usmjerile su gospodarsku politiku na stvaranje profita, što je bilo u neskladu s ciljevima i željama Partije, barem kada je riječ o izdavačkoj politici. U prvim godinama nakon rata, političko-propagandne aktivnosti bile su usko vezane s kulturno-prosvjetnima, što je određivalo i zadaće kulture, prije svega upoznavanje mladih s ciljevima KPJ-a, njihova mobilizacija i oslobađanje od stranih kulturnih i ideoloških utjecaja (Janjetović 2011, prema Uzelac 2015: 164). Ipak, praksa je bila ponešto drukčija i pokazivala je da čitateljska publika nije bila naklonjena tome tipu literature kao prema djelima takozvane lake literature. Boris Škvorc

(2012) tvrdi da je u tome periodu kriminalistički roman bio neprimjeren tipu društvena razvoja socijalizma, no prepoznata je njegova ekonomska isplativost, na što su utjecale okolnosti u kojima se nalazilo jugoslavenko gospodarstvo. Gospodarske prilike i interesi publike utjecali su na to da se veliki broj izdavačkih i novinskih kuća, koncentriranih na stvaranje profita, okrenuo žanrovskoj literaturi, uglavnom ljubićima, vesternima i krimićima (Uzelac 2015). Podsjetimo da je jedan od motiva nastanka našega prvog poslijeratnoga krimića Antuna Šoljana 1955. godine, prema osobnom priznanju autora, bio i „da se preživi“ (Brešić 1986: 423). Branko Belan također je u nekoliko novinskih intervju govorio o tržištu i kvantiteti kada je u pitanju motiv za pisanje krimića (Grdešić 2006: 246).

No javni govor o kriminalu gotovo nije postojao u poslijeratnome socijalističkom društvu ili se o ovoj pojavi govorilo na razini tabu-teme kojom su se jedva bavile i crne kronike dnevnih novina. Službena je politika negirala postojanje kriminala, iako nije izostala proizvodnja slika i narativa o kriminalcima koja se poklapala s vladajućim ideološkim normama. Jedan je od najboljih primjera kriminalistički žanr koji je „opskrbljivao“ realnost prihvatljivim ideološkim konstrukcijama. Pisci krimića identificirali su se s vladajućom ideologijom u manipuliranju predstavama o kriminalu koje su proizvodili za cirkuliranje kapilarima popularne kulture. Vladimir Uzelac tvrdi da je iz sadržaja jugoslavenkih kriminalističkih romana jasno kako su najviše prikazivane situacije kriminalnih djelovanja širih razmjera koje se nisu mogle negirati. Uz to, kriminal je objašnjavao kao psihopatološki utjecaj dekadentnoga Zapada i životni model stran jugoslavenkome socijalizmu. Primjer su kriminalni likovi domaćih romana koji su često bili politički delinkventi, i to iz očaja „što ne mogu uvjeriti narod da je život u Jugoslaviji bio rđav“ (Milosavljević 1997, prema Uzelac 2015: 30).

Takve političke i društvene okolnosti koje su se odrazile na stanje u kulturnoj proizvodnji i na sadržaje kriminalističkih romana svjedoče o važnome uvidu kulturalnih kriminologa, da zločin i kriminalitet nisu statični entiteti, nego se grade kao složeni kulturološki procesi. Upravo ću se na tu činjenicu usmjeriti u tumačenju kriminalističkoga romana iz prve faze socijalizma, što ću detaljnije objasniti uz pomoć odgovarajućih kriminoloških teorija. Kriminalistički romani iz toga perioda, hibrid zapadnjačkih kulturnih trendova i socijalističkih potreba, poslužili su oblikovanju i učvršćivanju stajališta prema „etiketiranima“ dodatnom stigmatizacijom.

Kako je povijest popularne kulture uvijek i povijest intelektualnoga pozicioniranja prema popularnome (Kolanović 2011: 29), kratko ću se osvrnuti i na kritičku recepciju popularnih žanrova u periodu socijalizma, među kojima je krimić predstavljao „analitički fetiš“ i privilegiranu iznimku u znanstvenom proučavanju žanrovskoga repertoara popularne književnosti. Razloge privilegiranosti u odnosu na druge popularne žanrove Kolanović (2011: 149) vidi u bliskosti njegove problemske matrice intelektualnome načinu promišljanja te njegovoj prisutnosti u osobnoj popularnoj literaturi proučavatelja. Kada je o krimiću riječ, onodobno intelektualno pozicioniranje zanimljivo iz još jednoga razloga. Naime, diskurz književnih teoretičara u tematiziranju kriminalističke proze gotovo je istovjetan političkome diskurzu o fenomenu kriminala – ili je riječ o prešućivanju, ili se smatra proizvodom dekadentnoga Zapada, mjestu na kojemu se kriminal proizvodi i izvozi.³⁴ Budući da ću romane iz socijalističkoga perioda analizirati kao cjeloviti korpus, podijeljen u dvije podskupine, navest ću zapažanje Antonija Juričića kako između tih krimića nema poetičke homogenosti te da ih većina ne posjeduje izražajni socijalni podtekst u smislu implicitne kritike društvenih pojava, čak da neki krimići „prve generacije“ u sebi sadrže motive nastale pod utjecajem vladajuće ideologije. Jedino zajedničko im je zakašnjela književno-znanstvena recepcija (Juričić 2004: 233).

Još jednom ću se vratiti *Rječniku stranih riječi* (1979: 753) Bratoljuba Klaića, gdje u natuknici „kriminal“ uočavamo da se u objašnjenju pojma govori i o tome što je to kriminalistička literatura. Ova leksikografska natuknica značajno zrcali odnos tadašnje znanosti prema kriminalističkoj literaturi. Riječ je, prema Klaiću, o spisateljskom poslu koji obrađuje zločine i njihovo otkrivanje, nakon čega slijedi autorova napomena da su „mnoga od tih djela problematične književne vrijednosti jer ćemo uzalud tražiti poznatu englesku književnicu Agathu Christie ili Francuza Xaviera de Montépina u iole ozbiljnijim historijama književnosti.“

Jednu od cjelovitijih analiza odnosa znanosti prema kriminalističkoj, ali i općenito trivijalnoj prozi, ponudio je Davor Dukić (2009) koji piše da se od sredine 1950-ih do kraja 1980-ih godina,

³⁴ Autorecepcija o fenomenu kriminalističkih romana i kritičkom odnosu prema njemu prisutna je i u samim romanima. Jedan je od primjera Belanov roman *Obrasci mržnje*, gdje će se pri početku istrage u kampu, mjestu ubojstva Eve Veselinović-Ščetinec, o odnosu istražitelja Armina Benka prema nekima od gostiju kampa konstatirati: „Sve je književnike Armin Benko 'načelno' mrzio kao neku vrst konkurencije. Bio je uvjeren da je literatura, posebno kriminalistička, ono njegovo pravo polje rada. Međutim, ta literatura još nije bila na cijeni kod administratora kulture, a kao kriminalist imao je prilike da svoj talent iskaže u praksi. (Benko je govorio: 'Čudno, ljubav i cmakanje i kojekakvi odnosi dostojni su literature, čak i one najveće, a mržnja i zločin nisu!')“ (Belan 1964: 13)

u takozvanoj fazi moderne hrvatske znanosti o književnosti, o rubnim pojavama u književnosti gotovo ne raspravlja. Masovna kultura i trivijalna književnost, kao njezin dio, u Zagrebačkoj školi bile su gotovo ignorirane. Prvi tekst o toj temi jest izvješće objavljeno u *Umjetnosti riječi*, o panel-raspravi o zabavnoj književnosti održanoj prosinca 1963. u sekciji za teoriju književnosti Hrvatskoga filološkog društva. Diskutanti Viktor Žmegač, Zdenko Škreb, Fran Petre i Milivoj Solar otvorili su tada jednu novu temu, no zaključak je ove skupine autora bio da se književna znanost i dalje treba baviti estetski kanoniziranim djelima. Premda će do pravoga otkrića kulturalnih studija u domaćoj znanosti o književnosti trebati pričekati još 40-ak godina, temu trivijalne književnosti hrvatski će književni teoretičari i u sljedećim desetljećima često problematizirati.

Časopis *Mogućnosti*, čiji je urednik tada bio Branimir Donat, 1970. godine donosi cijeli temat posvećen pitanjima povijesti, poetike i sociologije rubnih književnih fenomena s naglaskom na recepciju te vrste literarnih žanrova. Stanko Lasić objavljuje studiju *Poetika kriminalističkog romana* 1973. godine, istodobno kada je čitav jedan broj *Umjetnosti riječi* bio posvećen trivijalnoj književnosti s prilogima Viktora Žmegača, Darka Suvina, Ljerke Sekulić, Mire Sertić i Zdenka Škreba. Važni tekstovi o toj temi jesu „Književno stvaralaštvo i povijest društva“ Viktora Žmegača iz 1977., „Književnost i povijesni svijet“ Zdenka Škreba iz 1981., te zbornik *Trivijalna književnost* koji je priredila Svetlana Slapšak 1987. godine s prilogima Vladimira Bitija i Zdenka Škreba (Dukić 2009: 147). Tek sredinom 1980-ih godina uočava se pomak k potpunom priznanju, budući da „danas nitko mudar neće zaniijekati estetske kvalitete mnogih književnih stvaratelja krimića“ (Beganović 1986: 563). Davor Beganović tako će primijetiti da žanrovska književnost nikada nije imala snažne zagovarače kakve je imao žanrovski film, barem ne one koji bi isticali njezine nesumnjive vrijednosti, te upozorava na to da pisci krimića, poput Raymonda Chandlera ili Georga Simeona, nisu doživjeli kanonizaciju u povijestima književnosti. Primjer koji navodi Beganović jest Pavao Pavličić za čiju žanrovsku prozu smatra da je umjetnički vrijedna, iako podliježe strogim pravilima.

Jedna od rasprava koju su vodili domaći teoretičari ticala se razloga iz kojih u nas krimić nikada nije uhvatio korijena. Neka od uvriježenih tumačenja navodi Pavao Pavličić (2008) i ona su važna za kontekst u kojemu ćemo se osvrnuti na ovaj tip romana u periodu neposredno nakon

Drugoga svjetskog rata. Jedno je od stajališta da u zbilji nikada nismo imali velike zločine i afere, privatne istražitelje i velik novac oko kojih bi se gradila radnja ovih romana. Drugo je stajalište obratno i glasi da jesmo u zbilji imali materijala podobnog za radnju krimića, ali su društveno-politički mehanizmi priječili takvomu materijalu da dođe do izražaja. Crne kronike u tiskovinama bile su zakržljale, o funkcioniranju policije znalo se malo, a zločini su se prikazivali kao iznimka ili eksces, smatra Pavličić. Ipak, navodi dalje, ova objašnjenja smatra nedostatnim jer veliki novac, spektakularni zločini i privatni istražitelji nisu preduvjet krimića. Ni drugo objašnjenje, premda prilično točno, nije prema Pavličiću potpuno. Upravo netematizacija zločina u medijima, crnim kronikama i drugim društvenim instancama činile su priče o zločinima privlačnima, „što u nas nije bio slučaj jer ni pisci nisu vjerovali u mogućnost i potrebu krimića kod nas, budući da ih je sve oko njih uvjeravalo kako kod nas postoji podudarnost između izgleda stvari i njihove prave prirode“ (Pavličić 2008: 130).

Igor Mandić (2015: 191) tvrdio je da je za etabliranje krimića nužno da kriminal postane društvena pojava registrirana u masovnim medijima kao svakodnevna činjenica, a i da se takozvane trivijalne vrste priznaju kao dio kulturnoga konteksta. Mandić navodi općepoznatu činjenicu da ne postoji društvo bez kriminala, što različite vrste političkih konteksta, na različite načine, uvažavaju. U totalitarnim sustavima kriminal se ne obznanjuje čak ni kao tema trivijalnih žanrova jer mu se time daje kulturno dostojanstvo. Tek kada se u vrhovima takvoga sustava odluči, kriminal i priče o kriminalu postaju didaktička građa i odgojno sredstvo, čemu služe kulturni proizvodi, filmovi i romani.

Vratit ću se na temu govora o kriminalu u javnom i književnom diskurzu s kratkim osvrtom na jedan dokument datiran 24. svibnja 1944. godine. Riječ je o „Uredbi VŠ NOV i POJ o vojnim sudovima“, u kojoj se, prilično neprecizno, definira tko se sve smatra narodnim neprijateljem i kao takav neprihvatljiv vlastima. Dakle, uz kolaboracioniste, ustaše, četnike i špijune, na kraju stoji i „svi oni koji izvrše teške slučajeve ubistva i pljačke“ (Radelić 2006: 62). Ovaj citat je naveden jer gotovo da sadrži popis narodnih neprijatelja koji će biti pretočeni u likove poslijeratnih kriminalističkih romana.

U kriminalističkim romanima koji su pisani neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, do polovice 1960-ih, uočljiva je strategija etiketiranja ideološki nepodobnih pojedinaca kao

kriminalaca, čime se poticala njihova socijalna marginalizacija. K tome, kriminalistički romani veličali su vladajući poredak, točnije one koji su imali moć etiketiranja, ponajviše putem likova predstavnika jugoslavenskih službi. Proces etiketiranja i stigmatizacije nepodobnih i njihovo društveno isključivanje objašnjava teorija etiketiranja (*labeling theory*), nastala 1960-ih godina. Riječ je o do danas jednoj od najutjecajnijih kriminoloških teorija, budući da je predstavljala važan zaokret u pokušaju razumijevanju kriminala kao društveno konstruiranog fenomena koji se mijenja tijekom vremena s različitim društvenim kontekstima. Teoretičari koji su razvijali i prihvaćali ove teorijske postavke, poput Lemerta, Beckera, Wheelera, Cottrella i Champmana, smatrali su da kriminolozi moraju više pozornosti u svojim istraživanjima posvetiti društvenim uvjetima koji određuju neka ponašanja kao kriminalna i procese kojima se označavaju osobe i društvene skupine kao kriminalci. Dakle, osnovni je interes predstavnika teorije etiketiranja proniknuti u ulogu društva u definiranju određenih ponašanja, pojedinaca i društvenih skupina kao kriminalaca.

Sociolog Howard Becker, najvažniji zagovornik teorije etiketiranja, u studiji *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance* (1963) istražuje načine razvitka kategorije primarne i sekundarne devijantnosti te kako oni koji su na položajima moći i vlasti stvaraju i provode pravila koja rezultiraju novim skupinama autsajdera. Čin etiketiranja znači „priljepljivanje“ etikete pojedincima i/ili društvenim skupinama i nerijeko proizlazi iz izvršne vlasti kada se odluči provesti sveobuhvatni napad na određenu vrstu ponašanja ili na određene društvene skupine. Etiketiranje ima važan učinak na načine na koje će se druge društvene skupine i pojedinci odnositi prema etiketiranim skupinama i pojedincima. Mogućnost da se etiketira proizlazi iz sposobnosti stvaranja i primjene pravila koja dolaze od skupine koja ima moć – političku, zakonsku ili ekonomsku. Dakle, skupinama koje su najsposobnije u nametanju vlastitih pravila to omogućuje njihov društveni položaj. U tom slučaju, devijantna osoba postaje ona na koju je etiketa uspješno prilijepljena, a devijantno ponašanje ono koje ljudi takvim označe. Riječ je o tomu da društvene skupine stvaraju devijantnost uspostavom pravila čije kršenje konstituira i definira devijantnost. Primjenom tih pravila na određenu skupinu ljudi, etiketiraju ih kao autsajdere. Pravila koja se nameću ovise o ekonomskoj i političkoj moći, stoga se razlike u sposobnosti u stvaranju i primjeni pravila na druge ljude i skupine svode na pitanje moći.

Do primarne devijantnosti, prema Beckeru, dolazi kada djela kriminaliteta ili devijantnosti nastaju bez prethodne stigmatizacije, gdje počinitelj na vlastita djela i ponašanje gleda kao na privremena ili u okvirima društveno prihvatljivih uloga. Isti autor kao primjere navodi sitne krađe ili rekreacijsku uporabu droga, nakon čega se počinitelj vraća u svoje prethodne društvene pozicije, poštujući ulogu zakona. Sekundarna devijantnost nastaje kao posljedica odgovora drugih na određene vrste ponašanje. Temeljna je premisa da reakcijama na čine primarne devijacije počinitelji postaju obilježeni procesima etiketiranja i stereotipizacije. Riječ je složenom procesu koji uključuje više od odredbi kaznenopravnoga sustava i gdje se nečije vrijednosti i identitet redefiniraju izvanjskim utjecajima tako da se pojedinac ili skupina definiraju kao kriminalci. Osnovna uloga stereotipizacije jest stvoriti otklon i odbojnost prema pripadnicima skupina koje se etiketiraju, pri čemu se nerijetko promiče ideja borbe protiv etiketiranih pojedinaca i skupina.

Započet ću ovaj tip analize s prvim poslijeratnim kriminalističkim romanom *Jednostavno umorstvo* Antuna Šoljana, ujedno i prvim pravim krimićem nakon Zagorkinih romana *Kneginja iz Petrinjske ulice* i *Tozuki*. Analizu ću temeljiti na ranijim interpretacijama Ulrike Schult u njezinu tekstu „Die Präsentation sozialistischer Lebenswirklichkeit im kroatischen Kriminalroman der 1950er und 1960er Jahre“ (2010) te studiji Vladimira Uzelca *Kriminalistički roman u socijalističkoj Jugoslaviji* (2015). Oboje autora tematiziraju složene odnose socijalističke ideologije i kriminalističkoga žanra, ilustrirajući ih na primjerima spomenutih triju autora. Osim što ću predstaviti njihove analize, za koje smatram da se preklapaju s određenim uvidima kulturalnih kriminologa o konstrukciji kriminala, proširit ću ih primjerima još nekoliko romana i ponuditi tumačenje pomoću kriminološke teorije etiketiranja.

Antun Šoljan svoj je roman svrstao u takozvani socijalno-kriminalistički tip, spoj engleskoga i američkog, s nekim „socijalnim indikacijama zločina i detekcije“ (Brešić 1994: 132), a „motiv zločina oslikava u jednome socijalnom okruženju ispisujući i u tome pogledu zanimljive stranice o tadašnjoj našoj zbilji (npr. opis vlasnika zagrebačke gostionice 'Zvono', same gostionice i njezinih gostiju 'sa dna')“ (Brešić 1994: 133). Socijalni indikatori i atmosfera u romanu predstavljaju okvir romaneskne radnje u kojemu će se, s društvenoga dna, razdvojiti ideološki podobni od nepodobnih likova, pri čemu će se potvrditi pravna i politička funkcija

državne moći i njezine superiornosti. Središnji lik romana jest inspektor Horvat, istražitelj tajanstvenoga ubojstva Josipa Humljaka, koje se dogodilo upravo u krčmi Zvono. Uz njega, tu su i Franjo Jurjević i njegova sestra Marija, vlasnici gostionice u kojoj se okupljaju krijumčari i šverceri te nekoliko drugih posjetitelja. Među krijumčarima su Kanfar i dva tekstilna radnika Jozo Rebrovac i Stjepan Šantek, dva gosta neodređenih zanimanja Szegi i Dizdar te Petar Dukić, siromašni slavonski poljodjelac. Dakako, svi su osumnjičeni, a zamršeni odnosi među njima osvjetljavaju se iz pripovjedne perspektive policijskoga istražitelja koji kao predstavnik vlasti zauzima i ideološki superiornu poziciju.

Ulrike Schult upravo istražiteljevu dominantnu perspektivu u tekstu, kao predstavnika zakona, prepoznaje kao pripovjednu snagu u favoriziranju likova unutar koje prepoznaje društvenu hijerarhiju švercerskih krugova, njihove kontakte s dobavljačima i kupcima krijumčarene robe kao i klasne odnose ovisnosti. Ubijeni Humljak i kožarski trgovac Kafnar na najvišoj su hijerarhijskoj poziciji i vrlo su negativno okarakterizirani. Tijekom istrage o Josipu Humljaku, doznaje se da je bio krijumčar i prije Drugoga svjetskog rata, prodavao je pakete koji su stizali iz Amerike te da je bio kamatar, prevarant, nemilosrdni ubojica i iznimno lukav. Kada je posrijedi Kafnar, koji se prije rata zvao Martin Hafner, istodobno se razotkriva njegova morala i kaznenopravna ambivalentnost. Naime, u vrijeme rata Kafnar je bio ustaški satnik odgovoran za ratne zločine i potpisivanje naredbi ubojstva civila. O njegovoj ratnoj povijesti znao je samo ubijeni Humljak koji ga je zbog toga ucjenjivao, ali su istodobno povezani krijumčarskim poslovima i kontaktima u inozemstvu.

Takvom strukturom odnosa i podjelom između likova lako je prepoznati mehanizam etiketiranja koji će biti odlika hrvatskih krimića i nakon Šoljanova romana. Riječ je o stigmatizaciji triju ideološki i klasno nepodobnih skupina pa će kriminalci i zločinci, gotovo u pravilu, biti ili kolaboracionisti iz Drugog svjetskog rata ili osobe s kriminalnim vezama i kontaktima u inozemstvu ili će to, pak, biti sitni i krupni kapitalisti i poduzetnici. U opreci prema njima, predstavnici su radničke klase i puka, ali i državne vlasti u likovima istražitelja zločina i policajaca.

Horvat na kraju otkriva da je ubojica vlasnik gostionice Franjo Jurjević čiji je zločin ubojstva ujedno čin odmazde jer mu je Humljak ubio brata. Kafnaru će, iako je oslobođen

optužbe za ubojstvo, biti suđeno za zločine u ratu. Svi drugi osumnjičeni, bez obzira na to što su imali snažne motive za počinjenje zločina, amnestirani su odgovornosti. Schult upućuje na klasne odnose među likovima. Stjepan Šantek i Rebrovac radnici su u krojačnici, koji su se povremeno bavili švercom robe iz Njemačke, ali inspektor prešućuje njihove kriminalne djelatnosti, kao i djelatnosti Petra Dukića – slavonskoga zemljoradnika čija je žena teško bolesna te je kupovao krijumčarene lijekove, što također predstavnik zakona prešućuje. Znakovito je da u Šoljanovu romanu, u čijem je središtu dedukcija kojom se postupno otkriva zločin, i to putem odnosa među likovima, Jurjević kao vlasnik gostionice i poduzetnik jedini odgovara ideološki podobnom profilu ubojice.

Proizvodnja devijantnosti i mehanizmi etiketiranja ideološki i klasno drugih prepoznaju se i u romanima Milana Nikolića koji su građeni na snažnim binarnim oprekama. Inače, riječ je o piscu kojega danas tumačimo kao prvoga hrvatskog profesionalnog pisca kriminalističkih romana čiju je književnu ostavštinu obradio Vinko Brešić (1986; 2015). Nikolićev prvijenac *Prsten s ružom* pojavio se 1957. godine u *Slobodnoj Dalmaciji* istovremeno sa Zagorkinom *Gričkom vješticom*, „što je bio očiti znak labavljenja soc-realizma“ (Brešić 2015: 114). Još jedna zanimljiva činjenica o ovome autoru jesu njegovi „insajderski“ uvidi u svijet podzemlja i špijunaže kao i „poslijeratno iskustvo profesionalnoga obavještajca (...) podloga da se njegov Miki, odnosno Malin, bori protiv špijunaže, šverca i kriminala“ (Brešić 1994: 134). Iz Nikolićeva književnog opusa izdvojio sam šest romana – *Jedan stranac je stigao* (1959), *Čovek koji je voleo gužvu* (1959), *Kristalna pepeljara* (1962), *Tajna kanarinčeve krletke* (1962), *Nije bilo slučajno* (1962) te *Četiri pokojna šerifa* (1967).³⁵

U romanu *Jedan stranac je stigao* razotkrivaju se slučajevi zamršenih ubojstava i drugih krivičnih djela koja se dovode u vezu s jednom starom oporukom. Riječ je o imutku američkoga emigranta hrvatskih korijena, Oskara Džilija, koji je nakon smrti sve ostavio Miri, kćeri obiteljskih prijatelja. Istraga počinje kada djevojci Miri počnu stizati anonimna prijeteća pisma. Istražitelj dolazi u neimenovani hrvatski grad u kojemu se događaju ubojstva, anonimne prijete i drugi zločini te tijekom istrage naslućuje da netko drugi polaže pravo na imutak. Zamršeni tragovi vremenski će voditi do ratnih događanja, a jedini podatak, posredstvom starih

³⁵ Godine izdanja romana ne poklapaju se s citiranim ulomcima, budući da se uglavnom mogu pronaći samo reizdanja Nikolićevih romana, tiskana nakon 2000.

dokumenata, bit će pseudonim „Stranac“ koji je u vrijeme Drugoga svjetskog rata njemačkoj policiji pokazao članove antifašističke organizacije u tomu mjestu. Kriminalni događaji oko oporuke i ratni zločini, dakako, dovest će se u vezu. Na koncu istrage otkriva se da je ubojica zapravo „Stranac“ koji je ujedno i odgovoran za smrt antifašista. Motivi njegova zločina jesu zavist prema vođi antifašista koji je bio Mirin otac te pohlepa za imanjem u oporuci, za koje zna posredstvom obiteljskih i prijateljskih veza prije rata.

Skupina međunarodnih kriminalaca, uglavnom talijanskih krijumčara droge, koji operiraju u Jugoslaviji tema su romana *Čovek koji je voleo gužvu*. Uz krijumčarenje, pripadnici bande bave se i otmicama i iznudama, u čemu im pomažu domaći ratni zločinci i kolaboracionisti koji su nakon rata otišli u Sjedinjene Države. U Jugoslaviji se širi kriminalna mreža upravljana iz Italije koju vodi Filip Bejn. Njima je suprotstavljena veća kriminalna organizacija koja želi preuzeti tržište narkotika i prostitucije, također upravljana iz inozemstva, te počinju mafijaški obračuni i likvidacije. Upravo ta kriminalna organizacija proturila je vijest da se John Kennedy vraća kako bi se drugi kriminalci uplašili. John Kennedy bivši je poručnik ustaške obavještajne službe koji je otišao u SAD nakon rata i ondje postao prvak njujorškoga podzemlja. Nakon deportacije iz Sjedinjenih Država u Europu, gubi mu se trag, no tijekom romana se otkriva da je njegov pomoćnik talijanski kriminalac Silvio Kalvi koji se skriva pod imenom grof Skarpa. Grof je stradao u Rijeci u mafijaškoj likvidaciji dviju bandi i bivši je pripadnik tajne Mussolinijeve policije, a za njega postoje dokazi da je počinio teške zločine u Dalmaciji tijekom rata. Jugoslavenski policajac Pitagora angažirao je svojega prijatelja, tajnog agenta iz inozemstva u razbijanju kriminalnih mreža, infiltriranog među kriminalce, lažnoga identiteta Johna Kennedyja. No, korijeni zločina otkrivaju se u mladenačkim danima u Pitagore, lažnog Johna Kennedyja i njihova prijatelja za kojega se ispostavi na kraju romana da je pravi gangster John Kennedy i vođa mafijaškoga klana koji želi dominaciju u Jugoslaviji. U romanu je znakovita epizoda otmice belgijskog milijunaša koji je došao na odmor na hrvatsko primorje jer „ko bi ikada i pomislio da će mu se na letovanju dogoditi da bude otet i ucenjen? Jugoslavija je poznata kao zemlja u kojoj nema gangstera“ (Nikolić 1959: 156).

Slično je i u romanu *Kristalna pepeljara* gdje je tema razotkrivanje međunarodne kriminalne organizacije krijumčara opijuma na relaciji između Rijeke i Trsta. Djelatnici

Sekretarijata za unutarnje poslove, na čelu s istražiteljem Malinom koji je infiltriran među kriminalce, uspješno razotkrivaju krijumčare, u čemu im pomaže tršćanska policija i tamošnji odjel Interpola. Međutim, u tršćanskoj se policiji krije doušnik krijumčara, poručnik Luidi Tamba, zbog čega se događaju nepredvidive okolnosti tijekom istrage. Znakovito je i u ovome romanu da se kriminal prikazuje kao pojava sa Zapada. Osim toga talijanska policija korumpirana je i u dosluhu s kriminalcima za razliku od jugoslavenske.³⁶ Osobito će to posvjedočiti jedna od završnih epizoda romana, kada se Malinu pruži prilika ubiti kriminalca. Malin odustaje od te namjere sa sljedećim razmišljanjem:

Da je bila izmijenjena situacija, da se Vujnović nalazio na mome mjestu, on ne bi ni trenutka oklijevao. (...) Ne, ja to ne smijem učiniti. Ja se ne smijem osvećivati ili osvećivati nekoga, ma koliko mi taj bio drag... Ja sam postavljen da čuvam zakon, a ne da ga kršim!

(Nikolić 2011: 181)

Osobito zanimljiv lik jedan je od glavnih osumnjičenika u skupini krijumčara Petar Nevovski. On je ilegalno napustio zemlju u potrazi za boljim životom, no usput je spoznao da je iluzija kako se na Zapadu živi bolje nego u Jugoslaviji:³⁷

...prije više od godinu dana ilegalno prešao jugoslavensku granicu, nadajući se da će u inozemstvu brže i lakše steći bogatstvo o kojem je sanjao. Tako se našao u izbjegličkom logoru San Saba u Trstu. (...) Međutim, već za mjesec ili dva Petar Nevovski počeo je uviđati da nije sve onako kako je on zamišljao prije nego što je pobjegao preko granice. To nije nimalo čudno. Bio je mlad, prepun maštanja o avanturama, brzim automobilima, lijepim ženama i novcu kada je odlučio bježati iz Jugoslavije.

(Nikolić 2011:19)

³⁶ Povijesni podatci svjedoče suprotno, odnosno da je čak Winston Churchill u Potsdamu izjavio da u Jugoslaviji vlada KP s policijskim terorom i strogo nadziranim tiskom, gotovo kao u nekoj fašističkoj zemlji (Radelić 2006: 151).

³⁷ Unatoč liberalizaciji u Jugoslaviji, nakon 1950-ih bilo je mnogo prebjega granica u Austriju i Italiju, osobito mladog stanovništva. Izvršni komitet CK SKH na jednom zasjedanju 1954. godine tvrdio je da su razlozi bježanja uvjerenja mladih u mogućnost lake zarade i lagodnog života na Zapadu, a koje se stvaralo na temelju filmova, radioemisija i tiska, ali i paketa i pisama koji su dolazili sa Zapada. (Radelić 2006: 291)

Petar Nevovski, prilikom bijega iz zemlje, ponio je sa sobom opijum kako bi ga prodao i zaradio novac za daljnju emigraciju u Ameriku. Na putu ga je u izbjegličkom logoru u Trstu primijetio izvjesni Sančo, pravog imena Đorđo Vujnović, koji doznaje da u kući Petrova brata Kire u Jugoslaviji postoji još opijuma čime je uspostavljena veza međunarodnih krijumčara. Kriminalac Sančo zapravo je Riječanin koji nije dočeka dolazak jugoslavenskih trupa koncem rata, nego je prešao u Trst i ubacio se u tamošnju policiju.

Radnja Nikolićeva romana *Tajna kanarinčeve krletke* organizirana je oko pokušaja razotkrivanja skupine ljudi koja u Jugoslaviji pokušava krivotvoriti dolare i plasirati ih diljem Europe. U slučaj su upleteni jedan odvjetnik, ravnatelj tvrtke, Amerikanka jugoslavenskog podrijetla, krivotvoritelj novca, njegova kći te švicarski bankar Brand. Istražitelj Sekretarijata za unutrašnje poslove, Rafik, i u ovome romanu uspješno razotkriva kriminalnu skupinu, ujedno braneći čast i ugled zemlje jer je riječ o kriminalnom pothvatu pranja i krivotvorenja novca koji se trebao naći u opticaju u inozemstvu. Na početku romana načelnik policije povjerava zadatak istražitelju Rafiku koji mora posvjedočiti suprotno sumnjama o jugoslavenskoj policiji:

Radi se o aferi evropskih razmjera, da ne kažem čak svjetskih. Treba raditi s naročitom obazrivošću, da se prije vremena ne probudi ničija sumnja. Prestupnici moraju po svaku cijenu biti pohvatani. Zamisli, kakvu bismo sliku stvorili o našoj zemlji ako bismo dozvolili da se kod nas proizvode dolarski falsifikati i zatim izvoze u inostranstvo...?

(Nikolić 1962: 207)

Istražitelj Rafik znakovito na to odgovara:

Često puta ljudi nas izvan naše zemlje smatraju neiskusnima i nesposobnima. Uvjeran sam da je to jedan od glavnih razloga zašto je ta banda odlučila da upravo u Jugoslaviji počne s proizvodnjom falsifikata.

(Nikolić 1962: 207)

Gotovo isto potvrdit će slučajno upleten u slučaj švicarski bankar:

Krivotvoritelji su namjeravali da u Jugoslaviji osnuju svoju podružnicu, smatrajući vašu zemlju kao vrlo pogodan teren. (...) A osim toga, smatrali su vašu policiju nesposobnom da ih pohvata. Podcjenjivanje, koje nikako nije bilo na mjestu.

(Nikolić 1962: 189)

I u romanu *Nije bilo slučajno* istražitelj Malin se suočava s međunarodnom kriminalnom skupinom, uglavnom Talijana, koji žele doći do pronalaska atomskog fizičara, švedskoga znanstvenika Olafa Gunarsona koji boravi u Ljubljani. U početku se mislilo da je znanstvenik trebao biti ubijen te da je pogreškom stradao pripadnik jugoslavenskoga SUP-a, Obrad Sekulić, koji je bio zadužen za sigurnost znanstvenika. Inspektor Malin će se sam pokušati približiti ubojici, a trag do kriminalne skupine vodit će preko talijanskoga putujućeg glumca u Ljubljani Tina Cavalottija čija je zadaća bila oteti film s kopijama računa i pokusom švedskoga znanstvenika. Talijanski glumac bit će druga žrtva zamršenoga slučaja pokušaja krađe filma. Malin će tijekom istrage u Ljubljani nailaziti na niz pojedinaca za koje će se ispostaviti da su povezani s namjerom da dođu u posjed znanstvenikova filma. To će mu otežavati istragu koja će ga dovesti u Trst, do kriminalca Doda Avancattija koji je bio u vezi s mrežom uglednika u Ljubljani. No, među pripadnicima kriminalne skupine dolazi do raskola, inspektor ih razotkriva i vraća se u Ljubljano. Po povratku se sazna da je švedski znanstvenik varalica, tako da su svi upleteni u slučaj uglavnom optuženi za prevaru. Ostat će pitanje tko je počinio najteže zločine, dva ubojstva, prvo policajca Sekulića, a drugo glumca Cavalottija. Ubojica je također bio pomagač međunarodne mreže kriminalaca, a u Drugom svjetskom ratu borio se na strani četničkoga pokreta nakon čega se skrivao u Ljubljani.

Nešto složeniji Nikolićev roman jest *Četiri pokojna šerifa*, i u problemima koje obrađuje, i na planu narativne strukture. Pripovijest je to građena na dvjema narativnim linijama, pri čemu je prva koncentrirana na hladnokrvnu ispovijest Johana Mahera, četverostrukoga ubojice, dok druga prati klasični obrazac istrage njegovih zločina iz perspektive istražitelja Malina. Maher je počinio seriju ubojstava kao rezultat odmazde, čiji razlozi imaju korijene u događajima iz jeseni 1944. godine u vrijeme ubojstva i pljačke njegova bogatog oca Gerharda Mahera,

jugoslavenskog Nijemca, nakon čega mu je zapaljeno imanje:

Gerhard Maher, bogati Nijemac, ali ni najmanje hitlerovac, poginuo je u vrtlogu rata. Navodno ubijen od partizana, bar prema onome što su tvrdili Nijemci i ustaše. A mještani, povjerovavši da je to istina, još i danas nisu bili sigurni što je od svega toga točno. U svakom slučaju, bilo im je žao Mahera, iako je bio Nijemac i kapitalist.

(Nikolić 2008: 139)

I ovaj je Nikolićev roman ideološki obojen jer se istragom partizani amnestiraju za zločin za koji se krivo smatralo da su ga počinili. Trag zločina vodit će do četiriju lokalnih mještana koji su ubili Nijemca. Jedan po jedan, nakon gotovo dvadeset godina od rata, postaju žrtvama tajanstvene serije ubojstava. Četiri zločinca, uz odgovornost za ubojstvo Gerharda Mahera, kažnjeni su jer su ukaljali sliku čiste partizanske pobjede u ratu, mitskog mjesta jugoslavenstva. Istražitelj Malin, kao i drugi istražitelji Nikolićevih romana, gotovo uvijek poravna račune i ispravlja ratne nepravde:

Zločin koji su počinili bio je pretežak, a da bi mogao biti oprostjen ako bi se dokazao. Ubili su čovjeka u želji da se domognu njegova zlata, koristeći se općom tragedijom naroda zahvaćenog rušilačkim krvavim ratom i maskirali svoje nedjelo izmišljenim postupkom.

(Nikolić 2008: 161)

Nakon otkrića četverostrukoga ubojstva Hansija Mahera, njegova privođenja i suđenja, upitan u sudnici ima li što reći u svoju obranu te osjeća li se krivim, odgovara:

Nemam. I ne želim se uopće braniti. Ne želim ni da me brani odvjetnik, kojeg ste imenovali prema službenoj dužnosti. Želim samo upitati gospodu suce, koji su ovdje kako bi mi izrekli presudu, jesu li kao dječaci od trinaest godina svojim očima promatrali kako četiri zločinca muče na sve moguće načine njihove očeve, prisiljavajući ih da im odaju mjesto gdje je skriveno zlato, koje uopće i ne postoji? I kako na kraju njihovim očevima ispaljuju metak u potiljak? Napominjem da sam ja to doživio.

(Nikolić 2008: 187)

Ovaj Nikolićev roman čini zanimljivim za drukčiji tip analize od prethodnih, činjenica da je u središtu lik hladnokrvnoga zločinca tijekom suđenja, čiji se identitet doznaje u paralelnoj priči o istrazi. Dvije narativne linije romana prate dvije priče. Ovakva strategija gdje se kriminalac postavlja u središte pripovjednoga univerzuma općenito je rijetkost u kriminalističkim romanima. Podsjetit ću na Šoljanov roman u kojemu se iz dominantne pripovjedačke pozicije inspektora favoriziraju i po ideološkom ključu hijerarhiziraju drugi likovi. Postavljanjem ubojice u središte radnje otvara se pitanje odgovornosti unutar „raskoljnikanske“ aporije, dok se narativnom linijom koja prati njegova životna povijest, točnije povijest njegovih zločina, ovaj tekst ideološki opterećuje (partizani su nepravедno optuženi, Nijemac koji je bio dobar, iako je bio kapitalist, besprijeekorno i pravedno funkcioniranje jugoslavenske policije, osveta zločincima za ratno profiterstvo tijekom Narodnooslobodilačke borbe i slično). Ovaj roman pruža mogućnosti višestrukih tumačenja, no opredijelit ću se za dva. Jedna vrsta tumačenja koja je primjenjiva na ovaj roman tiče se poznate kriminološke teorije, teorije o zločinu kao izabranom ponašanju, dok je druga u domeni filozofije morala i teme zla kako ju je obradio Terry Eagleton u studiji *O Zlu*.

U kriminološkoj teorijskoj misli nezaobilazne su teorije racionalnoga izbora od kojih su najznačajnije teorija o zločinu kao izabranome ponašanju i teorija rutinske aktivnosti. Najpoznatiji predstavnici teorije o zločinu kao izabranome ponašanju su James Wilson i Richard Herrnstein koji su u studiji *The Crime and Human Nature* (1985) kritizirali sociologizam koji kriminalitet objašnjava isključivo društvenim čimbenicima. Suprotno takvu tumačenju, dvojica autora objašnjenje ove pojave traže u silama koje kontroliraju individualna ponašanja. Njihova je temeljna pretpostavka da se ljudi, kada imaju izbor, opredjeljuju za određeni način ponašanja. Ta je tvrdnja, iako djeluje kao tautologija, potvrđena u filozofiji kada je riječ o hedonizmu, u ekonomiji o korisnosti i psihologiji, na koju se najviše pozivaju ovi autori, o pojačavanju ili nagradi.

Kada Wilson i Herrnstein raspravljaju o slučajevima normalnih ljudi koji odluče počiniti najteže zločine, za koje tvrde da njima obiluje povijest i književnost, uzimaju u obzir da je riječ o iznimno slabim pojačivačima koje dijele na primarne (urođeni nagoni) i sekundarne (naučene društvene konvencije). Pojačivači se tiču učinka pojedinačne nagrade ili kazne, koji su obrnuto

razmjerni snazi ukupnih pojačivača koji djeluju na osobu u danom trenutku. Mnogi ljudi prekrše zakon zbog ljubavi, časti, obitelji, novca, ali i osвете. Ti prijestupnici, tvrde autori, ne moraju se nužno odlikovati specifičnim psihološkim profilom, ali krše zakon jer smatraju da nagrada za zločin premošćuje nagradu za nečinjenje zločina ili se ukazala prigoda za počinjenjem zločina. Teorije racionalnoga izbora konvergiraju ovome romanu, budući da se kriminal tematizira kao promišljeni izbor pojedinaca proračunat vlastitim interesima. Međutim, ovaj roman otvara drugi tip problema jer sila koja kontrolira individualno ponašanje, u ovome slučaju, jest osveta koja je, prema ovoj teoriji, rezultat oslabljenih učinaka pojačivača.

Na pitanje sudca zašto je na zločin odgovorio zločinom, osobito jer je imao priznanje očevih ubojica te je pravda ionako bila na njegovoj strani, Maher odgovara da uz priznanje nije imao i materijalne dokaze za davno počinjeno ubojstvo. Shvativši da se ubojice ne namjeravaju čak niti pokajati za stari zločin, odlučuje ih sam kazniti smrću.

Na pristup romanu teorijom o zločinu kao izabranom ponašanju nadovezuje se i drugi pristup. Njega ću započeti navodom neobičnoga portretiranja Hansija Mahera na početku romana, njegove neprirodne smirenosti i potpunog izostanaka osjećaja krivnje za četverostruko ubojstvo. Takav opis govori o izostanku morala odgovorne osobe što je, prema maloprijašnjoj teoriji, rezultat oslabljenih učinaka pojačivača. U nekoliko navrata, tijekom Maherova priznanja zločina u sudnici, istražitelj pomisli:

Osjetio sam kako mi se želudac podiže, kao da će se potpuno okrenuti... Vjerujem da su sličan osjećaj imali svi prisutni, suci, javni tužilac... U svojoj višegodišnjoj praksi istražitelja nisam još sreo čovjeka koji bi tako hladnokrvno i otvoreno pričao o ubojstvu koje je izvršio! Užasno, upravo neshvatljivo!

(Nikolić 2008: 49)

Ambivalentnom odnosu istražitelja prema ubojici pridonosi krivnja, pa i suosjećanje izazvano razumijevanjem okolnosti koje su bile okidač za zločin. Ovakvo istražiteljevo stajalište, opravdano bi bilo tvrditi, svjedoči o tome da je kriminalitet katkad racionalna reakcija na životnu realnost:

U potpunoj tišini prostrane sudnice glas javnog tužitelja savršeno je odjekivao dok se obraćao Velikom vijeću Okružnog suda, iznoseći optužbu protiv višestrukog ubojice, koji je sjedio nepomičan i pognute glave na optuženičkoj klupi, kao da ga se sve što se događa ni najmanje ne tiče. Zatvorio sam oči da ga ne moram gledati onako neprirodno smirenog... Nakon što sam već riješio njegov slučaj i uhitio ga, nekakav čudan, neodređen osjećaj obuzimao me je svaki put kad bih makar samo i pomislio na tog čovjeka. Bilo je to nešto kao podsvjesni osjećaj krivnje prema njemu; nisam želio razmišljati o tome, svaka slična misao bila je potpuno neprihvatljiva, jer ja sam vršio svoju dužnost i izvršio je do kraja. A usprkos tome, nisam se uspijevao osloboditi pitanja je li taj čovjek, optužen za četiri ubojstva, uopće kriv... iako je bila utvrđena činjenica, koju on niti jednom nije pokušao poreći, da je doista i počinio ta četiri ubojstva!

(Nikolić 2008: 5)

Treba uzeti u obzir dvije činjenice: zločinčevu hladnokrvnost od koje prisutni u sudnici osjećaju mučninu te istodobni osjećaj samilosti i razumijevanja. Upravo u ovakvom ambivalentnom stajalištu prema ubojici razotkriva se jedna od najvažnijih osobina zla, a to je, prema Terryju Eagletonu, nerazumljivost zla. Ipak, Eagleton (2011: 118) smatra da zla djela ne moraju biti ukorijenjena u bezdušnom egoizmu ili fanatičnom ostvaraju vlastitih interesa. Pojam zla može obuhvaćati i potrebu za oslobađanjem od unutarnje muke, što se može postići nametanjem takve muke drugima i tada, psihoanalitičkim diskurzom rečeno, zlo predstavlja oblik projekcije. Potvrdu takvoga stajališta nalazimo pri samom kraju romana i sudskoga procesa kada inspektor Malin ustvrdi:

Da, sada sam bio u potpunosti siguran da taj čovjek nije normalan. Manijak, težak manijak, koji sada, oslobođen kompleksa koji ga je godinama progonio, može biti idealan čovjek, pošten, vrijedan, konstruktivan!

(Nikolić 2008: 185)

Suprotno tomu gledištu, Eagleton navodi i ona konzervativna prema kojima društvene i političke okolnosti kao okidač zločina predstavljaju tek izgovor. Ovdje se računa na činjenicu da mnogi ljudi koji odrastaju u nesretnim uvjetima, poput ubojice Nikolićeva romana, ipak postaju

građani koji se drže pravnoga poretka. Ovime se, pak, potvrđuje da se na ljudska bića mora gledati kao na potpuno autonomna jer smatrati da je svaki naš čin izazvan utjecajem društvenih ili psiholoških čimbenika znači „reducirati ljude na zombije“ (Eagleton 2011: 19), čime se autonomija i samoodgovornost potvrđuju kao najviša načela. Čak i uz izrazito ambivalentno stajalište prema ubojici, inspektor će ustvrditi da je vršio svoju dužnost i izvršio je do kraja. Takav konačni inspektorov zaključak na koncu diskreditira liberalnu doktrinu prema kojoj sve razumjeti znači i oprostiti, odnosno da ljudi moraju odgovarati za ono što čine, ali da nas svijest o okolnostima koje ih okružuju može navesti da ih tretiramo blago i popustljivo (Eagleton 2011: 15).

Ovakav prijem oko zločina često nastaje kod zločina počinjenih iz osвете. U konkretnom slučaju suprotstavljene su dvije logike: jedna sudbene vlasti i istraživača, a druga ubojice. Osveta jest oblik pravde, no predstavlja izvansudsku pravdu i pokretač je kaznenoga sustava od drevnog doba do danas (Roth 2016: 26). Metaforički rečeno, iako roman navodi na razumijevanje za počinjene zločine, on moralno odbacuje svojega junaka čineći ga antijunakom koji izlazi iz moralne sjene.

Još je jedan spisatelj ove generacije važan kada govorimo o kriminalističkom romanu. To je Branko Belan za kojega je dio domaće kritike smatrao pomalo neobičnim da se „priznat i ozbiljan pisac Belanovog stvaralačkog movensa iznenada lati pisanja jednog kriminalističkog teksta“ (Marjanović 1962: 193). Napisao je dva kriminalistička romana *Biografija utopljenice* (1962) i *Obrasci mržnje* (1964) koje je Maša Grdešić (2006) ocijenila kao romane kompleksne tekstualnosti, složene narativne strukture i „otežane“ forme koja ne podnosi automatizirano čitanje. Branimir Donat (1978) prepoznaje i u ovim romanima društvene indikatore kojima se čuvaju detalji karakteristični za život kod nas prvih poslijeratnih godina.

U osvrtu na roman *Obrasci mržnje* Branka Belana djelomice ću se opet osloniti na uvide Urliche Schult koja je i u ovome romanu prepoznala mehanizme etiketiranja. Kao i u primjerima Šoljana i Nikolića, i Belanov roman svjedoči o tome da je politička i moralna krivnja izjednačena s kaznenopravnom, štoviše – politička je krivnja uzrokom moralnih i kaznenopravnih zlodjela. Iako je Belanov roman formalno najsloženiji, temeljen na izrazito modernističkim poetskim postulatima, sadržajno potvrđuje kontaminiranost pretpostavkama društveno-ideološkog okoliša.

Složit ću se i s tvrdnjom Maše Grdešić da je ovo roman „otežane“ forme koja ne podnosi automatizirano čitanje, budući da *patchwork* strategijom kombinira formu epistolarnog romana, dramske dijaloge, dnevničke zapise, intertekstualne navode, građen dijelom na tehnici filmskoga kadriranja.

Tema je romana istraga ubojstva Eme Šćetincev koje je utopljena u blizini kampa na jezeru tijekom odmora koji je provodila sa suprugom Gregorom i nećakom Pavlom. Klasični istražitelj je Armin Benko koji, za razliku od Šoljanova i Nikolićevih istražitelja, pokazuje netrpeljivost prema autoritetima, iako radi u sustavu jugoslavenskih službi. Stoga će u interpretativnom modelu, prema kojemu sam iščitao romane Šoljana i Nikolića, pozornost biti na žrtvi umorstva – Emi.

Osumnjičenici za njezino ubojstvo jesu četiri muškarca s kojima je bila u ljubavnim odnosima u različitim periodima života. Svaki od tih odnosa obilježen je položajem ovisnosti u odnosu na Emu, bilo financijske, seksualne ili političke. Riječ je o Eminu suprugu, odvjetniku Gregoru Šćetincu, bivšem ljubavniku Duletu Milobradu, sadašnjem ljubavniku, Gregorovu siromašnom nećaku, Pavlu te Anatolu Novotnyju, Austrijancu koji je u vrijeme Drugog svjetskog rata djelovao kao nacistički špijun u Hrvatskoj. Ema je u mladosti bila siromašna švelja, no postala je bogata vlasnica modnoga salona koji je stekla tijekom rata, surađujući s nacistima. Druga je važna odrednica njezina lika snažna klerikalna orijentacija. Te dvije činjenice iz njezine prošlosti isprepletene jer se neposredno prije rata, 1940. godine, u njezinu životu, posredstvom patera Klementa, pojavljuje nacistički špijun Novotny:

Pater Klement bio je na čelu Marijanske kongregacije, religioznog udruženja čiji je gorljivi član bila i Ema Veselinović. Ema je nadasve poštovala suhonjavog patera Klementa koji je tako strasno govorio o Bogu i Hrvatima, izjednačavajući ta dva pojma, stapajući ih u jedno – kako je govorio on sam – duhovno srodstvo. Ona je slijepo vjerovala u riječi patera Klementa. Čim je spomenuo njegovo ime, ograda fanatične pristalice nacionalne mistike bila je srušena, a put do njezina srca otvoren.

(Belan 1964: 90)

Uz Novotnyjevu je financijsku pomoć otvorila vlastiti modni salon koji je služio kao mjesto razmjene povjerljivih dokumenata špijunske mreže, u što je bio upleten i Gregor Šćetinec, budući Emin suprug. Gregor je nakon rata osuđen na petogodišnju kaznu zatvora kao kolaboracionist, nakon čega mu je zabranjeno javno djelovanje. Time ostaje trajno financijski ovisan o Emi „koja više voli da troši na ljubavnike nego na njega“ (Belan 1964: 18). Prema njezinu priznanju, udala se za Gregora tijekom rata dok je bio uvaženi odvjetnik kojemu su predviđali sjajnu karijeru. Za razliku od Gregora, Ema je izbjegla kaznu te je nastavila uspješno poslovati u privatnom modnom salonu. Uz sve to, Gregor je osumnjičen za umorstvo i zbog Eminih bračnih preljuba.

Drugi osumnjičenik je Gregorov nećak Pavle, siromašni mladić iz provincije koji je došao na školovanje kod Gregora i Eme. Također je osjećao mržnju prema ubijenoj Emi zbog položaja ovisnosti u kojem ga je držala zlorabeći njihov odnos. Pavle je sin poginuloga partizanskog borca i samohrane majke koja teškom mukom uzdržava obitelj. Treći je osumnjičenik Dule Milobrad, električar, desetogodišnji Emin ljubavnik koji je živio s njom i Gregorom i kojega je materijalno uzdržavala. Zbog poniženja koje je doživio od Eme, stalnog osjećaja ovisnosti te jer ga je ostavila zbog mladog studenta Pavla, bio je željan osvete te je tako dospio na popis osumnjičenika. Posljednji je Švicarac Porgess, nekada Austrijanac Novotny, vlasnik turističke agencije, bivši nacist promijenjena identiteta i nekadašnji ljubavnik Eme Šćetinec. Na kraju romana Gregor se objesi, Dule je oslobođen optužbi kao i siromašni Pavle, sin poginulog partizana, a Novotny je otkriven i optužen za zločine tijekom rata te za Emino ubojstvo.

Takvo tumačenje fenomena kriminala podudara se s optužbama buržoaskog sustava od niza autora teorije historijskog materijalizma koja je imala određene utjecaje u kriminologiji. Osobito je početkom 20. stoljeća historijski materijalizam bio utjecajan u Nizozemskoj pa je jedan od osnivača sociološke škole u kriminologiji, Van Hamel, bio pobornik marksističkih ideja. Poznat je i njegov istup na jednom kriminološkom kongresu u Hamburgu na kojemu je ustvrdio da je jedini način da društvo riješi problem kriminaliteta izgradnja socijalizma revolucionarnom borbom proletarijata (Ignjatović 2009: 65). Spomenut ću Étiennea Cabeta, francuskoga socijalista utopista, koji je u *Putu u Ikariju* (1952) opisao život u imaginarnoj državi

Ikariji u kojoj nema zločina. Korijen i motive većine društvenih zala i zločina, Cabet vidi u organizaciji buržoaskoga društva koje ih stvara i potiče, budući da je tumačio čovjeka kao društveno i dobro biće, ističući da se temeljni uzrok njegove slabosti krije u ustanovama i zakonima te da u izgradnji društva bez zločina ne smije postojati privatna svojina, nejednakost i novac. Takvo društveno uređenje omogućava da mali broj njegovih pripadnika prisvoji većinu bogatstava i prilagodi vladajuće zakone vlastitim potrebama koji kaznama služe očuvanju ovakvoga poretka. Iskorjenjivanje, pak, zločina kojima su uzroci ljubav i ljubomora, Cabet u svojoj imaginarnoj državi tumači učenjem o poštovanju prava i volje drugih, što vodi postupanju u skladu s razumom i pravdom.

Kriminalni likovi u romanima ovoga perioda, uz moralnu i kaznenopravnu odgovornost i krivnju za vlastita zlodjela, i ideološki su negativno atribuirani. Time se, gotovo u pravilu, objašnjavaju razlozi njihova zločinstva te između kaznenopravne stoji znak jednakosti u odnosu na političku krivnju. Svi likovi kriminalaca ideološki su autsajderi – nekadašnji pripadnici ustaškoga i četničkog pokreta, nacistički doušnici, ljudi bliski kleru, politički i ekonomski emigranti na Zapad gdje su postali kriminalci, zatim poduzetnici i krijumčari. Gotovo da možemo tvrditi da se u krimićima iz poslijeratnoga perioda nalazi popis svih ideoloških i klasnih neprijatelja tada vladajućeg sustava. Raspon njihovih kriminalnih djela kreće se od prekograničnoga krijumčarenja, prijetnji, krijumčarenja droge, svodništva, ubojstava, ucjena i otmica, najčešće motiviranih ekonomskim razlozima i pohlepom. Poruka koju su slali ovi romani bila je da kriminal dolazi sa Zapada u zemlju u kojoj kriminala gotovo nema, a iako je prisutan, predstavlja zaostavštinu iz perioda rata s kojom se valja do kraja obračunati. Red, državni poredak i ugled zemlje čuvaju pripadnici Sekretarijata za unutarnje poslove koji se uvijek besprijekorno i strogo pridržavaju zakona ma u kakvim se situacijama nalazili. Takve strategije bile su u skladu s kulturnim diktatom da se o jugoslavenskom društvu piše isključivo u „svijetlim tonovima službenog optimizma“ (Radelić 2006: 159) i u duhu socijalističke inačice domoljublja.

Očito je problem kriminala u socijalističkome sustavu, osobito u godinama poraća, predstavljao političko-ideološki problem kudikamo više nego zakonski. Kriminalistički roman u prvoj fazi socijalizma, sa svojom narativnom zavodljivošću i u dijalogu s neposrednom zbiljom, odlikuju dvije ključne stvari. Prva je krivotvorenje samoprezentacije koja je bila u službi

afirmacije normativnih vrijednosti kolektivističke ideologije socijalizma, pri čemu se nije dovodio u pitanje ekonomski, politički i pravni sustav. Takva strategija nedvojbeno je računala na kulturni proizvod kao alat socijalne kontrole u izgradnji povjerenja u neupitne norme sustava.

Druga je važna činjenica da se u tematizaciji kriminala unutar ovoga žanra, jednom od rijetkih narativnih kanala o kriminalu,³⁸ jasno uočavaju mehanizmi opisani u teorijama etiketiranja. Ovi romani čak podupiru kriminološku teoriju prema kojoj devijantna i kriminalna ponašanja umnogome ovise o značenjima koja im se pripisuju. Uvidi su to koji podupiru i zaključke kulturalnih kriminologa, prema kojima je kriminal u velikoj mjeri konstrukt, a i da proizvodi kulture itekako imaju moć u takvim procesima.

Naredna generacija autora kriminalističkih romana, čiji su glavni predstavnici Pavao Pavličić i Goran Tribuson, uslijed promjena političkih, gospodarskih i kulturnih prilika raskinut će s ideologizacijom kriminalnih tema, demokratizirati govor o ovom fenomenu i posvjedočiti o donekle drukčijoj slici socijalističkoga sustava. Iako će taj period karakterizirati slobodniji govor o kriminalu, osobito prema kraju 1980-ih godina, slike o kriminalu i grijesima socijalističkog sustava u krimićima u potpunosti će se razotkriti tek nakon pada „željezne zavjese“.

³⁸ Travnja 1947. godine Javno tužilaštvo FNRJ poslalo je javnim tužiteljima republika, tako i hrvatskome tužilaštvu, popis zabranjenih knjiga koji se odnosio na privatne knjižare, budući da je u državnima to već bilo učinjeno. Među zabranjenim knjigama nalazile su se one koje krivotvore povijest, govore o šovinizmu, šire vjersku i rasnu mržnju te potiču na kriminal (Radelić 2006: 156).

8.2 Hrvatska kriminalistička proza 1970-ih i 1980-ih: svatko može biti kriminalac

Ako se za prvo razdoblje socijalizma u izvanknjiževnoj zbilji uvriježila sintagma „tržišni socijalizam“, drugom pripada označitelj „dekadentni socijalizam“, čemu će uvelike posvjedočiti i kriminalistički romani.³⁹ Prijelomni događaj jugoslavenske povijesti, razmeđe dvaju socijalističkih razdoblja, smrt je dugogodišnjega predsjednika bivše države Josipa Broza Tita 1980. godine. To je godina koja čini razdjelnicu socijalističkog perioda na „titovsko“ i „posttitovsko“, ujedno i posljednje desetljeće jugoslavenskoga i europskog socijalizma.

Posljednje desetljeće socijalizma obilježeno je krizom u funkcioniranju političkog sustava jugoslavenske federacije, što se poklopilo i s „ekonomijom oskudice“ kao glavnom gospodarskom odlikom u Hrvatskoj i drugim jugoslavenskim republikama.⁴⁰ Jugoslavenski sustav paraliziran i potrošen generirao je sve dublju krizu koja je, uz ekonomsku i političku, popimala i društvenu dimenziju. Kako bi se u novonastalim uvjetima zadovoljile potrebe građana, došlo je do potkupljivanja naroda te je mir održavan državnim političkim mehanizmima. Uz socijalnu sigurnost, visoka radnička prava i besplatno zdravstvo, iznimno visok prag tolerancije bio je i na sivoj ekonomiji, nezakonitom dopunskom radu, neplaćanju računa i krađama, odnosno na različitim tipovima kriminala i kriminalnih ponašanja. Svi ti mehanizmi ublažavali su pad standarda građana, ali su istodobno povećavali društveni nered i nedjelotvornost pravne države. Nedjelotvorna rješenja, kakva su se naknadno pokazala, utjecala su na porast stope kriminala i promjenu načina na koji se o ovom fenomenu govorilo. Upravo jedan dokument, pismo upućeno CK SKH-u, u kojemu su se hrvatski građani žalili, između ostaloga, na nepravdu, način raspodjele dohodaka, nepravilnosti pri zapošljavanju, mito, korupciju i bogaćenje mimo rezultata rada,⁴¹ svjedoči o tome da je govor o različitim kriminalnim djelatnostima prestajao biti tabuom i osvajao prostor javnog diskursa. Vlast je

³⁹ Dean Duda (2006: 95) period dekadentnog socijalizma vremenski određuje trima sportskim manifestacijama, izvanjskim momentima reprezentacije sustava – Mediteranske igre u Splitu (1979), Zimske olimpijske igre u Sarajevu (1984) i zagrebačka Univerzijada (1987).

⁴⁰ To će biti važna tema u kriminalističkim romanima ovoga perioda, najizravnije predstavljena u romanima Gorana Tribusona: „Zagrebačka zima 1984/85. bila je nezapamćeno surova, snježna i hladna. Tako je bar pisalo u novinama i time su se pravdale raznorazne neugodne pojave kao što je nestašica mazuta, ogrjevnog drva i ugljena, česti nestanci struje, zbrke na cestama, prugama i uopće redovima vožnje.“ (Tribuson 2000a: 70) Riječ je o ulomku iz romana *Made in U.S.A.*, u kojemu će biti riječi, na rubovima istrage kriminalnog slučaja, i o korumpiranom zdravstvu, kriminalizaciji političkih viceva, stanju javnih prometnica i o sličnom.

⁴¹ Riječ je o Izvješćaju o radu na predstavkama i žalbama, upućenom Centralnom komitetu Saveza komunista Hrvatske i njegovim organima 1986. godine (Duda, I. 2010: 34).

također počela javno govoriti o nesvjesnom odnosu prema radu, pojavi korupcije i nasrtaju na društvenu imovinu. Članovi CK SKJ-a oglašavali su se u svojim proglasima o ovim pojavama, no bez konkretnih djelovanja (Duda 2010).

Do jučer nemoralno postalo je tematski probitačno i u hrvatskim krimićima u razdoblju „dekadentnoga“ socijalizma. Dakako, tu nije riječ samo o izvanknjiževnim razlozima koji su se ogledali u stanju nakon Titove smrti kada su se „aparatašci koji su ga nasljeđivali osjećali nesposobnima nametati neke svoje ideje, ali su i shvatili da više ne postoji pravo na općeobvezujući ukus“ (Donat 2004: 108). Treba podsjetiti na to da je riječ o fenomenu koji se, uz raspadanje vladajuće socijalističke „moralne paradigme“, poklapa i s razdobljem pluralizacije svjetonazora i autorskih glasova u postmoderni (Škvorc 2012: 67).

Da krimić uvijek prati stvarnost tvrdio je i Mandić (2015: 104), što će postati imanentno ovomu žanru i u nas 1980-ih godina. U polju hrvatske književne znanosti u to je vrijeme, preciznije 1985. godine, upravo Mandić napisao studiju *Principi krimića*. Iste je godine Goran Tribuson izdao svoj prvi krimić *Zavarivanje*. Važno je spomenuti da je većinu uvida Mandić temeljio na stranoj, zapadnoj kriminalističkoj literaturi, ali će s pojavom Tribusona ista žanrovska obilježja biti primjenjiva i na domaće kriminalističke romane. Kritičko skiciranje aktualnih tema, demistifikacija građanskog morala i zavarivanje „iza proklamiranih i propagandnih krilatica o pravdi, jednakosti i demokraciji“ (Mandić 2015: 166) osobine su krimića koje će prihvatiti i hrvatski autori te će i domaći krimići postati materijal kojim je moguće steći uvid u sociologiju kriminala. Krimić će u ovome periodu sve više postajati tekstni materijal koji nadilazi promidžbu ideoloških i političkih normi i vrijednosti, opirući se ideologizaciji fenomena kriminala.

Moral izrastao na društvenom sustavu koji je formalno zastupao jedno, a u praksi provodio potpuno druga načela, kako ga definira Mandić, sve češće će postajati problem kriminalističkoga žanra. Iako je i u ovome periodu vijesti o zločinima bilo, prešutno se smatralo da kriminalne pojave ne treba literarizirati te da je riječ o iznimkama koje valja zaboraviti. Upravo tu činjenicu, na kojoj ću se kratko zadržati, Mandić vidi osnovnim razlogom iz kojega domaći krimići nisu u potpunosti asimilirali stvarnost kako su to činili strani autori.

S druge strane, razvojni put hrvatskoga kriminalističkog romana ponešto odstupa u odnosu na tradiciju zapadnoeuropskih književnosti, što govori u prilog činjenici da treba računati s društveno-političkim kontekstom koji je uvjetovao taj razvojni put. Boris Škvorc primjećuje da je povijest hrvatskoga kriminalističkog romana atipična, skokovita i primjerena atipičnim povijestima književnosti, napose onima koje se u svojoj genealoški impostiranom teorijskom upisivanju u povijest pokušavaju odmjeravati prema centru (Škvorc 2012: 66). Škvorc navodi i drugi, ustaljeni razlog atipičnosti domaćega krimića koji je bio ovisan o karakteru razdoblja između Drugog svjetskog i Domovinskog rata. Spomenut ću, usputno, stanje u jednoj od najpoznatijih književnih nacija kada je krimić u pitanju. Riječ je naravno o Švedskoj gdje su još 60-ih godina 20. stoljeća Maj Sjöwall i Per Wahlöö, rodonačelnici žanra takozvanog sociokrimića, s ciklusom romana o policajcu Martinu Becku, postali tvorci socijalno angažiranih kriminalnih romana. Upravo društveni okoliš govori o razlozima iz kojih u Hrvatskoj nije bilo moguće graditi takav tip romana prije političke i društvene tranzicije. Inače, Sjöwall i Wahlöö smatrali su kriminalistički roman pogodnim žanrom kao instrumentom društvene preobrazbe i utjecaja na radikalna stajališta. Njihovi romani, kao i mnogi drugi iz polja te skandinavske škole krimića, slali su oprečnu sliku onoj koju većina ima o Švedskoj tematizirajući, primjerice, probleme s imigrantima (Forshaw 2012).

Prema Mandićevu mišljenju, uz ideološko-političke, ni drugi uvjeti nisu išli na ruku domaćim autorima kriminalističkih romana. Pritom pretežito misli na društvene i institucionalne okvire poput nepostojanja institucije privatnoga istražitelja i niza drugih ograničenja i tema o kojima nije bilo poželjno pisati, pa su hrvatski autori „na silu morali pronalaziti vlastite formule“ (Mandić 2015: 193). U studiji *Sve što znam o krimiću* Pavao Pavličić registrira da je u ondašnjoj društvenoj zbilji ipak došlo do sumnje u podudarnost privida i istine, čemu svjedoče i njegovi romani. To je, smatra Pavličić, jedan od elementarnih uvjeta za pojavu krimića jer su se i piscima i čitateljima otvorile oči za pojave koje mogu biti temama dobrog romana.

Prolog kriminalističkog romana *Trik* (1985) Ljudevita Bauera, suočenog s optužbama da su se neki prepoznali u njegovu prethodnom krimiću *Trag u travi*, započinje susretom jednoga motociklista i jednoga iluzionista. U razgovoru dvaju likova tematizira se odnos privida i istine, očito prijemčive teme toga perioda, nedvojbeno aludirajući na političke prilike. Ovako će

iluzionist Dišan opisati svoje stanje i osjećaje u vezi s poslom kojim se bavi:

Posljednjih godina počeo sam se osjećati blesavo. Znae, nekako sam došao do toga da ono što ja radim na sceni većina radi u životu... I to bolje, uvjerljivije, i što je najvažnije, više im se isplati. Ne znam da li me shvaćate. Danas je svatko švarckinstler, razumijete? (...) Ne znam, naravno, koliko ozbiljno vi sve to doživljavate, ali za mene je to vrlo ozbiljna stvar. Zaista, svi ovi koje ste nabrojali, svi su oni mađioničari, svi oni prodaju iluzije kao i ja. I sada, vidite, razlika između njih i mene, ta je razlika na moju štetu. Ja živim, odnosno živio sam od pokazivanja trikova, a oni žive od trikova.

(Bauer 1985: 11-12)

Oba su autora čiji će romani biti predmet daljnje analize, Pavao Pavličić i Goran Tribuson, prepoznati kao pisci s kojima u hrvatskoj književnosti krimić dobiva formalno priznanje, čime je ostvaren i kulturni proboj ovoga žanra (Nemec 2003: 318). No Boris Škvorc (2012: 66) postavlja zanimljivo pitanje o tomu bi li pisci krimića iz generacije fantastičara, poput Pavličića i Tribusona, postali dijelom ovjerenoga književnog polja da su se bavili isključivo kriminalističkim romanom i da taj kriminalistički roman nije imao svoju politiku iza poetike koja ga je uokvirivala. Ipak, situaciju s kriminalističkim romanom u Hrvatskoj, osobito u njegovoj „druoj fazi“, specifičnom vidi Mandić (2015: 192) smatrajući da su se krimići pisali uglavnom iz svijesti o potrebi takvog tipa proze, prije nego li zbog društvene opsjednutosti kriminalom.

S ovom se generacijom književnika značajno mijenja narativ o kriminalu, koji prestaje biti jednim od trbuhozboraca političkih normi i ideološkoga svjetonazora socijalizma. Predstavnici druge generacije krimića na različite načine i različitim mehanizmima iskazivati kritičnost prema sustavu koji, kako pokazuju, proizvodi i „distribuirati“ kriminal. To će se očitovati u slikama i simboličkim prikazima fenomena kriminala i njegovih uzroka. Još jedna važna razlika u govoru o kriminalu u odnosu na 1950-e i 1960-e godine odnosi se na činjenicu da je zločin, gotovo u pravilu, uokviren društvenim, političkim ili ekonomskim kontekstom, kulisom koja će određivati njegove pojavnosti i karakter. Drukčiji karakter govora o kriminalu primjećuje se i na razini likova koji su nositelji kriminalnih aktivnosti, a putem čijih će se odnosa razotkrivati tadašnji društveni i ekonomski uzročnici kriminala. Ovi romani posvjedočit će o

tome da nitko nije imun na kriminal, a različite su društvene klase premrežene u kriminalnim aktivnostima. Temom domaćih krimića postat će gospodarski kriminalitet koji se još naziva i „kriminalitet bijelog ovratnika“ (*white-collar crime*). Termin je u kriminologiju uveo američki sociolog Edwin H. Sutherland označavajući prijestupe ljudi iz poslovnoga svijeta, pripadnike vlasti i državne činovnike u borbi za veću materijalnu dobit, financijski i socijalni prestiž.

Prikaze zločina analizirat ću na korpusima dvaju najznačajnijih pisaca ovoga perioda – Pavla Pavličića⁴² i Gorana Tribusona. Riječ je o ukupno devet naslova, od kojih je pet Pavličićevih romana – *Plava ruža* (1977), *Stroj za maglu* (1978), *Umjetni orao* (1979), *Pjesma za rastanak* (1982) i *Rakova djeca* (1988), a četiri su krimića Gorana Tribusona – *Zavarivanje* (1985), *Uzvratni susret* (1986), *Made in USA* (1986) i *Siva zona* (1989).

Svi ovi romani posvjedočit će i raskrinkati ideje na kojima su društvenu sliku gradili njihovi prethodnici, a to je ideja o besprijekornom sustavu socijalističke organizacije, gotovo utopijske slike društva, poput Cabetove utopijske države Ikarije, kojemu je kriminal nepoznanica. U romanima iz prve faze socijalizma pomak od iznimno ideologiziranoga govora o kriminalu svjedoči o činjenici da umjetnost takvih društava nema kritičko-istraživačku, nego isključivo moralizatorsku i propagandnu funkciju, i to zbog pretpostavke o stvarnosti bez nedostataka. Kako bismo uspjeli barem donekle proniknuti u „strukturu osjećaja“ razdoblja i što ispravnije ocijeniti simboličke slike o kriminalu, smatram da je autore krimića druge generacije poželjno promatrati u odnosu prema piscima prethodne generacije. Tada su očite promjene književnih narativa o kriminalu oblikovanog drukčijim predstavama. U opusu ovih dvaju autora moguće je pratiti i razvojnu liniju govora o kriminalu upakiranog i prodavanog u lako žanrovsko štivo i, prema kraju 1980-ih, sve jačom dezideologizacijom govora o kriminalu što će, kako se bude oslobađao ideoloških okova, svjedočiti sve više o značenjskim potencijalima krimića. U takav tip analize krenut ću s Pavličićevim prvim krimićem – romanom *Plava ruža* iz 1977. godine.

Hrvatski znanstvenici koji su pisali o Pavličićevim krimićima primijetili su da njegovi junaci nisu svemoćni detektivi i da tu ulogu na sebe preuzimaju obični ljudi, poznati iz

⁴² Pavao Pavličić je autoru kojega je književna kritika gotovo redovito kvalificirala kao pisca kriminalističkih romana, iako je u ovome periodu napisao šest od oko pedeset naslova koji tematski u potpunosti odgovaraju modelu pravoga kriminalističkog romana (*Leksikon hrvatskih pisaca* 2000: 564).

svakodnevnog iskustva, čiju želju za otkrivanjem zločina motivira apstraktan, ali snažan osjećaj za pravdu (Beganović 1986: 559). Mandić (2008: 189) uviđa da u romanima ovoga autora, uz to što nema velikih detektiva i istražitelja, izostaju i spektakularni zapleti, *džejsbondovske* vratolomije i kritičko seciranje sustava jer „iza niza ubojstava u njegovim romanima stoji pojedinac sa svojom računicom čime se ne zadire u društveno tkivo“.

Pavličićev prvi krimić *Plava ruža* pokazat će da su tvrdnje Igora Mandića tek djelomično točne. Pavličićevi romani, ipak, zrcale atmosferu „dekadentnoga socijalizma“ i tadašnjih društvenih uvjeta, iako je točno da će junaci njegovih romana zamijeniti međunarodne krijumčare, kriminalce i istražitelje iz redova jugoslavenske policije. Dapače, kriminalci će postati pripadnici svih društvenih slojeva. Sirotinja s gradskih periferija, sitni krijumčari i varalice, bolesnici, knjižničari, nastavnici, studenti, liječnici, majstori, bogati zlatari i automehaničari koji će se kretati prostorima sirotinjskih gostionica, zagušljivih bifea, mračnih zagrebačkih predgrađa, sivilom maglovitoga grada, sirotinjskim kućama, školama i javnim tvrtkama. U kriminalnim radnjama križa se samo društveno dno s pripadnicima bogate klase, nerijetko s ravnateljima državnih tvrtki. Ukratko, Pavličićev će kriminalistički roman uputiti na mnoge pukotine socijalističkoga sustava, a uzročnici će kriminala, gotovo u pravilu, biti prikazivani onkraj tokova istraga zločina.

Roman *Plava ruža* prati istragu ubojstva mlade Ružice Treščec. Policajac Vlado Štrekar i odvjetnik Filip Gašparac istražuju ubojstvo za koje sumnjiče njezina momka iz siromašnoga predgrađa, Valenta, i bogatoga zlatara Gajdeka s Pantovčaka, isprepleteno privatnim i švercerskim mrežama. O njihovoj premreženosti u jednom će razgovoru Štrekar i Gašparac ustvrditi:

Pročackao sam malo po tom blaženom Gajdeku. Od samog početka bila mi je malo previše naglašena socijalna nota, znaš, kao u nekoj reportaži: na jednoj strani Gredice, sklepane kuće i blato, lijehe s lukom i te stvari, a na drugoj strani Pantovčak, automobili i vile, rasni psi i tako. I sad se njih dvojica nađu, kao da ih je kakav režiser postavio da se zaljube u istu curu. Od početka mi se činilo da između Gajdeka i Valenta Gržanića mora postojati neka zajednička točka, baš zbog različitosti socijalne situacije.

U današnje vrijeme Gredice i Pantovčak više i nisu tako nespojivi – reče Gašparac. – Koja je zajednička točka? Koja je jedina ljudska kategorija koja ne poznaje socijalnih razlika, vjerskih, rasnih i drugih suprotnosti?

(...)

Kriminal i nesreća (...) Ali prije svega kriminal.

(Pavličić 2001: 125)

Ipak, tragovi zločina vodit će do Rudolfa Tomašeka, upravitelja jedne tvrtke, čiji je zaposlenik nekada bio Valent. Cijeli slučaj vrti se oko jedinoga dokaza – fotografije koja se nalazila kod ubijene djevojke, a koja kompromitira Tomašeka u kriminalnim aktivnostima. Motiv ubojstva bio je prikriti trag pljačke, a motiv pljačke bio je doći do novca za operaciju teško oboljele upraviteljeve supruge. Simptomatično za ovaj, a i za naredne romane iz takozvane druge faze socijalizma, jest to što će većina zločina biti povezana s korupcijom i nasrtajem na društvenu imovinu.

Pavličić će to potvrditi i u romanu *Stroj za maglu* u kojemu se istražuju dva ubojstva praćena nizom kriminalnih događanja u jednoj zagrebačkoj školi. U središtu radnje je nastavnik hrvatskoga jezika koji pronalazi trupla u školskoj zbornici i kreće u vlastitu potragu za ubojicom. Budući da se zločini događaju unutar škole, kako radnja odmiče, rasvjetljavat će se i odnosi među školskim djelatnicima, što će voditi spoznajama o ravnatelju škole Patakiju, koji je po partijskoj liniji i prijevarama došao na to mjesto. Pozicija u partiji omogućit će mu mnoge pronevjere, o čemu će posvjedočiti jedan od školskih nastavnika:

Pa direktor krade, eto, u tome je stvar. (...) I prije dvije godine nešto je pronevjerio, sprčkao, što ja znam, nije me bilo briga, i to je prošlo, zagladilo se, fondovi, ovamo-onamo. Da je to netko iznutra potegao bilo bi svašta. Ljudi su dobili, mislim komisija, netko ovo, netko ono, a ja treba da potpisujem badava.

(Pavličić 1978: 143)

Motivi ubojstava kriju se u krivotvorenju podataka oko kredita za kupnju stana. Istragom će biti obuhvaćen i školski pedagog Užarević koji svjedoči upletenosti jednoga školskog

nastavnika u ravnateljevo krivotvorenje podataka: „Kolega je dao lažne podatke u molbi za stan, i to s direktorovim znanjem, jer je, opet, on bio upućen u neke direktorove manipulacije“ (Pavličić 1978: 188). Ubojstva su i posljedica jednoga događaja iz vremena studentskih gibanja 1968. godine te će se njihovom rekonstrukcijom riješiti misteriji ubojstava. Nastavnik hrvatskoga jezika na koncu uspješno raspliće niz kriminalnih radnji u koje su upleteni mnogi akteri. Povezujući zločinačke događaje romana s društvenim kontekstom, Pavličić pokazuje da je sustav stroj koji zamagljuje činjenicu da upravo on sam proizvodi ucjene, korupciju, pljačke i pronevjere koje vode najtežim zločinima.

U romanu *Umjetni orao*, djelomice sazdanom na fokusiranju društvene semantike (Nemec 2003: 301), skupina prijatelja nakon ubojstva jednog od članova *škvadre* – Radovana Orlaka krenut će u vlastitu istragu. Iako će se ispostaviti da je za prijateljevu smrt neizravno odgovoran jedan od članova „škvadre“, tijekom romana tragovi će ih voditi do mnogih likova i mjesta. Osobito je znakovito da će borba za pravdu poginuloga prijatelja postati borba za osobnu zadovoljštinu ostalih prijatelja protiv onih koji su krivi, a zakon im ne može ništa. Borba četvorice poprima društveni karakter, budući da će se obračunavati s nizom ljudi koji su nanijeli nepravdu mrtvom Orlaku ili njima osobno, uglavnom povezane s nelegalno stečenom imovinom. Stoga će ovaj Pavličićev krimić poprimiti osobine socijalno angažiranoga krimića, preteče tranzicijskih kriminalističkih romana.

Prvi u nizu napada bio je na komercijalnoga direktora tvrtke čiji je Orlak bio zaposlenik. Orlaku je direktor „namjestio igru s onim potpisom“ (Pavličić 2004: 42), nakon čega ga je ucjenjivao. Kako bi pokušali ispraviti nepravdu, prijatelji će napasti direktorovu velebnu vikendicu, simbol blagostanja u socijalizmu, koju će gotovo do temelja razrušiti. No, nakon toga uslijedile su i osvete za nedjela i nepravdu koju su i sami doživjeli od onih za koje im se učinilo da je „žrtvama izvanjsko, do čega im je, doduše stalo, ali na što nemaju puno pravo“ (Pavličić 2004: 169). Planiraju i čine slične napade na imovinu i osobe koje su nezakonito dolazile do bogatstva, gdje je riječ o osobnom zadovoljstvu zbog društvene nepravde:

Radili smo brzo i domalo smo se oznojili. (...) A snažilo me je i to što sam znao da više nema zaustavljanja, da je to što sada činimo već nešto, da smo počeli, da odužujemo svoj dug, da radimo nešto po svojoj glavi. To je bilo samo naše, jer smo to sami izmislili i

time smo nešto mijenjali, možda i nešto unapređivali.

- Što kažete – oglasio se Dražen – kako je on ovo mogao steći, uz ono u Crikveničkoj?
- Pošteno nije – rekoh. – Ako nije bio u Njemačkoj.
- Tko zna – reče Krešo zadihano – možda se i može.
- Ja sam obrtnik – reče August. – Ne može se. A u Njemačkoj nije bio.

(Pavličić 2004: 48)

O tome da je kriminal uobičajena i svakodnevna pojava svjedoči i novinar crne kronike te jedan od glavnih Pavličićevih likova – Ivo Remetin. Njegov novinski rad u redakciji crne kronike jedne novinske ustanove tema je krimića *Pjesma za rastanak*, na koji ću se kratko osvrnuti. Radnja romana započinje posjetom Remetina i njegova redakcijskoga kolege Luke naizgled uobičajenome koncertu jednoga zbora. Tijekom koncerta jedan član zbora umire, no naknadno se ustvrdi da je otrovan. Nedugo potom događa se serija ubojstava članova zbora. Uzroci zločina kriju se u odnosima između zboraša i seksualnoga prijestupništva. No roman, onkraj tokova glavne radnje, skreće pozornost na različite tipove kriminala u socijalističkom društvu. Rad u redakciji novinske crne kronike posvjedočit će o „onome skandalu s kreditima u filijalama one banke“ (Pavličić 2000: 213), novinskoj cenzuri takvog tipa vijesti te ponuditi presjek stanja kriminala:

U redakciji Remetin je najprije pokušao složiti rubriku od pristigloga materijala. Bilo je nešto privrednog kriminala, ali su krali uglavnom blagajnici i poslovođe, a to nije bilo osobito zanimljivo. Bila su dva gaženja s bijegom nakon toga, jedna afera s osiguranjem u Gospiću, jedno suđenje pijancu koji je prije nekoliko mjeseci kolcem pomlatio svoju šesteročlanu obitelj, bila je jedna spektakularna tučnjava na Žitnjaku, i to je bilo sve.

(Pavličić 2000: 63)

Novinar Remetin istražuje i slučaj ubojstva bivše supruge svojega prijatelja Radovana Sedlačeka u romanu *Rakova djeca*. Remetinova istraga, u kojoj mu pomažu suradnik iz redakcije Luke i policajac Šoštar, vezana je za ubojstva u jednoj zagrebačkoj bolnici. Teško oboljela Nada,

bivša supruga Remetinova prijatelja Sedlačeka, ugušena je usred noći u bolničkome krevetu. Ubojstava u bolnici nižu se dok ne strada i Radovan Sedlaček. Prilično neobičan motiv Nadina umorstva razotkriva se u njezinoj osobnoj želji da je sadašnji muž usmrti, s obzirom na to da je teško bolesna. To će na posredne i neposredne načine biti razlogom i drugih dvaju ubojstava, teško bolesne pacijentice koja je ležala do Nade i njezina bivšeg supruga Sedlačeka. Za naš kontekst, ovaj je roman važan jer atmosferom svjedoči o stanju opće društvene apatije:

Bilo je problema s grijanjem, sa strujom, ništa nije štimalo, i sve što je urednik crne kronike mogao, bilo je da objavljuje gnjevne komentare o tome kako ništa ne štima i kako je to žalosno (...) Zagreb, mjesto nalik na čistilište koje ne donosi nikakvo iskupljenje. Kada dođu takvi dani, čovjek se počne pitati o smislu života. Remetin se, doista, pitao što da se misli o novinaru koji je zašao u četrdesete, uređuje crnu kroniku i zna da će je vjerojatno uređivati i dalje, prije svega zato što ne želi ništa drugo.

(Pavličić 1988: 6)

Goran Tribuson tvrdio je da je krimić uvijek ili enigma ili socijalni roman, no da ga enigma ne zanima, te je u svojim romanima rekonstruirao društveni ambijent komunističke i postkomunističke Hrvatske (*Leksikon hrvatskih pisaca* 2000: 734). Njegovi će romani izravno, iako na bitno drukčiji način od Pavličićevih, tematizirati kriminal u svim pojavnostima. Akteri Tribusonovih krimića također su pripadnici različiti slojevi stanovništva, od besposličara iz prigradskih naselja, blagajnica, umjetnika, predstavnika novih društvenih elita i bankara, poduzetnika i međunarodnih ulagača. Tribuson je ujedno i prvi autor koji će pisati o takozvanom kriminalu bijelih ovratnika, odnosno kriminalnim aktivnostima viših društvenih slojeva i krivičnim djelima financijskoga kriminala. Kriminološka literatura taj tip kriminala redovito povezuje s vlašću i ističe nenasilan karakter kriminalnih djelatnosti, što pridonosi tome da često ostaju nezapažena, iako predstavljaju veću prijetnju od kriminalnih aktivnosti nižih slojeva stanovništva, takozvanoga kriminala plavog ovratnika (Ignjatović 2009: 68).

Pitanje književne taksonomije u polju hrvatskoga krimića također vezujem uz Gorana Tribusona i 1989. godinu kada izlazi roman *Siva zona*. No krenut ću kronološki s romanom *Zavarivanje* iz 1985. godine koji predstavlja zaokret unutar domaće kriminalističke literature.

Glavni junak romana jest inspektor SUP-a Nikola Banić koji istražuje otmicu Astre, kćeri privatnoga građevinskog poduzetnika Oskara Guteše. Poduzetnikova kći iznenada se pojavljuje u kući svojega oca gdje je nakon nekoliko dana pronađena mrtva u njegovoj sobi. Pokraj nje ležala je otvorena i opljačkana očeva blagajna. U bazenu Astrina oca pronađeno je tijelo Modiglianija, momka s kojim je Astra bila u vezi. Istraga vodi i do Stele, djevojke s kojom Modigliani ima dijete, ali se ono stjecajem nesretnih okolnosti nalazi u centru za skrb, budući da se njih dvoje ne mogu financijski brinuti o njemu. Ključ rješenja zamršenih okolnosti, koje su se isplele oko Astrina ubojstva, vodit će do neurasteničnog oca njezina bivšeg dečka Borisa Pajna, koji je gajio patološki odnos zaštitnika prema sinu te ga je htio osloboditi bivše djevojke. U romanu se, dakle, prikazuju dva tipa zločinačkih motivacija. Uz socioekonomske prisutni su i psihopatološki koji su isprepleteni. Ističe se i klasna podjela među likovima romana koji pripadaju dvjema društvenim skupinama – iznimno bogatima i vrlo siromašnima, što će predstavljati temelj iz kojega će nastajati zločini.

Prije nego krenem u daljnju analizu, podsjetit ću na tekst Leone Bauman (1987) u kojemu se osvrće na Tribusonove kriminalističke romane i uočava određene razlike u odnosu na svjetske uzore. Naime, Bauman tvrdi da su kriminalni slučajevi u Tribusona „sasvim domaći“ gdje uzroci ubojstava proizlaze, uglavnom, iz neimaštine. Navodi i zaključak lika inspektora Banića, pri kraju romana *Zavarivanje*, da je zločin „razumljiv tek unutar počiniočeve duhovne biografije koja je uvijek privatna, unikatna, beskrajno složena i vrlo tajanstvena. A kad uđete u taj mračni labirint, tek onda ste izgubljeni, jer kategorija pravde, krivnje i zakonske odgovornosti ovdje više nema nikakva smisla“ (Tribuson 2000: 254). No iako se uzročnici zločina nalaze skriveni u duhovnim biografijama počinitelja, do određene mjere mogu se racionalizirati tek ako su uokvireni sociokritičkom vizurom čija je funkcija „da bude ključ pomoću kojega će čitaoci prepoznati i čitati tekst“ (Bauman 1987: 180).

To će potvrditi i Tribusonov krimić *Made in U.S.A.* koji će pokazati, zahvaljujući rasvjetljavanju kriminalnog slučaja u koji je upleten povratnik iz Amerike, krizu funkcioniranja jugoslavenskoga sustava. Znakovito je da Amerika i Zapad odavno ne figuriraju kao zemljopisna mjesta proizvodnje zločina, kao u Nikolićevim romanima, nego će, naprotiv, poslužiti u prikazu Jugoslavije kao zemlje u kojoj se „krade jer se drugačije ne može dobro živjeti“ (Tribuson 1986:

55) i gdje su novine pune izvještaja o direktorima uglednih radnih organizacija osumnjičenih za primanje mita. Roman započinje u trenutku kada se u životu neuspješnoga odvjetnika, propalog disidenta, životnog pehista i amerikanofila Nikole Politea iznenada pojavi Leo Wolf, Amerikanac hrvatsko-židovskih korijena. Amerikanac je nekada davno živio u odvjetnikovu stanu čime se uspostavlja veza između njih dvojice, a u Zagreb dolazi u želji da pronade prijateljicu iz djetinjstva Julijanu Klis. U tome naumu pomagat će mu Politeo jer „u staroj dobroj domovini ne postoji nikakav *private eye*“ (Tribuson 1986: 28). Amerikanac traga za Julijanom zbog davno nestaloga zlata prilikom njihova bijega u SAD početkom rata. Potraga za zlatom pretvara se u potragu za ocem koji se spletom neobičnih okolnosti vratio iz New Yorka u Zagreb, upravo kako bi pronašao zlato.

Ključno mjesto romana, koje svjedoči patološkoj slici društva, donosi pregled sadržaja crne kronike jednih dnevnih novina. U potrazi za davno nestalim ocem, Wolf s prijateljem Nikolom Politeom pokušava pronaći bilo kakav trag u sadržajima crne kronike Večernjeg lista u jednoj godini:

Pred Wolfom i Politeom, iz lista u list, gradila se jedna paralelna, podzemna, patološka slika ovog društva, njegova mračna strana, skriveni profil. (...) Uz ubojstva pojavljivale su se druge, manje, nekako skromnije i stidljivije intonirane vijesti o silovanjima, premlaćivanjima, pljačkama, krađama i provalama, prekoračenjima ovlaštenja, pronevjerama... Crna kronika bila je demokratična u svim smislovima i na svim razinama. U njoj su nalazili svoje mjesto i ratni zločin, masovno ubojstvo ili špijunaža protiv države i naroda, kao i sitno potkradanje registar-kasa i švercanje kino-kartama. Isto tako, u Crnoj kronici su se ravnopravno pojavljivali direktori, veliki sportaši i bivši funkcioneri, kao i male blagajnice periferijskih dućančića, putujući Romi i besposličari iz prigradskih naselja. (...) Ovako porazbacana, između listova sa sadržajem sasvim druge vrste, Crna kronika djelovala je sasvim benigno, pomisli Wolf, ali kada bi se netko sjetio da prikupi sve te Crne kronike i objavi ih na jednom mjestu, u knjizi recimo, vlast mu to zacijelo ne bi dopustila! Dobiveni svezak bio bi u stvari domaći katalog beščašća, nasilja i smrti, te kao takva prava subverzija i 'lažno iskrivljavanje činjenica i tendenciozno tumačenje u svrhu uznemiravanja javnosti'! (Tribuson 2000a: 210-211)

Iste godine izlazi i roman *Uzvratni susret*, s fokusom na jednoj osobito važnoj kriminološkoj temi – recidivizmu, ponavljanju kriminalnoga djela prethodno osuđivane osobe. Recidivist, bivši zatvorenik, boksač Bruno Tvrdić, nakon odslužene kazne od tri godine vraća se u svoj kvart. Sivo sirotinjsko predgrađe obiluje pljačkama, ucjenama, pronevjerama, krijumčarenjem i uličnim obračunima, a stanovnici su predstavnici samoga društvenog dna, nerijetko alkoholičari, prostitutke i narkomani u potpunosti društveno zanemareni. Kriminalno djelo za koje je Bruno osuđen dogodilo se nakon samoubojstva njegove djevojke za što se, zbog loših odnosa u vezi, smatrao odgovornim. Zbog krivnje za samoubojstvo i sam se poželi ubiti. Pijan ukrade autobus, razbije tri parkirana automobila, lomi dva drvena plotu i nalijeće na automobil s trima osobama koje jedva prežive.

Izlazak iz zatvora za njega znači biljeg bivšega robijaša što je često nepremostiva društvena prepreka. Neizvjesna je i njegova boksačka karijera jer u klubu ne žele bivšeg zatvorenika. Dodatno mučen sumnjama i krivnjom, teško se uspijeva vratiti svakodnevnoj životnoj rutini predgrađa. Krivnja ga tjera na preispitivanje prošlost te počinje uviđati niz nelogičnosti oko navodnog samoubojstva djevojke i sve se češće javlja sumnja da je riječ o ubojstvu. Stoga kreće u istragu zamršenih ljubavnih i ilegalnih poslovnih odnosa među stanovnicima predgrađa, što potvrđuje njegove sumnje o djevojčinu ubojstvu. Na koncu razotkriva najbolje prijatelje kao organizatore jedne pljačke u kojoj je sudjelovala i bivša boksačeva djevojka. Razlog ubojstva njezina je bojazan da uzme ukradeni novac te je boksačevi najbolji prijatelji, kako se ne bi otkrio zločin, odluče ubiti. To vodi osveti za zločin počinjen prema djevojci i složenom zakonskom, kriminološkom i moralnom problemu. Ipak, boksač se nakon osvete odluči predati vlastima i vratiti u zatvor.

Ovaj roman, slično drugima koji tematiziraju konkretne kriminološke koncepte, u pripovjednom središtu nudi perspektivu počinitelja zločina. Takva pripovjedna perspektiva omogućuje složenije uvide u motivacijske razloge ponavljanja kriminalnog djela. To znači i mogućnost analize okolnosti počinjenja zločina te prikaz moralnih emocija koje prate zločin, konkretno u ovome romanu osjećaj nepravde, poniženje, osvetu, sumnju i bijes.

Fenomen recidivizma i njegovim uzročnicima ovako pristupiti znači sagledati problem u široj perspektivi od onih koje pružaju kaznenopravne definicije, prognoze i opisi uzroka, što je

jedna od temeljnih namjera kulturalnih kriminologa. Recidivizmu se kao uzroku nedjelotvornosti zatvorskoga sustava u Tribusonovu romanu prilazi s pozicije dvaju glavnih ciljeva zatvorske kazne – naknade za počinjeni zločin i preobrazbe krivca. Michael Foucault tvrdi da kažnjavanje mora u sebi imati stanovitu korektivnu tehniku. Ono što njime mora biti obuhvaćeno nije u tolikoj mjeri pravni subjekt koji je upleten u mrežu osnovnih interesa društvenog sporazuma, već pokorni podanik, pojedinac podvrgnut navikama, pravilima, naredbama i autoritetu koji se neprestano ostvaruje oko njega i nad njim te kojemu on mora dopustiti da automatski funkcionira u njemu samome (Foucault 1994: 132).

Pokazat će se da je kažnjenik pogrešno optužen te njegova naknada za počinjeni zločin ne može imati osobiti učinak. Drugi i važniji problem jest preobrazba zatvorenika. Tribuson će putem sudbine lika Brune Tvrdića kritički uputiti na glavne uzroke zločina u slučajevima kada umjesto rješavanja širih socijalnih i društvenih problema dolazi do zatvorske kazne, čime se najčešće ne postiže funkcija preobrazbe zločinaca. Inače, riječ je o jedinomu našem kriminalističkom romanu koji problematizira ovo važno pitanje iz područja penologije koje se često u znanstvenim raspravama koristi kao mjera uspješnosti penalnog tretmana (Singer 1994: 246). Tribuson ovim romanom upućuje na socijalne i ekonomske kriminogene čimbenike s posebnim naglaskom na nepovoljne društvene okolnosti. Kako bi ih dodatno naglasio, postavlja u opreku opis životnih uvjeta u predgrađu prema životu u gradskom središtu (trgovine moderne odjeće, bolji uvjeti u kojima treniraju boksači u klubovima i slično).

Podsjetit ću na uvodni dio romana koji će usmjeriti ovo čitanje k navedenome problemu. Na dan izlaska iz zatvora, Tvrdić dolazi zatvorskom upravitelju koji mora potpisati njegov otpust, čime formalno i pravno postaje slobodan čovjek. Njihov razgovor usmjerit će tumačenje prema kritici zatvorskoga sustava:

E, moj Tvrdiću (...) Kada mi dođu takvi kao ti, uvijek se iznova počnem pitati o smislu posla koji obavljam. Mi smo tu nekakva, što bi se reklo, preodgojna ustanova, a tipovi poput tebe odlaze od nas prepuni one iste gorčine koja ih je dovela ovamo. Koga i kako mi to zapravo preodgajamo?

(Tribuson 1986: 8)

Životna priča recidivista upućuje na širu sliku problema u koji kazneni sustav često nema uvida, čemu svjedoči razgovor upravitelja i zatvorenika:

Da si bio pametan, da si se pristojno vladao, mogao si izaći mnogo ranije.

- Ne ide mi to.
- Što ti ne ide?
- Pa to. Dobro vladanje. Ja sam periferijski tip. Na periferiji morate naučiti toliko nužnih stvari da na dobro vladanje ne stignete ni pomisliti.

(...)

Kao civil ti si bio...

- Boksač – otpovrgnuo sam, znajući da u njegovim očima tako nešto sasvim sigurno ne spade u red priznatih profesija.
- I to mi je nešto!
- U sredini u kojoj živim to znači mnogo. Daje vam garanciju da vas baš svaka bitanga na koju naiđete neće moći obraditi... Šefe, da sam postao nešto drugo, upravnik zatvora, recimo, u predgrađu bih bio izgubljen. Tamo za tu struku ne daju ni prebijene pare.

(Tribuson 1986: 9)

Roman istoga autora *Siva zona*, napisan 1989. godine, čini mi se vrlo važnim u smislu književne taksonomije. No, i prije je prepoznat kao „citat vremena“ koji „obrađuje 's sofisticiran kriminal', dostojan zapadnih krimića, u koji su upletene kriminalne organizacije“ (Strsoglavac 2006: 145). U romanu se prikazuje pranje zarade od nezakonitih aktivnosti koje je doseglo zlatno doba u vrijeme u kojemu je roman i nastao, vrijeme deregulacije među financijskim tržištima, gdje se kriminal po prvi put razumijeva kao globalni fenomen. Kriminalistička istraga u ovome će romanu odvesti inspektora Banića do središnjice jedne zagrebačke tvrtke koja surađuje sa stranom investicijskom korporacijom. Pod površinom javnoga poslovanja krije se namjera odlaganja nuklearnog otpada visoke radioaktivnosti.

Roman započinje pojavom tajanstvenog Brune Kellera u životu mlade Mateje, djevojke jednog zagrebačkoga novinara. Nekoliko dana nakon susreta, djevojka u novinskoj crnoj kronici pronalazi vijest i fotografiju o nepoznatom čovjeku koji je pronađen mrtav pokraj željezničkog nasipa. Odmah shvaća da je u pitanju Keller, no pokraj njega je pronađeno još jedno truplo. Zapčinje složena istraga ovih dvaju ubojstava, koju vodi istražitelj Nikola Banić. Ubrzo će se u istrazi pojaviti ključni trag – ukradena videokaseta, a zaplet će voditi do multinacionalne kompanije koja s tvrtkom, domaćim ulagačem, na čijem je čelu bivši političar, planira otvorenje kemijsko-industrijskog objekta. Cijeli projekt praćen je teškim kriminalnim djelima, ucjenama, otmicama i financijskim pronevjerama koje su posljedica transnacionalnoga organiziranog kriminala, u sprezi s državnim političkim vrhom.

Moram istaknuti nekoliko razloga koji svjedoče o činjenici da je upravo ovaj roman prekretnica k „tranzicijskim“ krimićima. Prije svega, ovim će romanom njegov formalni aspekt linearno-povratne narativne igre s enigmom u središtu intelektualne preokupacije, kao temeljnim obilježjima žanra koje je definirao Stanko Lasić, izgubiti na značaju u korist sadržajnih aspekata. Ono što je u prethodnim romanima Pavličića i Tribusona bio tek okvir kriminalnih zbivanja, društveni, ekonomski i politički kontekst, nakon *Sive zone* postaje sadržaj kojim se vodi izravni dijalog sa zbiljom. Sve to, dakako, ima veze s važnim nadolazećim zbivanjima u izvanknjiževnoj zbilji, prije svega s ideološkim, ekonomskim i društvenim lomovima diljem europskoga kontinenta. *Siva zona* jest krimić koji će gotovo istodobno s dolaskom prvih stranih kapitalnih investicija uputiti na njihovu premreženost s različitim lobijima i političkim interesima te progovoriti o industrijskoj špijunaži, međunarodnomu gospodarskom i financijskom kriminalu. Godina u kojoj je Tribuson napisao ovaj roman ujedno je godina u kojoj je pokrenut ekspanzijski rast sive ekonomije.⁴³ Vratimo li se na polje književnosti, od ovoga romana znakovita naslova hrvatskim će kriminalističkim romanom početi dominirati teme apsorbirane iz nadolazeće tranzicijske stvarnosti.

Likovi u Tribusonovu romanu predstavnici su tehnomenadžerskog staleža, stranih ulagača i gospodarstvenika te političar koji je „zaigrao na kartu novih demokratskih preobrazbi,

⁴³ Od trenutka liberalizacije međunarodnih financijskih i robnih tržišta s jedne strane i pada komunizma s druge, siva ekonomija povećala se toliko da je dosegla postotak globalnog BDP-a. Prema podacima MMF-a, Svjetske banke i istraživačkih instituta u Europi i Sjevernoj Americi, na sivu ekonomiju otpada između 15 i 20 posto globalnog prometa (Glenny 2008: 15).

koji se zalaže za kompjutorizaciju i demokratizaciju, sklon europocentričnim razmišljanjima i otvaranju političko-pluralističkih perspektiva“ (Tribuson 2001: 17). Njihov poslovni projekt ima naznake „političke reperkusije jer je to investicijski apsurd i promašaj koji bi trebao pomoći određenoj političkoj strukturi da nadvlada drugu, onu na vlasti“ (Tribuson 2001: 189). Ovaj je roman važan iz još jednog razloga, s obzirom na to da oprimjeruje temu koja je bila predmetom mnogih promišljanja Zygmunta Bauman. Riječ je o krah statičnoga fordističkog tipa kapitalizma i njegova prelaska u fluidni oblik koji je omogućen kapitalom multinacionalnih kompanija što se nesmetano premješta iz jednoga dijela svijeta u drugi.

U konačnici, ovaj će roman nagovijestiti raspad bivše države i socijalističkoga sustava i najaviti nadolazeći rat koji će s novim gospodarskim i političkim modelima te promjenom društveno-političkoga konteksta proizvesti i nove oblika kriminala:

Anarhična gibanja golemih razmjera u zasada dalekoj Crnoj Gori, međusobna optuživanja i razračunavanja pojedinih rukovodstava, štrajkovi i demonstracije, začinjani poskupljenjima, nestašicom i strmoglavim padom standarda u mračno bespuće siromaštva. Pitao se je li to još uvijek ona ista njegova arkadijska domovina o kojoj su ga učili u maloj ruševnoj provincijskoj školi u kojoj su žvakali Unrin žuti sir i pili američko mlijeko u prahu čudnog okusa, slušajući istodobno dojmljiva predavanja o prednostima života u socijalističkim zajednicama. Sve što se tada činilo nemogućim danas je postalo ne samo moguće nego i svakodnevno. Umjesto u komunistički raj, činilo mu se, svi smo skupa stigli u purgatorij, s dobrim šansama da se survamo u kaotični balkanski inferno. Ipak, zahvaljivao se usudu što mu je dopustio poslove na kriminalnim, a ne na političkim deliktima, jer su u kriminalnim sferama bar postojale čvrste koordinate unutar kojih je jedan samoupitni pojedinac mogao pronaći motive vlastitog rada.

(Tribuson 2001: 89)

Odlika kriminalističke proze s kraja 1970-ih i u 1980-ima bit će, prije svega, dezideologizacija i demokratizacija govora o kriminalu, čime se ovaj problem pomaknuo prema sociološkoj dimenziji. Posljedica je to labavljenja ideoloških stega i pluralizacije svjetonazora, ali i političke i gospodarske krize jugoslavenskoga sustava. Često će i nemoćna vlast zatvarati

oči pred određenim kriminalnim prijestupima zaposlenika javnih ustanova, za što je dobar primjer Pavličićev roman *Stroj za maglu*.

Mjesto svemoćnog istražitelja u ovim romanima preuzima svakodnevni, mali čovjek, osobito kod Pavličića, koji će se dobiti priliku susresti se s kriminalom u svakodnevnim aktivnostima. Kriminal će postati svakodnevna činjenica u školama, bolnicama, u okruženju posla i susjedstva, dakle unutar ustanova neformalne socijalne kontrole, što upućuje na društveni kolaps, apatiju, depresivnu realnost i pesimizam. Upravo je to jedna od važnih odlika kriminalističkih romana ovoga perioda – prokazivanje sustava, njegove „paralelne, podzemne, patološke slike i mračne strane“, i to tako da se konkretni zločin postavi unutar širih društvenih okvira, čime će se izravno ili na razini sugestije pokazati da kriminal nije uvozni proizvod sa Zapada, nego proizlazi iz struktura domaćega sustava.

Druga važna odlika ove skupine romana jest da se prvi put tematizira „kriminal bijelih ovratnika“, čime će se prikazati složeni odnosi premreženosti i motivacijski razlozi različitih društvenih klasa u kriminalnim aktivnostima, ali i kriminal kao globalni fenomen. Na koncu, Tribusonov roman *Siva zona* najavit će „kaotični balkanski inferno“, a s njim i potpuno nove oblike kriminala i stvaranje prave kriminalne kulture.

8.3 Kriminalistički roman od 1990. do danas: ekonomija bezakonja

Talijanski kriminolog Enrico Ferri prije nešto više od stoljeća, u eseju „Uzroci kriminalnog ponašanja“, zaključio je da svako društvo ima kriminalitet kakav zaslužuje i proizvodi. Smatrao je da promjenom uvjeta društvene sredine, koji se najlakše mijenjaju, zakonodavac može promijeniti utjecaj teluričke (fizičke) sredine te prirodne i psihičke uvjete populacije kako bi kontrolirao veći dio zločina i osjetno ih umanjio. Njegovo je uvjerenje da odista civiliziran zakonodavac može ublažiti stopu kriminaliteta, ne toliko krivičnim zakonikom koliko lijekovima skrivenima u podsjetniku o društvenom životu i zakonodavstvu. O blagotvornim i preventivnim utjecajima krivičnoga zakonodavstva, koje počiva na učinkovitim društvenim reformama, svjedoče iskustva najrazvijenijih zemalja, tvrdi Ferri i na osnovi rečenoga predviđa da će u društvu budućnosti potreba za krivičnim pravom biti svedena na razinu rasta socijalne pravde, kako u jačini, tako i u širini.

Vratit ću se Ferrijevoj početnoj tvrdnji da svakom društvu pripada kriminal kakav zaslužuje i proizvodi. Teza je to koju će posvjedočiti i hrvatski romanopisci nove generacije. Dakle, promjenom društvenih uvjeta mijenjaju se i uzročnici kriminala koji proizvode drukčije tipove kriminala. Kriminalitet se razlikuje ovisno o političkim i gospodarskim uvjetima i društvenim strukturama što, na koncu, potvrđuje i povijest hrvatskoga kriminalističkog romana. Temom suvremenih krimića postat će ekonomski i politički zločini sa svim strukturalnim nejednakostima koje proizvode. Točnije, novi će romani prikazati utjecaj gospodarskog i političkog sustava na „socijalne instinkte čovjeka“ (Bogner 2006: 139). Gotovo svi krimići nastali u (post)tranzicijskom vremenu tumačit će kriminal kroz vizuru dinamike zajednice i procesa koji odražavaju društvene vrijednosti i norme koji uzrokuju kriminalne pojave. Izvori kriminala i njegove pojavnosti prikazivat će se gotovo isključivo kroz sociokulturnu sliku vremena s temeljnom odlikom nepovoljne raspodjele ekonomskih, društvenih, ali i kulturnih vrijednosti. Prvi put u povijesti hrvatskoga krimića neskriveno će se prikazati državni kriminalitet i njegove posljedice koje su razornije od klasičnih kriminalnih prijestupa jer proizvode okolnosti u kojima se urušavaju gotovo sve stabilne regulacijske norme jednog društva.

Takav pristup problematici zahtijeva kratak osvrt na šira društvena i politička događanja koja su u Hrvatskoj proizvela ovakvo stanje i, u krajnjoj liniji, odredila narativ kriminalističkog romana. Naime, temeljni utjecaj političke i ideološke strukture društvenoga sustava na stanje kriminaliteta najočitiji je upravo u zemljama istočne Europe od kasnih 1980-ih godina i tranzicije od socijalističko-komunističkog uređenja k liberalno-kapitalističkim oblicima društvene i političke organizacije. Referentna godina tranzicije jest 1989. zbog poznatih povijesnih događaja u mnogim istočnoeuropskim zemljama (početak dezintegracije Sovjetskog Saveza kao ideološke matrice socijalističkoga sustava, Baršunasta revolucija u Čehoslovačkoj, pad Berlinskoga zida, svrgavanje i ubojstvo rumunjskoga predsjednika Ceaușescua i slično). Istodobno s ovim povijesno važnim događajima i promjenama društvenih uvjeta, u zemljama bivšega Istočnog bloka znatno je porastao i obujam međunarodnoga kriminala, terorizma, krijumčarenja droge, gospodarskoga kriminala i pronevjera masovnih razmjera.

Britanski novinar Misha Glenny (2008) smatra da su nove okolnosti zatekle međunarodne institucije koje nisu do kraja razumjele implikacije svojih djelovanja. No jedna je skupina ljudi u toj zaprepašujućoj mješavini prevrata, potresa, nesigurnosti i nade vidjela stvarne mogućnosti. Ti su ljudi nagonski shvatili da su povećanja životnog standarda na Zapadu, osnažena trgovina i nove migracije, sa smanjenom sposobnošću mnogih vlada da upravljaju svojim zemljama, stvorili niz novih mogućnosti. Ta skupina ljudi bili su kriminalci koji su bili i dobri kapitalisti i poduzetnici i koji su razumjeli nove zakone ponude i potražnje spremni ponašati se u skladu s tim zakonima. Glenny je istražujući mreže i motive kriminalnih skupina na Balkanu početkom 1990-ih kao novinar BBC-a shvatio da razumjeti kriminal na našim prostorima zahtijeva proširivanje ispitivanja i na druge dijelove svijeta u kojima se proizvodi zločinačka roba, od Rusije, Južne Amerike, Afrike, Indije i Kine, do regija koje tu robu konzumiraju, poput zemalja Europske unije, Sjeverne Amerike, Japana i Srednjega istoka. Njegov je zaključak da je jedna od mnogih posljedica raspada SSSR-a bila pojava gustog pojasa nestabilnosti koji je počeo na Balkanu i prostirao se sve do Pakistana i zapadnih kineskih rubova. Ratovi i sankcije, tvrdi Glenny, upravo su u regiji Balkana doveli do najvišeg stupnja kriminalizacije na svijetu.

Porast svih tipova kriminaliteta govori i o stupnju društvene krize i razgradnji građanskih, ekonomskih i pravnih institucija. Svi ti čimbenici i kriminalni oblici pokazali su se krajnje razornima po društveno tkivo, s jednim važnim potencijalom – medijskom i kulturnom reprodukcijom i romantizacijom negativnih stereotipa o devijantnosti s pozivom na oponašanje i slijeđenje ovakvih modela ponašanja. Odmah ću napomenuti da je u tom smislu važan roman Nenada Stipanića *Izbacivači Majke Božje* koji vjerno svjedoči o tom fenomenu. Porast kriminala ujedno je i znak nazadovanja društvenih odnosa i nemoći državnih institucija da mu se odupru. Takvo stanje rezultiralo je poremećajima društvenih vrijednosti i promjenom uloge zajednice u konstituiranju osjećaja pripadnosti društvu i njegovoj dominantnoj kulturi, tj. nepovjerenjem u institucije zakona, s temeljnom ulogom održavanja društvene kontrole (Fatić 1997).

Bitan je i podatak koji donosi Roth (2016: 274), a taj je da je od razdoblja postsocijalističke tranzicije u središnjoj i istočnoj Europi kazneni režim doživio niz promjena, osobito kada je riječ o smanjenju broja zatvaranja. Riječ je o amnestiji uglavnom političkih zatvorenika između 1989. i 1990. godine u Bugarskoj, Češkoj, Slovačkoj, Poljskoj i Rumunjskoj. Hrvatsku se u tom kontekstu spominje kao zemlju u kojoj se između 1990. i 1994. godine stopa zatvaranja udvostručila, a kao razlog se navodi strah od bezvlašća i zločina, što je dovelo do povećanja kaznenih mjera i novog punjenja zatvora.

U daljnjem tumačenju ovih fenomena trebalo bi imati na umu i diferencijaciju konceptualnih razina dvaju termina koji se često smatraju sinonimima, a to su – red i zakon. Temeljna razlika jest ta da je društveno-politički red pretpostavka zakona jer se odnosi na određeni vrijednosni poredak, a zakon na sredstva zaštite tih vrijednosti. Tek prihvaćanjem vrijednosnoga i kulturnog poretka zakon postaje moguć kao normativni okvir unutar kojega se konstituiraju odnosi uzajamnih očekivanja između članova društva, što je preduvjet društvenoga kapitala povjerenja u institucije. Upravo je nedostatak jasnih društvenih normi i njihov uzajamni sudar postao stvarnost postsocijalističke Europe (Fatić 1997: 7).

Hrvatski tranzicijski put obilježen je dodatnim otežavajućim okolnostima u odnosu na većinu postsocijalističkih zemalja. Naravno, riječ je o Domovinskom ratu u čijoj se pozadini događala burna društvena drama obilježena „mukama tranzicije i svim negativnostima što ih je donijela: pretvorbeni kriminal, socijalno raslojavanje, preraspodjelu moći, korupciju, opću krizu

pravne države, moralno rasulo“ (Nemec 2003: 415). Kriminal se, poznato je, najviše javlja kada se društvena ravnoteža poremeti tijekom i nakon iznimnih problema poput ratova. Svi ti uvjeti doveli su do pojave nezaposlenosti čitavih slojeva stanovništva, njihova osiromašenja i socijalne marginalizacije, dok je ratni kontekst proizveo nove oblike kriminala koji će biti nezaobilaznom temom suvremene kriminalističke proze. S druge strane, primjetno je da u dvjema vremenskim dionicama, prije i nakon socijalizma, u polju krimića ne vlada ista narativna logika, prije svega uobličena drukčijim iskustvima i definicijama kriminalnih kodova ponašanja. Na to je utjecala promjena „teksture realnosti“ koja je preoblikovala i narativ. Općenito, kulturno polje karakterizira preobrazba kriminalnih tema iz niže (sub)kulturne pozicije u kulturni *mainstream* i njihova komercijalizacija. Interes za ovim fenomenima diseminirat će se u film, književnost, kasnije i u glazbu, ponajviše u hip-hop.⁴⁴ Sve te činjenice upućuju na potrebu za drukčijim tipom odnosa i teorijskih rasprava o kriminalističkom romanu. Riječ je, čini mi se, o opravdanoj tvrdnji, budući da se o krimićima više neće moći govoriti samo kao o literaturi za zabavu, dokoličarenju i aktivnosti eskapizma. Promjenom i poremećajima društveno-političkoga reda ovi romani traže i drukčije analitičke perspektive.

Književni narativi o kriminalu danas predstavljaju, kako sam naveo, odraz životne stvarnosti kojom dominira društveno-političko poimanje kriminaliteta motivirano materijalizmom bogatih i moćnih. Snažnom usmjerenošću na ove teme suvremeni hrvatski krimić rjeđe će se baviti, primjerice, uličnim kriminalom, a čak i kada ga obrađuje, tumači ga kao posljedicu novih društvenih okolnosti. Tranzicijskim krimićima dominira dokumentarizam činjenica preobražen u literarnu zbilju, s najčešćom temom premreženosti mafije s medijima, ekonomijom i političkim elitama koje je korumpirala moć.

Opaska Igora Mandića koja kaže da u nas krimiće pišu samo akademci postat će književnopovijesna činjenica jer će u polju kriminalističke proze dominirati novinari (Jurica Pavičić, Robert Naprta, Ivica Đikić, Drago Hedl), društveni aktivisti (Ivana Bodrožić), računalni programeri (Želimir Periš), redari u noćnim klubovima (Nenad Stipanić). Svi oni iz ugla svojih profesija nastojat će otkriti veze između političkoga sustava i mafije, korupcijske skandale i

⁴⁴ Od sredine 1990-ih godina pojavit će se i omasoviti hrvatska hip-hop glazbena scena. Upravo tada, u „zlatno doba hrvatskoga hip-hopa“, nastaje niz novih glazbenih pojedinaca i skupina: Elemental, The Beat Fleet (TBF), Tram 11, El Bahattee, Nered&Stoka i drugi. Svima im je zajednička tematizacija poslijeratne, tranzicijske hrvatske stvarnosti sa svim negativnim društvenim i kriminalnim posljedicama.

kriminalne radnje instruirane s najviših pozicija moći. Društveni angažman suvremenih autora, motiviranost stvarnošću, količinom nasilja i mnogobrojnim pojavnostima kriminala, rezultirat će oblikovanjem etičkoga stajališta prema kriminaliziranoj stvarnosti i osudi etičke relativnosti kao legitimne društvene norme. Važno je primijetiti da je domaći krimić doživio punu potvrdu nakon društvenih promjena 1990. godine. To uvelike potvrđuje zaključak Pavla Pavličića (1990: 11) da je ovaj žanr nepoželjan kada je društvo u fazi poleta i napretka, a tolerira se i stimulira kada je to društvo u nevolji, zabrinuto za svoju budućnost.

Kako sam već iznio, drukčijoj ulozi i novim interpretativnim mogućnostima popularnih žanrova ponajviše su pridonijeli britanski i američki studiji kulture koji su neizmjerljivo utjecali na nastanak novih smjerova u kriminologiji i na njihove interese za proučavanje popularnih diskurza u razobličavanju kriminalnih fenomena. Dejan Milutinović (2012: 211) navodi da ovakvi pristupi, temeljeni na narativima popularnih fenomena kulture, vode predstavljanju nacionalne psihe te prikazu onog što se događa u kolektivnoj svijesti. Tako se popularni žanrovi shvaćaju kao oblici koji otkrivaju kolektivne strahove, nade i fantazije, a međunarodnu matricu ujedinjaju s uobičajenim mitovima i arhetipovima, čime homogeniziraju masovnu kulturu. Riječ je o tomu da konkretna povijesna situacija uvijek određuje smisao žanrova za njihove konzumente, zbog čega se o njima i njihovoj vezi s konkretnim društvom i publikom može raspravljati u jasno određenim vremenskim koordinatama. Tu treba uzeti u obzir i konzumenta kriminalističke proze koji se danas nalazi u drukčijoj poziciji u odnosu na prije nekoliko desetljeća, optuživanog da se zabavlja i opušta štivom s kulturnih i književnih margina. Suvremeni čitatelj nalikuje onomu o kojemu piše Diana Palaversich u tekstu „Narkomani: najnoviji hit meksičke književnosti“ (2011), koja smatra da ovakav tip literature čitatelju nudi katarzu zbog javnog razotkrivanja određenih događaja koje službeni diskurz skriva ili negira, dok s druge strane ispunjava tajnu želju uzornoga građanina čiji je svakodnevni život obilježen bespomoćnošću naspram moći države, korupcije i nasilja.

Suvremenim hrvatskim krimićima kanim pristupiti tako da najprije pobrojim dominantne teme. Nakon toga pridružit ću im odgovarajuće kriminološke teorije koje će mi poslužiti kao okvir tumačenja te ću ih povezati u jednu interpretativnu cjelinu. Tako ću pokušati uputiti na najvažnije fenomene prisutne u ovim romanima kada je u pitanju suvremeni kriminal i njegovi

akteri. Najprije ću pomoću romana Gorana Tribusona, Jurice Pavičića i Želimira Periša opisati stanje hrvatske tranzicijske zbilje s dvjema karakterističnim skupinama likova. Prvi su frustrirani i hendikepirani pojedinci koji uslijed novonastalih okolnosti ne uspijevaju zadovoljiti elementarne potrebe i želje što ih, pokazat će se, često čini kriminalnim prijestupnicima. Nakon što uputim na osnovne teorijske postavke teorije anomalije, koja objašnjava korijene antidruštvenih ponašanja, osvrnut ću se na drugu skupinu likova. Njih ću prikazati posredstvom romana Ivice Đikića, Roberta Naprte, Ivane Bodrožić i Drage Hedla. Riječ je o novim kriminalnim likovima tranzicije koji su promotori antisocijalnih ponašanja i novih kulturnih vrijednosti. Tu ću se nadovezati na jedan važan kulturni fenomen koji promiče kriminalce u heroje i snažno promiče društvene norme i vrijednosti kriminalne kulture. Na kraju ću povezati roman Nenada Stipanića i teoriju diferencijalne asocijacije, kako bih pokazao načine na koje se kriminal usvaja, uči i prenosi, čime ću zaokružiti pokušaj objašnjenja uzroka kriminalnih ponašanja, mehanizama usvajanja i posljedica na društvenu strukturu.

U romanu Gorana Tribusona *Noćna smjena*, koji je napisan 1996. godine, glavni je lik istražitelj Nikola Banić, no ovaj put kao privatni istražitelj. Na kraju romana, u nekoj vrsti prologa, nakon što riješi slučaj, slijedi pripovjedačev komentar:

Zahvaljujući socijalnoj slici koja je nedvojbeno upućivala na 'nove siromašne' i 'nove bogate', Baniću je već na početku karijere postalo jasno da je upravo socijalna bijeda ona bitna, gotovo presudna činjenica pomoću koje kriminal regrutira svoje najbolje podanike. (...) Zahvaljujući svojoj upornosti, razotkrio je pljačkaški karakter svijeta novog kapitala.

(Tribuson 1996: 200)

Ovim romanom Tribuson je navijestio gotovo sve teme koje će obrađivati pisci kriminalističkih romana. Prije svega atmosferu „gangsterskoga kapitalizma“ o kojoj piše Đurđa Strsoglavec u osvrtu na roman *Noćna smjena*. Autorica će tu pojavu opisati kao društveni kolorit ratom i privatizacijom opustošene domovine, s likovima obespravljenih branitelja, povratnika iz emigracije, novih poduzetnika i ratnih profitera, korumpiranih policajaca i političara. „Tako je“, piše Strsoglavec (2006: 148), „krimić 'Noćna straža' slika Hrvatske kojom se ore zastave nakon munjevite pobjede u akciji Oluja, slika vremena novih bogataša i novih starih siromaha te vojnih

profitera, vijesti o otpuštanjima, famoznim odlascima na 'čekanje' i beskrupuloznoj pljački čitavih tvornica, velebnih zdanja novokomponiranih poslovnih rajeve čije su unutrašnjosti izložbe skorojevićkog neukusa i kiča, umirovljeničkih ljetovanja po beneficiranoj cijeni – sedam dana u sedam rata, kumova i stričeva koji su u središnjici, komunjara koje je iz milicije u policiju pretvorio modni kreator, zamijenivši im odore i zvijezdu šahovnicom, ulice koje se ne zovu više starim imenima, za svaki slučaj čak ni one koje su nosile imena Slave Raškaj, Stjepana Konzula Istranina i Jurja Klovića, te besramne krađe kulturnog blaga.“

Nova socijalna slika Hrvatske, nastala kao posljedica nelegalne uspostave monopolskih odnosa, postaje i novi društveni kontekst koji će biti u pozadini slučaja na kojemu je angažiran inspektor Banić te ne iznenađuje da će „narrativne situacije djelovati kao da su posuđene iz lokalne crne kronike“ (Nemec 2003: 415). Bogati tajkun Valerijan Mandić, emigrant povratnik iz Njemačke, unajmljuje Banića da uhodi njegovu prilično problematičnu kćer adolescenticu. Sedamnaestogodišnjakinja izbiva iz kuće, upada u loše društvo, troši mnogo novca i drogira se, a okidač predstavlja pismo koje dobiva s prijetnjom da će biti ubijena ne isplati li poveći iznos. Inspektor prati djevojku, no ona je ubijena i počinje nova potraga za ubojicom i jednom crkvenom relikvijom. Na tome zadatku Banića angažira tajkunov brat, a istraga vodi do Borisa Viteza, mladoga dragovoljca Domovinskog rata iz kojeg se vraća ranjen, bez obitelji, posla i perspektive. Loša materijalna situacija dovela ga je do gubitka skrbništva nad trogodišnjom kćeri. Jedini način da dođe do novca, a time i do svoje kćeri, jesu ucjene i druge kriminalne radnje. Bogati tajkun i njegova kćer ucijenjeni su jer Vitez zna za krijumčarenje i preprodaju oružja na crno tijekom rata, na čemu se Valerijan Mandić silno obogatio. Na kraju istrage Banić otkriva da je smrt tajkunove kćeri inscenirana, a da iza niza pljački, djela ratnoga profiterstva, ubojstava i najgorih zločina stoji i tajkunov brat.

Svratio bih pozornost i na dva romana splitskoga spisatelja Jurice Pavičića. Riječ je o *Nedjeljnom prijatelju* i romanu *Minuta 88*, u kojima je epicentar burnih zbivanja devastirani Split, grad u kojemu su „najdramatičnije izraženi svi problemi suvremene hrvatske stvarnosti: katastrofalna nezaposlenost, narkomanija i alkoholizam, urušavanje svih moralnih vrednota“ (Visković 2006: 50). Roman *Nedjeljni prijatelj* svjedoči uspostavi suradnje između vodećih vojnih, obavještajnih i političkih osoba s organiziranim kriminalom, novinarima, odvjetnicima i

drugim stručnjacima. Priča započinje tajanstvenim ubojstvom Ivana Bilaća čiji se život „vrtio oko tri ključne riječi: mediji, politika, novac“ (Pavičić 1999: 9). Slijedi niz ubojstava gdje su žrtve, odreda, vrlo bliske politici, visokorangirani splitski odvjetnici, političari, poduzetnici i tajkuni. Prema načinu na koje su ubijeni, zaključuje se da je riječ o serijskom ubojici psihopatu. To je Tomislav Bošnjak, vjerski fanatik, razvojačeni branitelj koji se iz rata vratio kao dvadesetogodišnjak s posttraumatskim stresnim poremećajem. U ratu je izgubio najboljeg prijatelja, preživio logor i silovanje. Nakon ranjavanja je razvojačen i prepušten sebi, bez posla, škole, budućnosti i sa psihičkim tegobama. Kasnije je zaposlen u MORH-u, pritvaran nekoliko puta zbog depresivnih napada i agresivnosti.

Policijski inspektor Bribir s nekoliko policajaca i jednom novinarkom kreće u istragu zločina, no nailazi na niz poteškoća budući da ih ometaju pripadnici različitih policijskih, vojnih i političkih krugova. Ubojstva skreću pozornost javnosti na povezanost žrtava s projektom izgradnje slobodne carinske zone u splitskoj okolini, koji je pun nepravilnosti, praćen nizom afera. Istraga dovodi do spoznaje da iza projekta stoje fiktivne tvrtke za šverc za koje lobiraju političari te domaći i inozemni tajkuni. Veliki gospodarski projekt paravan je za financijski kriminal golemih razmjera, premrežen interesima lobista, inozemnih ulagača, vojnih i tajnih službi koje su u dosluhu s kriminalcima, obavještajcima iz diplomatskih krugova te novinara i medija koji se koriste za privatne obračune. Krakovi kriminalnih radnji i malverzacija vode do lika Pročelnika koji simbolizira središte moći i vlasti.

U eseju o odnosu hrvatske lirike i nogometa Pavao Pavličić (2011: 192) primjećuje da je, s obzirom na veliku popularnost toga sporta u nas, neobično da je hrvatska umjetnost rijetko uzimala za temu taj sport, ni kao spektakl, ni kao igru, a ni kao lakmus za niz socijalnih situacija i problema. Upravo kao lakmus za niz socijalnih problema nogomet je poslužio Jurici Pavičiću da u romanu *Minuta 88* ocrta psihosocijalni portret društva u tranziciji. Mladi i ambiciozni vratar Kluba, Prgin, u brzom je vožnji usmrtio slučajnu prolaznicu, zbog čega mu prijete zatvorska kazna i kraj sjajne sportske karijere. Policajac Zvonko lažira izvješće i time skida odgovornost za ubojstvo s Prgina. Ubrzo se dozna da je izvješće lažno te počinju ucjene predsjednika nogometnoga kluba i lokalnog moćnika, vlasnika mreže sportskih kladionica. Njih dvojica zahtijevaju od mladoga vratara da sudjeluje u namještanju utakmice kako bi klub izgubio finale

nogometnog prvenstva.

Tema romana su i navijači, čiji su predstavnici Žele i Frik, nogometni fanovi Kluba, mladi ljudi bez gotovo ikakve životne perspektive. K tomu, Frik je i nasilnik, sitni ulični kriminalac i diler. U potrazi za bilo kakvim poslom, Žele se zapošljava u gradskom kafiću u kojem je sklopljen dogovor između Prgina i lokalnih moćnika. Načuje razgovor o prodaji utakmice i sa svojim prijateljem odlučuje se osvetiti. Njih dvojica zapale kladionicu dok je u njoj i vlasnik koji teško strada u požaru. Na koncu, Prgin doznaje da je bio jedna od žrtava laži te da mu je podmetnuto ubojstvo kako bi bio ucijenjen.

Pavičić je ovim romanom postao jedan od rijetkih autora koji se posvetio temi navijačkih supkultura, prikazavši dublje uzroke problema navijačkih skupina. Naime, nudi drukčiju vizuru i to navijača-pobunjenika kao gotovo jedinoga mogućeg odgovora na percepciju neopravdanih nejednakosti. Jedan od predstavnika te supkulture je Žele koji na nekoliko mjesta u romanu opravdava svoje sudjelovanje u toj skupini:

Nakon svega što su mu uskratili i što su mu uzeli, nakon što su im svima skupa razjebali grad, poduzeća i život, i to su mi zaprljali i otrovali – najdražu stvar, posrani nogomet.

(Pavičić 2002: 111)

A što bi čovjek drugo i očekivao, pomisli Žele. Propalo je društvo, propale su tvornice, bolnice i banke. Ne možeš se onda čuditi da je propao i nogomet, i njega vode isti ljudi kojima su prsti na svemu. Uprava je puna političara koji se goste jastozima i zajebavaju. Briga njih, idu po večerama, tuku dnevnicu, dijele provizije. Ni jedan nije u Klub unio ni lipe osim onog Vuškovića što trči uokolo i vabi sponzore. Ni on nije cvijeće, pomisli Žele, komunjara je i nekakav političar, ali bar donese pokoju šušku, vidiš da hoće raditi.

(Pavičić 2002: 41)

U načelu, roman prikazuje pripadnike navijačke supkulture, Želu i Frika, frustrirane neopravdanom društvenom nejednakošću i percepcijom marginaliziranosti te isključenosti iz mogućnosti za stjecanjem simbola uspjeha kao posljedice disparatnosti u mogućnostima. Iz vizure takve društvene pozicije ni zakon nije vrijedan poštovanja jer je proizveden da služi

nepravednom sustavu, što će generirati sitne krađe, sportski huliganizam i uličnu preprodaju lakih droga. Podsjetit ću da Terry Eagleton (2011: 162) iznosi uvjerenje da je većina nasilja i nepravde rezultat materijalnih snaga, a ne podlosti pojedinaca te da vrlina, u izvjesnoj mjeri, ovisi upravo o materijalnom blagostanju. Čovjek ne može imati pristojne odnose s drugim ljudima ako gladije, zaključuje Eagleton. Činjenica koju iznosi poklapa se s dosadašnjim uvidima o suvremenom hrvatskom krimiću, a riječ je o prikazu moralizma nasuprot materijalizmu. Stajalište koje zastupaju Tribuson i Pavičić, a koje će, vidjet ćemo, i nadalje biti prisutno u hrvatskim krimićima, jest da su dobra i zla djela uvelike ovisna o materijalnom kontekstu. Oprečni prikazi dvaju društvenih slojeva u kriminalističkim romanima, jednog u poziciji potpune moći, a drugog u potpunom odsustvu bilo kakvih mogućnosti, svjedoče o maloprije spomenutoj nepovoljnoj distribuciji vrijednosti – ekonomskih, društvenih i kulturnih. Također, takav sustav urušava regulacijske norme i vodi snažnom nepovjerenju u institucije zakona.

Pavičićeva priča o nogometnom klubu, kriminalne i korupcijske afere koje se pletu oko kluba, metonimijski su simbol društvene nepravde, a likovi – nasilnici, huligani, ulični prijestupnici, nezadovoljni branitelji, bivši radnici propalih tvornica, mladi bez perspektive, policajci u sprezi s kriminalom – slika su splitske i hrvatske tranzicijske zbilje. Već su ova dva autora u svojim romanima ponudila cijelu plejadu likova koji ne uspijevaju ostvariti ni elementarne životne ciljeve legitimnim sredstvima.

Značajna je teorija u kriminologiji, koja će pomoći u interpretaciji hrvatskih krimića, teorija anomije koja polazi od pretpostavke da su različite vrste devijantnosti i kriminalnih ponašanja proizvedene strukturnim posljedicama sustava, odnosno, kako to objašnjavaju teoretičari društvene psihologije u kriminologiji (Taylor, Walton i Young 2009), da izbor devijantnog ponašanja predstavlja rješenje problema koje nameće egzistencija u proturječnome društvu. Doslovni prijevod pojma anomija bio bi nedostatak norme, nepoštovanje norme ili bezvlađe do kojega dolazi zbog raskoraka između želje određene osobe ili društvenog sloja i mogućnosti njihova zadovoljenja.

Mladen Singer (1994: 95) podsjeća da je još Emil Durkheim objašnjenje prirode kriminaliteta tražio u samoj prirodi društva, smatrajući da zločin jest imanentan društvu i nastaje

kao posljedica društvenih interakcija. Također, Durkheim je nezasitnost smatrao znakom morbidnosti, a jedina snaga koja može regulirati odnos između želja i mogućnosti, prema njegovu mišljenju, društveni je moral i javno mnijenje. Jasno je i da u svakom društvu postoje predodžbe o gornjoj i donjoj granici životnog standarda pripadnika određenih slojeva koje su promjenjive uslijed promjenjivosti društveno-ekonomskih prilika i moralnih normi. Gospodarske katastrofe, ratovi, ali i nagli prosperitet mijenjaju te granice, što vodi dezorijentaciji i prevladavanju želja čije ostvarivanje nije u skladu s mogućnostima kojima raspolažu pripadnici određenih društvenih slojeva. Upravo u takvim vremenima nastaje grabež za nedostižnim ciljevima, religija gubi dio utjecaja, a vlast, čija je zadaća regulirati društvene prilike, postaje sluga takvoga društvenog uređenja. Sve su to uvjeti koji pogoduju nastanku stanja anomije s prevladavajućim stajalištem da je za ostvarivanje želja i zadovoljavanje sve većih potreba dopušteno svako sredstvo.

Najznačajniji predstavnik funkcionalizma i jedan od autora koji se u američkoj sociološkoj orijentiranoj kriminologiji posebno ističe u razradi Durkheimova pojma anomije, jest Robert Merton. Kako bi približio ovaj pojam, Merton (2009) stanje anomije oprimjeruje težnjom ka sportskim postignućima. Naime, ondje gdje se naglasak pomiče sa zadovoljstva na proces natjecanja i dolaska do željenih ciljeva na gotovo isključivo zanimanje za uspješan rezultat dovodi do pritiska i sloma regulatorne strukture. Preslikano na društvenu strukturu, ovakvo labavljenje institucionalnih imperativa vodi situaciji u kojoj proračun dobitka i straha od kazne predstavlja jedine regulatorne pokretačke snage gdje nasilje i prijevara postaju vrline zbog učinkovitosti u postizanju ciljeva.

Antidruštveno ponašanje, prema istome autoru, javlja se u velikom obujmu osobito kada je sustav kulturnih vrijednosti i ciljeva predimenzioniran, a pristup dopuštenim načinima za postizanje tih vrijednosti i ciljeva istodobno ograničava ili potpuno onemogućava pristup dopuštenim načinima velikom dijelu populacije. Tada devijantno ponašanje postaje jedan od rijetkih načina dostizanja društveno proklamiranih ciljeva te se devijantna, kriminala i antidruštvena ponašanja amnestiraju i razumijevaju kao bunt protiv podjele na privilegiranu većinu i ostatak društva.

Prije nego nastavim teorijsko objašnjenje ovoga koncepta, oprimjerit ću ga još jednim kriminalističkim romanom Želimira Periša, inače programera bazičnih sustava, *Mima i kvadratura duga* (2014). Riječ je o romanu „orvelovskog“ tipa u kojemu prevladavaju teme kontrole informacija, dužničkoga ropstva, bankarskih baznih sustava, *cyber*-kriminala, nasilja državnog aparata i lokalnih mafijaških moćnika te virtualnih identiteta u informatičkom dobu. Glavni junak romana prezaduženi je računalni inženjer Emilijo Donatov Mima, povremeni suradnik Policijske uprave na poslovima održavanja računalne opreme i savjetovanja. U tajanstvenim i zamršenim okolnostima policija ga angažira na otkrivanju identiteta jednog internetskoga korisnika, imena Dodola, koji je počinio „kazneno djelo neovlaštenog pristupa zaštićenom sustavu i čitanja podataka iz sustava“ (Periš 2014: 28). Dodola je transrodna osoba i vješta računalna stručnjakinja, sposobna manipulirati financijskim informacijama, ali je zbog afere s bankarskim baznim sustavom morala promijeniti svoj rodni identitet otkrivši da se državne baze podataka ažuriraju iz bankovnih. Dodola će tijekom romana postati Mimina pomoćnica, a u aferu je upleten i Mimin prijatelj Jopo, također programer, s kojim je pokrenuo anarhističku *online* komunu. Mrežna stranica u međuvremenu prerasta u „Malu pijacu“ na kojoj se trguje drogom, s nizom korisnika imaginarnih identiteta. Cijeli sustav želi preuzeti lokalni političar i moćnik Krše, kako bi ga pretvorio u globalni kriminalni *marketplace*, te želi u potpunosti preuzeti *online* narko-tržište. Na kraju romana, kako bi se skrio od lokalnoga tajkuna i tajnih službi, Mima također mijenja identitet. U kontekstu teorije anomije važan je razlog iz kojega se dva nezaposlena prijatelja upuštaju u održavanje stranice za prodaju droge i drugih kriminalnih aktivnosti:

Tješili su se činjenicom da nikada ne bi pristali održavati na životu tako nešto da sistem nije takav kakav je, da im država pruža minimum egzistencijalne sigurnosti, posao i mogućnost stanovanja. Ništa od toga nisu imali. Mala pijaca im je bila jedini siguran izvor prihoda.

(Periš 2014: 54)

Ovaj roman također svjedoči diskrepanciji između proklamiranih ciljeva i sredstava dopuštenih u njihovu postizanju unutar društvenoga distributivnog poretka. No, regulatorne norme i moralni imperativi ne poklapaju se uvijek s tehničkim normama ili normama

djelotvornosti. Mnogi postupci koji bi sa stajališta nekog pojedinca bili najučinkovitiji u osiguravanju željenih vrijednosti koje predstavljaju Pavičićevi navijači huligani ili u Periševu romanu osnivači *online* trgovine narkoticima, isključeni su iz institucionalnih okvira dopuštenog ponašanja. Problem nastaje kada određeni aspekti društvene strukture stvaraju suprotne običaje i antisocijalna ponašanja upravo zbog različitih naglašavanja ciljeva s jedne strane i pravila s druge. Važno pitanje koje se javlja u ovakvim situacijama jest: koje je dostupno sredstvo najdjelotvornije (prijevarena, korupcija, nemoral i zločin) za postizanje društveno priznate vrijednosti poput, primjerice, koncentracije bogatstva i njegovih simbola? Kriminal je tada, kako će pokazati mnogi romani u ovome periodu, normalna reakcija u društvu u kojemu kulturni zahtjevi pojedincima nameću ponašanja orijentirana na zgrtanje bogatstva i materijalni uspjeh, pri čemu im se uvelike uskraćuju prilike da to zakonito i ostvare. U takvim situacijama dolazi do strukturalnih proturječnosti koje dovode do stanja u kojemu društvena integracija postaje gotovo nemoguća, uslijed čega i nastaje anomija (Merton 2009).

Uz likove „gubitnike tranzicije“, sveprisutni lik hrvatskih krimića od 1990-ih postat će novi kriminalni likovi tranzicije. Upravo oni simboliziraju novoproklamirane društvene ciljeve uspjeha i zgrtanja bogatstva, kao društvenoga imperativa, te sredstva za postizanje te vrste uspjeha. Jedan je od njih lik ratnoga profitera čija je prošlost, u većini slučajeva, vezana za emigrantsko djelovanje u Njemačkoj u vrijeme socijalističkoga sustava. Povratkom u domovinu oni će postati predstavnici nove poslovne i poduzetničke elite, i to oni koji su obavljali najprljavije ratne zadaće i kriminalne radnje te će, gotovo u pravilu, biti u sprezi s političkim elitama. Prvi takav lik je Tribusonov poduzetnik Valerijan Mandić u romanu *Noćna straža*:

Njegovi su ljudi dolazili u jesen 1991. na naše crte – nastavi Vitez. – Dobrotvor je trgovao oružjem i prodavao ga braniteljima (...) Mandićev šleper bio je šareni dućan u kojem se sve to moglo nabaviti. A pričalo se da je još ljetos prodavao i Srbima. Kako idiotski! Borili smo se tamo i krvarili u njegovom aranžmanu, s puškama koje nam je svima prodavao... Jasno, poslije je shvatio da dolaze nova, sređenija vremena, pa se povukao iz te rabote, ali novac što ga je zaradio je neizmjeran, a na svakoj novčanici je i Sotonin potpis.

(Tribuson 1996: 95)

Kriminalistički romani posvjedočit će još jednoj važnoj društveno-povijesnoj činjenici. Riječ je o uvidima u „grijehe“ socijalističkoga sustava koji se, barem službeno, samopredstavljao imunim na kriminal. Česta tema suvremenih kriminalističkih romana bit će opis djelovanja Odjela za emigraciju Državne sigurnosti saveznoga SUP-a SFRJ te jugoslavenskih tajnih službi koje su regrutirale kriminalce za prljave poslove po europskim metropolama, uglavnom za političke likvidacije „domaćih neprijatelja“.⁴⁵ Mnogi će stvarni „junaci“ hrvatskoga podzemlja postati likovima u kriminalističkim romanima. Uglavnom je riječ o pripadnicima nekadašnje jugoslavenske Državne sigurnosti, koji su se nakon raspada bivše države vratili u domovinu i tu organizirali pravu mrežu mafijaškog podzemlja s mnoštvom kriminalnih frakcija. S njima će dio hrvatske tranzicijske stvarnost postati ulični mafijaški obračuni, likvidacije, otmice, premlaćivanja, naručivanje ubojstava od egzekutora iz okolnih zemalja i slično. Ti novi „junaci“ bili su simbol brzoga bogaćenja s jakim društvenim i političkim utjecajima. S druge strane, različitim se kulturološkim mehanizmima istodobno gradila mitologija hrvatskoga podzemlja te su nerijetko postajali pozitivnim objektima identifikacije. Takva pretvorba iz negativnog u pozitivnog junaka tema je Stipanićeva romana, no prije toga, osvrnut ću se na simptomatičnu količinu prikaza likova kriminalnoga podzemlja koji su „okupirali“ domaće krimiče.

Na osobit način ovu temu obradio je novinar Ivica Đikić u romanu *Sanjao sam slonove* (2011) u kojemu pratimo istragu dvaju ubojstava. Prvi je ubijeni satnik Andrija Sučić, zbog grijeha iz Domovinskog rata, a drugi je mafijaš Jadranko Rimac. Lik Jadranka Rimca građen je prema životnoj priči Zlatka Bagarića, vladara zagrebačkoga gradskog središta u prvoj polovici 1990-ih, koji je slovio kao vrhovni autoritet tadašnjega domaćeg podzemlja.⁴⁶ Jedna od narativnih dionica romana prati Rimčevu životnu priču od 1970-ih, kada je jugoslavenska mafija držala Frankfurt, preko uličnih mafijaških obračuna u Hrvatskoj 1990-ih, do hrvatskoga poraća kada je između državnih institucija i šefova podzemlja „stavljen znak jednakosti“, o čemu svjedoči lik njegova odvjetnika, Vladimir Magaš, na upit zašto je odabrao raditi za mafijaša:

⁴⁵ Prvi put je javno u Jugoslaviji priznato da beogradski kriminalci za tajnu službu obavljaju prljave poslove 1983. godine, kada je Željko Ražnatović Arkan optužen za ubojstvo s umišljajem dvojce policajaca u Novom Beogradu. Pred sudskim vijećem Ražnatović je priznao da je plaćenik Udbe, jedne od najozloglašenijih organizacija tajne policije Istočne Europe. U normalnim bi okolnostima to značilo doživotni zatvor, no u Jugoslaviji je takva optužba odbačena i započeta je suradnje države i, pokazat će se, jednog od najozloglašenijih kriminalaca na ovim prostorima, kojemu će do ubojstva, 2000. godine, ta suradnja donijeti bogatstvo, moć i slavu (Glenn 2008: 65).

⁴⁶ Novinski članak Ivica Đikića „Smrt kralja hrvatskog podzemlja“ o Bagarićevu životu i ubojstvu dostupan je na <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199807/80718-008-pubs-zag.htm> (13.8.2016). Njegovi odnosi s Ljubom Zemuncem u Frankfurtu, središtu jugoslavenskoga podzemlja 1980-ih, prilično su vjerno su opisani u ovome Đikićevu romanu, a dokumentirani su u poglavlju „Kralj kocke“ u knjizi novinark Jasne Babić *Zagrebačka mafija* (2003: 128-150).

...dođu vremena kad i Rimac postane ozbiljna opcija, jer se izbriše granica između države i rimaca, ili postane nevidljiva prostim okom. Oni budu jedno te isto.

(Đikić 2011: 246)

Istražitelj ubojstava je Boško Krstanović, sin ubijenog satnika Sučića, djelatnik Odjela za suzbijanje organiziranoga kriminala u Službi nacionalne sigurnosti. Nekada je Krstanović želio raditi u Odjelu za političke delikte vjerujući da će služba imati više koristi od njega u borbi protiv političkih kriminalaca koji su „ozbiljnija opasnost od krijumčara kokaina, profesionalnih ubojica, preprodavača oružja, trgovaca ljudima, otmičara i ucjenjivača. Politički neprijatelji su najopasniji, jer njihove su ambicije uvijek velike“ (Đikić 2011: 38). Pred kraj romana, u razgovoru s tužiteljicom Marom Ištuk, razočarani istražitelj Krstanović na njezinu će opasku kako je važnije skloniti „ološ“ s ulice nego se baviti organiziranim kriminalom, oličenim u beskrupuloznom mafijašu Jadranku Rimcu, odgovoriti:

Ne može se ološ skloniti s ulice. Kako ne razumiješ? Ulica i postoji zato da bi bilo ološa. Ako ne bude Rimaca, bit će netko drugi. Zanki ili bilo tko. Važno je da budu sklonjeni pravi neprijatelji, jer s njima nema kompromisa, oni nikada ne mogu biti naši.⁴⁷

(Đikić 2011: 166)

Đikićev roman mnogim će „efektima očuđenja“ posvjedočiti o kriminaliziranom sustavu putem snolikih događaja i životne ispovijesti mrtvoga satnika koja počinje nakon njegova ubojstva. Satnikova prošlost seže u vrijeme kada je pripadao postrojbi koja je štitila Predsjednika i objekte u kojima je boravio na Otoku na kojemu su živjela i predsjednikova dva slona o kojima je brinuo do kraja. Upravo će materijalna briga za slona, kojeg nasljeđuje nakon promjene sustava, biti razlog njegovih ratnih ispovijesti. Kraj života dočekao je bijedno i odbačen, opkoljen mržnjom zbog javnih svjedočanstava o ratu. Njega određuje životna ironija i političke okolnosti, jednako kao i starog odvjetnika Vladimira Magaša, koji predstavljaju ostatke bivšega vojnog i pravosudnog sustava u rukama novih moćnika. Roman završava istražiteljevom emigracijom iz zemlje zbog razočaranja spoznajom o nemogućnosti borbe u kriminaliziranom

⁴⁷ Državno odvjetništvo, čija je predstavica u romanu tužiteljica Ištuk, zbog različitih je razloga, raznim procesima i trikovima te povremenim medijskim kampanjama cijelo desetljeće 1990-ih blokiralo policijske akcije, a pravosudne institucije bavile su se gotovo isključivo sitnim prijestupima (Babić 2003: 14-15).

sustavu za koji radi. To će biti znakovito i za još neke romane čime će se u hrvatskim kriminalističkim romanima destabilizirati položaj klasičnog detektiva koji je predstavljao stabilnu poziciju unutar svijeta kriminalnog podzemlja.

Zlatko Bagarić, nekadašnji „junak“ hrvatskoga kriminalnog podzemlja, samo je jedan od likova emigranata čiji će povratak u Hrvatsku, životni put i kriminalne aktivnosti postati temom kriminalističke proze. Robert Naprta također je novinar koji je devijacijama zbilje svjedočio iz prve ruke pa su njegovi romani „duboko usidreni u hrvatsku stvarnost i tematiziraju gotovo sve naše (post)tranzicijske crne točke, od mafijaških obračuna, dilanja droge i korumpiranosti politike i policije, sve do ratnog profiterstva, umirovljenih generala, haaških okrivljenika i ratnih zločina“ (Alajbegović 2009: 152). Prvi Naprtin roman o policijskom naredniku zagrebačke Policijske uprave Marku Prilici Čensu *Bijela jutra* (2001) bavi se istragom ubojstava počinjenih iz osвете prema njemu samomu. Ubojstva njegovih dviju ljubavnica i policijskoga pomoćnika na vrlo surov način počinio je istražitelj izvanbračni sin. Događaji oko istrage isprepletat će se s prošlošću policijskog narednika, uokvireni političkim događajima s kraja 1990-ih i pružiti sliku vremena koju je obilježilo političko kadrovanje u policiji i drugim državnim službama. Jedna od epizoda ugrađena u radnju romana događaj je „sačekuše“ i teško ubojstvo protutenkovskom raketom na zagrebačkom Cvjetnom trgu u kojoj je trebao biti ubijen Vjeko Slišković, najveći Bagarićev suparnik iz zagrebačkog podzemlja 1990-ih godina.⁴⁸

Roman istoga autora *Vampirica Castelli* (2006) priča je o nestalome branitelju Zoranu koji se deset godina nakon Oluje vraća u rodni Zagreb, ali kao vampir. Iako obiluje i elementima horora, brojni su socio-kritički impulsi kojima se naglašava veza politike i kriminala u ovome djelu. I u *Vampirici Castelli* glavni je junak inspektor Čens, a o sprezi politike i kriminala svjedoči nagli uspon u karijeri policijskog načelnika:

Ni brzo, ni sporo, nogu pred nogu, i eto mene u kancelariji Mate Ostoje, šefa krim-policije, Dalmatinčine od stotine kila, a zapravo stare komunjare koji je nekim čudom preživio čistke s početka devedesetih, a onda odjednom i napredovao. Heh, da

⁴⁸ Roman Ivice Đikića velikim je dijelom romantizirana biografija Zlatka Bagarića, dok Naprta u romanu aludira na Vjeku Sliškovića. Epizoda ubojstva u Naprtinu romanu dogodila se u noći između 26. i 27. studenoga 1999. godine kada je, u spirali preventivnih likvidacija dvaju suprotstavljenih klanova te noći, trebao biti likvidiran Slišković. Tada je ubijen Zoran Domini, nevina žrtva gangsterskog obračuna, pogođen projektilom protutenkovske rakete kojim je ciljan Sliškovićev džip u neposrednoj blizini njegova stana (Babić 2003: 195-196).

napredovao, uguzili ga u fotelju kad je dušu prod'o crnom đavlu, a kupili ga jeftino za parsto marona mjesečno. Tad je to toliko koštalo. Danas, bo'me, košta malo više. Uv'jek mi je iš'o na kurac, još od komunizma, al' otkad se sliz'o s mafijom, naši su odnosi bili, kako bi se to lijepo reklo, malko zategnuti.

(Naprta 2006: 7)

Tema ovoga romana također je nekadašnja jugoslavenska mafija u Frankfurtu. Naprtin roman jedan je u nizu koji razotkriva kriminalni i ratni put mafijaških klanova u Zapadnoj Europi, a time i zločine prošloga sustava te svjedoči uspostavi i organizaciji hrvatskoga podzemlja u vrijeme i nakon Domovinskoga rata:

Brko je osamdesetih, u Frankfurtu na Majni... ili Rajni?! Ma nemam pojma, na jednoj od te dvije... Dakle, radio je Brko za Arkana, zajedno su pljačkali banke i supermarkete, a honorarno, za potrebe Udbe, ubijali hrvatske emigrante. I onog jadnog Munjakovića, iz Ine. Bero je tada bio kulturni ataše u jugoslavenskom konzulatu u Frankfurtu. Čovječe, on je davao naloge za ubojstva, on je plaćao kilere i slizavao se s najgorim ološem s područja zajedničke bratskojedinstvene države. Lord mu je doš'o k'o naručen, znali su se još iz osnovnjaka. Lord je tad bio vel'ka manga u njemačkom podzemlju i nije mu bilo teško za Beru odradit' par takvih prljavih poslića. Nakon toga Bero je postao glavna faca u Udbi, a Lord poslije, kad je Jugovina propala, naravno, tražio protuusluge. Svi su krimosi odma' po izbijanju frke između naroda i narodnosti prebacili svoje poslove doma, svaki u svoj atar. Obukli su maskirne uniforme, pril'jepili si generalske činove na revere i naoružani šetali po kafićima. Naravno, u pratnji privatnih, odreda najgorih ubojica i siledžija.

(Naprta 2006: 67)

Korumpirani politički sustav, gospodarski kriminal, ratno profiterstvo, ucjene, naručena ubojstva, krijumčarenje ljudi, suradnja mafijaških klanova u regiji, kriminalci iz emigrantskih krugova, ali i fenomen ženskoga kriminaliteta kojim se nakon Zagorke gotovo nitko nije bavio u hrvatskoj književnosti, teme su političkoga krimića *Rupa* (2016) Ivane Bodrožić. Roman je analitički prijemčiv na nekoliko razina, u nekoliko paralelnih priča te je smješten u podzemlje

nekoga ratom uništenog, nacionalno i politički podijeljenoga grada u Slavoniji. Novinarka Nora Kirin službeno odlazi u taj grad pa, iako ga se ne imenuje, jasno je da je riječ o Vukovaru.

Zadatak je novinarke napisati reportažu o „ženskomu monstrumu“, kako je naziva novinski urednik, srednjoškolskoj profesorici Kristini odgovornoj za ubojstvo muža koje je počinila sa svojim jedva punoljetnim ljubavnikom. Kako njezina istraga bude odmicala, novinarka koja je i sama s obitelji pobjegla u vrijeme Domovinskog rata iz grada suočit će se s bezočnim oblicima političkoga kriminala, uvelike legitimiranim nacionalističkim bezumljem koje vlada gradom. Spletom okolnosti novinarka će u političkim krugovima prepoznati i ubojicu svojega oca iz vremena rata. Kako bi mu se osvetila, naručuje njegovu likvidaciju, zbog čega završava u zatvoru pod optužbom da je organizirala i poticala na ubojstvo gradskog vijećnika i uvaženoga lokalnog političara. Riječ je o fenomenu osвете kojim se otvaraju identični problemi kao u romanu Milana Nikolića *Četiri pokojna šerifa*.

Plaćeni ubojica također je pripadnik emigrantskih krugova preko kojega će autorica prikazati svijet kriminalnog podzemlja i načine djelovanja kriminalnih skupina – od prošlosti u Njemačkoj, povratka u domovinu, veza s kockarskom mafijom u zagrebačkim hotelima, doušništva s tajnim službama do suradnje s pripadnicima podzemlja u regiji. Riječ je o Švepsu kojega najprije gradska vijećnica i ravnateljica gradske gimnazije, Brigita Arsovska, angažira na likvidaciji gradonačelnika koji je ucjenjuje kompromitirajućim fotografijama iz njezine prošlosti, iz vremena zagrebačkih kockarnica s početka 1990-ih. Ucjena je politički motivirana jer se od nje traži potpora gradonačelniku da u gradskom vijeću podupre plan proračuna na poslovima nelegalnih privatizacija. Šveps ubija i gradskoga funkcionera Ilinčića, odgovornog za ubojstvo oca novinarke Nore:

Šveps je pripadao grupi domaćih profesionalnih ubojica, većina njih školovala se vani, a on je svoj staž započeo tako što je kao klinac u Njemačkoj bio osuđen za krivično djelo nanošenja teških tjelesnih ozljeda. Dolaskom u Hrvatsku koja je upravo tada stvarana, devedesetih je, preko Šefa i vlasnika Intercontijeve kockarnice, svoje usluge ponudio tajnim službama. Oprost ranijih grijeha stoga je morao vraćati moćnim pokroviteljima u državnom sustavu i kriminalnom miljeu, koji je dobrim dijelom imao podršku samog vrha vlasti. Dio te kriminalne elite bio je odgovoran za nikad razjašnjene egzekucije:

sumnjive prometne nesreće, podmetanje eksploziva pod automobil, snajperske odstrele, a jedna od njegovih prvih meta bio je policajac Kirin. Još od tog vremena na čitavom području bivše Jugoslavije postojao je dogovor mafijaških šefova o ubojstvima suparnika i izvršenju kaznenog djela, a sve kako bi se zameo trag naručitelja. Svima njima rat je uvelike olakšao posao. Ako bi nekome iz Zemunskog klana zatrebalo nekoga maknuti, on bi zatražio uslugu od svojeg kolege u Sarajevu, Skoplju ili Zagrebu. Zatim bi potonji poslao svojeg ubojicu da obavi posao, a nakon toga ubojica bi se sakrio u treću zemlju. Usluga se vraćala na isti način. S tim sustavom policija je teško mogla povezati ubojicu s pravim nalogodavcem, a istrage je otežala i još uvijek otežava loša suradnja balkanskih policija, pa najveći dio takvih slučajeva ostane neriješen. Profesionalni ubojice koji rade za državu uvijek koriste krizna vremena, utapaju se u grupno djelovanje, u bolesnu jezgru, a veze s moćnicima daju im sigurnost da neće biti otkriveni.

(Bodrožić 2016: 129)

O destabilizaciji pravne države i uspostavi kriminalne mreže, putem značajnih institucionalnih pozicija kojima je cilj onemogućiti istragu važnih kriminalnih radnji, svjedoči lik kriminalističkog inspektora Grgića. Osobito je znakovito mjesto u romanu njegovo sjećanje na školovanje na višoj kriminalističkoj školi:

Tada nije računao da će se vječno kretati u istom krugu ljudi i da će jednu njegovu polovicu uvijek činiti oni s druge strane zakona, kako bi krug bio savršen i funkcionalan. Povremeno je u zatvor spremao dilere, kockare, ponekog bolesnog pedofila ili silovatelja, ali stakleni plafon nije mogao probiti sam. Pronaći nekoga od kolega tko je bio spreman ne ići linijom manjeg otpora bilo je gotovo nemoguće. Oni koje je želio i trebao zatvoriti, oni koji su stvarali i trovali sustav, bili su najčešće ti koji su mu nakon nekih uspješnih akcija kačili ordenja i dodjeljivali priznanja. Pratio je što se posljednjih mjeseci događa u gradu na razini lokalnih moćnika, pratio je pripreme za privatizaciju Luke, igre oko nuđenja mita i prisluškivanja Gradonačelnika, pojavu sumnjivog rumunjskog investitora kojeg je gurao Ilinčić. Kriminalno djelovanje koje su gradski čelnici razvili unutar legalnog sustava odvijalo se točno onako kako je opisano u priručniku o obrascima po kojima funkcioniraju zločinačke organizacije. (Bodrožić 2016: 156-157)

Osvrnut ću se i na dva romana Drage Hedla kojima je tema institucionalizacija ovakvog tipa socijalne strukture i nove klase građana čije je zanimanje kriminal, što je općenito osobina postsocijalističkih društava. Tranzicijske društvene prilike s ratnim događanjima utjecale su na stvaranje atmosfere očajanja, ali i na visoku razinu tolerancije prema kriminalitetu i strukturama koje je gotovo nemoguće „izbrisati“ na kasnijim stupnjevima socijalno-političkog razvoja. Riječ je o tome da su upravo te strukture činile dio toga razvojnog procesa te je kriminal postao dio politike i stvarnosti (post)tranzicijskih društava (Fatić 1997: 235). Na koncu, takvim uvjetima i sadržajima grade se norme koje omogućavaju da kriminalci postanu društveni heroji, ali i da se shvati devijantno ponašanje kao jedan od načina dostizanja društveno proklamiranih ciljeva.

Stvarnosne činjenice i „tekstura realnosti“ bit će okosnicom dvaju Hedlovih krimića. Osobito će svojim krimi-prvijencom *Izborna šutnja* (2014) posvjedočiti tvrdnju Igora Mandića da je sam život kriminalni slučaj kojemu nijedan krimić ne može biti dostojna konkurencija. Hedl će iz pozicije novinara koji je medijski raskrinkao kriminalni lanac maloljetničke prostitucije osječkoga Doma za odgoj djece i mladeži, pomoću literarne fikcije, dokumentirati događaje i aktere među kojima i neke lokalne političare i moćnike. Gotovo je dovoljno, umjesto prolaska fabulom romana, na internetskim izvorima pretražiti novinske članke o slučaju seksualnoga iskorištavanja maloljetnica:

U Osijeku postoji organizirani lanac maloljetničke prostitucije u kojem su žrtve maloljetnice iz Doma za odgoj djece i mladeži, a prema iskazima štićenica, među korisnicima su i vrlo poznate osobe iz osječkih političkih, poduzetničkih i pravosudnih krugova. Četiri štićenice Doma na Vinkovačkoj 61 u Osijeku opširno su, u više razgovora, ispričale Jutarnjem listu detalje užasa u kojeg su zbog neiskustva i lakomislenosti uvučene i iz kojeg ne vide izlaz. Pored imena osoba kojima su pružale usluge, detaljno su opisale svodnike, njihove automobile i mjesta na kojima su se prostituirale.⁴⁹

Glavni su likovi romana policijski inspektor Vladimir Kovač, forenzičarka Vesna i novinar Stribor Kralj, rijetki među nekorumpiranim i nezastrašenim prijetnjama, no često nemoćni pred lokalnim novinskim i policijskim aparatom pod utjecajima moćnika. Oličenje takvoga

⁴⁹ Tekst dostupan na: <http://www.jutarnji.hr/vijesti/ugledni-osjecani-cigaretama-kupuju-usluge-sticenica-doma-za-odgoj-djece/3204710/> (8. srpnja 2016.)

svijeta predstavlja mladi političar u usponu, miljenik glasača predstojećih izbora, čije afere istražuje novinar Kralj. Mladi je političar Ivan Horvatić, pretendent na mjesto ministra unutarnjih poslova, koji se sumnjiči za krivotvorenje diplome. U završnici predizborne kampanje kao glavna tema nametnut će se smrt dviju maloljetnica, žrtava organizirane prostitucije, što predstavlja literarni odmak od stvarnosnih činjenica. Istraga slučaja teška je i spora, budući da je se opstruira s najviših političkih pozicija uz pomoć medija i policije, a Horvatić će, nizom manipulacija, na toj aferi prikupljati političke bodove. Jedan od osumnjičenika za zločine jest i lokalni poduzetnik Roknić, kandidat za načelnika policije, blizak suradnik političara Horvatića. Nakon toga otkrića slijede pokušaji likvidacije inspektora Kovača i novinara Kralja. Naručenim egzekucijama u romanu se ponovno aktualizira tema suradnje politike i kriminalnog podzemlja u regiji. Roman završava epizodom televizijske emisije, na samom kraju kampanje, kada novinar Kralj podastre dokaze o izravnoj upletenosti političara u seksualni skandal, snimkom na kojoj je zabilježen s dvjema ubijenim maloljetnicama, što će ga nakratko zaustaviti u strelovitomu političkom usponu.

Kada je riječ o premreženosti politike i podzemlja te činjenici da je kriminal postao sastavni dio politike, ipak ne govorimo o fenomenu karakterističnom isključivo za postsocijalistička društva. Podsjetit ću na jedan važan uvid Michaela Foucaulta (1994: 295) o prvom zabilježenom slučaju suradnje prijestupnika i policije. Riječ je o procesu iz 40-ih godina 19. stoljeća koji završava tako da poznati kriminalac i robijaš Vidocq čak postaje policijski zapovjednik. Vidocquov slučaj znakovit je jer je s njime prijestupništvo i javno steklo dvoznačni status predmeta i oruđa u odnosu na policijski aparat koji radi protiv njega, ali i s njim. Takvo izravno i institucionalno povezivanje policije s prijestupništvom trenutak je u kojemu kriminalitet postaje jedan od kotačića vlasti.

U romanu *Ispovjedna tajna* (2015), koji se nastavlja na *Izbornu šutnju*, još će se dublje tematski zaroniti u svijet kriminalnoga podzemlja. Kao tema romana nametnut će se kooptacija hrvatskoga i srpskog podzemlja tako da će se dijelovi romaneskne radnje prostorno proširiti i do Beograda, a vremenski do druge polovice 1990-ih tijekom mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja, kada je započela suradnja dvaju podzemlja. I u ovome romanu glavni je negativac naoko uspješni političar Ivan Horvatić, nasilnik i kriminalac. U njegovu raskrinkavaju sudjeluju

novinar Stribor Kralj, istražitelji Vladimir Kovač i forenzičarka Vesna, koji istražuju ubojstvo mlade studentice za koju se doznaje da je bila jedna u nizu žrtava silovanja političara Horvatića.

Niz afera i zločina osječkoga političara razotkrit će se posjetom novinara Beogradu, na što ga otmicom potaknu srbijanski kriminalci. Cilj je istražiti priču o suradnji dviju mafija koje su dijelile pragmatičan pogled na svijet, neopterećen političkim i nacionalnim podjelama. I ovdje Hedl, zahvaljujući insajderskim novinskim uvidima, vjerno opisuje uspostavu te suradnje o kojoj je pisao u mnogim novinskim tekstovima koji su okosnica zbivanja u romanu:

Kad je završavao proces mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja, a američki general Jacques Paul Klein, prijelazni upravitelj područja UNTAES otvorio u blizini Nemetina, na cesti Osijek – Vukovar svojevrzni buvljak na kojem su se prvi put nakon rata na liniji razgraničenja mogli sastati građani iz slobodnog dijela Hrvatske s onima iz tzv. Krajine da bi trgovali Faksom, Kraševim čokoladama, Vegetom, s jedne, i Rubinovim konjakom, mineralnom vodom Knjaz Miloš, ili niškom Drinom iz Srbije, s druge strane, ekipe iz podzemlja, hrvatskog i srbijanskog već su ondje započele poslove. Osobno sam ih vidio. Poslovi mafije, šverc cigareta, potom i jačih stimulansa krenuli su puno prije nego uspostava kakvih-takvih političkih odnosa. I ubojstvo Ive Pukanića, nažalost, bio je plod te suradnje. Tako da nije trebalo puno mašte. Valjalo je samo gledati što se događa uokolo.⁵⁰

Nakon uspostave suradnje dolazi do društvenoga uspona nekih članova mafijaških klanova:

Dečki su to shvatili kao odličnu priliku za biznis. Šverc cigaretama je procvjetao. Ova trojica u trenirkama momci su s one strane granice. Drugu dvojicu, siguran sam, poznaješ. Pingvin i Mrki. Danas ugledni poslovni ljudi. Naš prijatelj Horvatić rado ih je isticao kao primjer uspješnih poduzetnika. Nova elita čija je deviza: ne pitaj me za prvi milijun.

(Hedl 2015: 43)

Dolaskom u Beograd, zahvaljujući poznanstvima u novinskim krugovima, Stribor Kralj doznaje detalje o svojoj naručenoj otmici, pokušaju likvidacije osječkoga policajca, događanjima u vrijeme rata, krijumčarenju oružja, strategijama suradnje dviju mafija i upletenosti političkog

⁵⁰ Tekst dostupan na: <http://www.tportal.hr/kultura/knjizevnost/384844/Drago-Hedl-Branitelje-je-politika-gurnula-u-ponor-mraka.html> (8.srpnja 2016.)

vrha i policije u kriminalne radnje. Ondje će se osječki novinar susresti i sa srbijanskim mafijašem i pripadnikom srbijanskih dobrovoljačkih snaga, Badžom Stonogom, ranjenim u Domovinskom ratu, koji će iz prve ruke posvjedočiti o mafijaškim vezama:

Znaš kako je posle rata, ostane puno kojekakvih svedoka, nerešenih situacija, neko nekoga zajebe ovde, neko nekog tamo. A računi moraju da se poravnaju. Pa su vaši dolazili ovamo i klali, kao što smo i mi klali tamo. To je bio čist posao: niko nije ubijao svoje (...) čovek dođe iz inostranstva, obavi posao i srećan se vrati porodici, nema osvete, nema sranja.

(Hedl 2015: 166)

Uz istragu, boravak novinara Kralja u Beogradu potaknut je njegovom fasciniranošću kriminalnim svijetom i njemu svojstvenom kulturom:

Tema mu se činila zanimljiva i izazovna. Osobito kada je na YouTubeu pogledao dokumentarni film 'Vidimo se u čitulji' o tvrdim momcima s beogradskog asfalta. O mafijaškim klanovima koji se nemilice istrebljuju, o njihovu načinu života obilato začinjenom drogom i alkoholom, turbofolkom, silikonskim ljepoticama i mirisom baruta.

(Hedl 2015: 17)

Droga, alkohol i miris baruta neraskidivo su povezani s jednim kulturnim fenomenom prirođenim balkanskim kriminalcima, u kojemu se očituju utjecaji i odnosi kriminala, glazbe, kulturnih i životnih vrijednosti. Kriminalci o kojima piše većina domaćih autora uspostavom su svojih mreža izgradili i kulturne vrijednosti, što je tema romana Nenada Stipanića *Izbacivači Majke Božje*. Stipanić je radio kao redar i tjelohranitelj u zagrebačkim diskotekama i kockarnicama te je u svoj roman preslikao svijet domaćih kriminalaca. Inače, sektor zagrebačkoga „zaštitarskoga kriminala“ potječe iz ranih 1990-ih i povezan je s neobičnom kulturnom pojavom, osobito prijemčivom pripadnicima kriminalnog miljea, turbo-folk glazbom.

Radnja romana smještena je upravo u jedan zagrebački klub narode glazbe i događa se tijekom jedne noći. Započinje posjetom bivšega redara Crnog nekadašnjim kolegama. Crni se, nakon što se prestao baviti zaštitarskim poslom, posvetio pisanju kriminalističkih romana i zapravo je literarni dvojnik svojega autora. Uzmemo li tu pretpostavku kao točnu, tijekom

romana doznajemo motive Crnog za pisanje kriminalističkih romana koji se kriju u pokušaju istraživanja fenomena kriminala, upravo putem ovoga literarnoga žanra:

Ako znaju da si ubojica, svako im ubojstvo dobro dođe da ti ga daruju. Koga zapravo briga tko je stvarno ubojica? Bezbroj je divnih mogućnosti za momke iz Heinzlove i sve su dobre za brzo rješenje. Kada budu sa mnom razgovarali, bit ću užasnut – ja sam, znate, književnik, i pišem krimiće, čitam o tome, ali to da se desi? Mome prijatelju? Užasno, užasno! Kakva je zvijer u čovjeku da to učini drugom biću, znate, to istražujem u svojim knjigama.

(Stipanić 2012: 231)

Tekst romana prati ritam hodanja po prostoru kluba s realističnim opisima situacija i likova, karakterističnih predstavnika mlađe „tranzicijske“ generacije – od „sponzoruša“, alkoholizirane i drogirane mladeži, nekadašnjih političara ogrezlih u kriminal, nove poduzetničke elite, dilera droge, do dviju naoružanih skupina mafijaša koji su u središtu pozornosti, budući da je zbog njihove nazočnosti u klubu cijela večer na rubu oružanoga sukoba. Fenomen turbo-folk glazbe jedan je od temeljnih specifičnosti hrvatskog i balkanskoga kriminalnog miljea, ali istodobno i tema o kojoj se nerado govori u hrvatskome javnom prostoru. No zadržat ću se na ovom fenomenu jer je upravo riječ o vezi kriminala s jednom kulturnom formom koja je i nastala kao njegova (ne)izravna posljedica.

Turbo-folk glazba proizišla je iz socijalnih i društveno-političkih uvjeta predratne i ratne Srbije, pri čemu je naišla na plodno tlo i u Hrvatskoj, ponajprije među pripadnicima hrvatskoga podzemlja, s jednom bitnom razlikom. Ta je kultura u Srbiji stvarana i konstruirana kao simbol kolektivnoga nacionalnog identiteta, dok je u Hrvatskoj prije riječ o prisvajanju utjecaja stranoga kulturološkog mafijaškog obrasca. Tomu u prilog govore biografije kriminalaca objavljene u knjizi novinarke Jasne Babić *Zagrebačka mafija*. Gotovo svaki hrvatski mafijaš ili je bio vlasnik narodnjačkoga kluba, ili je bio redoviti gost takvih klubova. U jednom od njih, u zagrebačkoj Dubravi, ubijen je i „kralj hrvatskog podzemlja” Zlatko Bagarić. Poznato je i da je Bagarić u svojim kriminalnim manirama, vokabularu pa i glazbenom ukusu kopirao prijatelja i kuma Ljubu Zemunca, „kralja srpskog podzemlja”, s kojim je bio u vezi još od frankfurtskih dana 1980-ih godina (Babić 2003: 128-150).

Turbo-folk glazba obilježila je eru rata i kaosa 1990-ih godina u političkom i kulturnom životu u Srbiji. Štoviše, taj je glazbeni žanr promican bezrezervnom medijskom potporom državne televizije i bio je moćno ideološko oružje režima Slobodana Miloševićeva. Istodobno s početkom ratova u bivšoj državi, u Srbiji nastaje ovaj oblik popularne kulture kao dio medijskoga spektakla i nacionalnoga folklora kojim se služila nacionalistička i šovinistička retorika kako bi se opravdalo i poduprlo sudjelovanje Srbije u ratovima. Osnovna uloga turbo-folka bila je promocija životnoga stila i sustava vrijednosti nove srpske elite koja je nastala kao proizvod rata tijekom 1990-ih, a koju su činili režimski političari, ratni profiteri, šefovi i pripadnici kriminalnoga podzemlja, koji su kasnije postali „poslovna elita“, praćeni glamurom turbo-folk zvijezda, uglavnom vrlo erotiziranih pjevačica.⁵¹

Primjenom uvida kriminološke teorije anomalije na fenomen turbo-folk glazbe postaje jasno da je srž ovoga kulturnog fenomena proklamiranje i veličanje ciljeva prekomjernoga materijalnog bogaćenja. No u prilikama rata i sveopće tranzicijske pljačke ovaj oblik popularne kulture uspostavljao je sustav vrijednosti uklopljen u kult kriminala i nasilja, ratnoga profiterstva, nacional-šovinizma i provincijalizma te istodobno odricanje od bilo kakvih moralnih normi koje počivaju na obrazovanju, redu, zakonu i drugim vrijednostima građanskoga društva. Također, poticana je ratno orijentirana, retrogradna patrijarhalna kultura i prostitucija, a ženu se promicalo kao robu i statusni simbol mafijaša. Sve to praćeno je ikonografijom zapadne masovne kulture, vrijednostima „američkoga sna“, kulture zabave i potrošnje. Ono što su teoretičari anomalije istaknuli, a jasno se očituje i u paradigmi kulturnog proizvoda kakav je turbo-folk, jest kako su sve promicane vrijednosti bile dostupne tek maloju, novonastaloj i ratom oblikovanom vladajućoj klasi koja je podupirala zakon sile i nasilja, nacionalizam i političko ugnjetavanje, dok je većina građana živjela u krajnjem siromaštvu i izolaciji (Kronja 2004).

Vrijednosti kriminalnog podzemlja kakve su uspostavljane u nas početkom 1990-ih, s turbo-folkom kao oblikom popularne kulture dizajniranim s točno određenim ciljem, najbolje se usvajaju upravo na mjestima konzumacije navedenih kulturnih vrijednosti. To su, među ostalima,

⁵¹ U tom smislu znakovit je brak Željka Ražnatovića Arkana, ratnog zločinca i jednog od prvih mafijaša i plaćenih ubojica na ovim prostorima, i Svetlane Cece Ražnatović, prve turbo-folk pjevačice i do danas najpopularnije folk-zvijezde u regiji. Taj brak, u kontekstu vremena nastanka i uloge koju je imala ova glazba, čak na simboličnoj razini predstavlja simbiozu svijeta kriminalnog podzemlja i svijeta koji je jednim neobičnim kulturnim izričajem snažno promovirao životni stil i sustav vrijednosti tranzicijskih elita proizišlih iz kriminalnog miljea.

klubovi poput onoga u kojemu je smještena radnja Stipanićeva krimića. Likovi koji zalaze ondje gotovo odreda su ili zbiljski kriminalci ili se bave sitnijim kriminalnim djelatnostima; preprodajom droge, svodništvom, pranjem novca, prostitucijom, a ako to već ne rade, takvima teže postati. Tako će na ulazu u klub Crni primijetiti skupinu momaka koje će opisati ovako:

Gosti nadiru. Gledam ih, nekoliko bauštelaca, pa dva malera, limar, sve se to vidi pod UV-lampom iznad vrata koja osvjetljava nevidljive pečate na ruci, ali i tragove boje, masnoće strojnog ulja, laka, svega s čim ljudi dolaze u dodir. Badava im košulje, lažni ili pravi Boss, bijele *paciotice* s placa ili ravno iz Milana, badava *look* mafijaša ili *fancy* biznismena, pod ovim se svjetlosnim poligrafiom u trenu razbijala njihova iluzija o uspjehu. Užasnuto su na svojim rukama ugledali sebe, ali ne onakvog kakvim se zamišljaju. Nije to imalo veze s novcem, mnogi od njih bili su imućni, nego sa stavom da svatko tko nije strašno *cool*, *fancy* biznismen, menadžer, vlasnik bilo kakve tvrtke udaljen od fizičkih radova, barem bogati glumac, pjevač ili mafijaš, nije nitko i ništa. Ostaje mu jedino da smrkne pogled i pokuša glumiti opasnog luđaka.

(Stipanić 2012: 28-29)

Ovaj Stipanićev ulomak o „glumljenju opasnog luđaka“ otvara prostor važnoj kriminološkoj teoriji koja, čini se, objašnjava „poplavu“ kriminalnih prijestupnika u našem društvu nakon prvotne uspostave kriminalnih mreža, kulturnih i društvenih obrazaca karakterističnih za njihove pripadnike. Najprije ću podsjetiti na jedno mjesto u Freudovu radu o rekonstrukciji prvotne ljudske zajednice iz studije *Totem i tabu*, osobito kada je riječ o povijesti nastanka zakona. Freud navodi da čovjek koji prekrši tabu i sam postaje tabu jer ima opasnu sklonost da i kod ostalih pobuđuje želju za zabranjenim užicima u slijeđenju njegova primjera. „Jednostavno, on pobuđuje zavist – zbog čega bi njemu bilo dopušteno ono što je ostalima zabranjeno? On uistinu djeluje zarazno“, zaključuje Freud (2000: 50). Njegove antropološke teorije vraćaju nas na maloprije spomenutu činjenicu o nekadašnjem „kralju hrvatskoga podzemlja“ Bagariću koji je u mnogim aspektima preuzimao manire, vokabular, glazbeni i životni stil svojega kuma Ljube Zemunca.

Stipanić se u *Izbacivačima Majke Božje* usputno dotiče, kroz razgovor Crnog i gošće kluba, jednoga važnog autora iz polja kriminološke znanosti – Edwina Sutherlanda. Sutherland (2009) je pošao od pretpostavke da svaka osoba neminovno prilagođava kulturu koja je okružuje te da osobe postaju kriminalci zbog kontakata s kriminalnim obrascima. Riječ je o teoriji diferencijalne asocijacije koja je u osnovi kognitivna, a čiji korijeni potječu od francuskoga kriminologa Gabriela Tardea koji je još u 19. stoljeću ustvrdio da je zločinac čovjek kojega sredina navodi na to da zločin prihvati kao način života (Ignjatović 2006: 22).

Prema Sutherlandu, visoka stopa kriminaliteta posljedica je društvene dezorganizacije, koju je razradio Robert Merton u teoriji društvene anomije. Kriminalno se ponašanje uči u međudjelovanju s drugim osobama u procesu komunikacije, a glavni dio učenja kriminalnoga ponašanja javlja se unutar bliskih osobnih grupa. Učenje kriminalnog ponašanja obuhvaća tehnike činjenja zločina, ponekad vrlo složene, ponekad vrlo jednostavne, a i specifično usmjerenje motiva, energije, racionalizacije i stajališta. Središnji dio Sutherlandove teorije odnosi se na posebno usmjeravanje motiva i energije, što ovisi o načinima razumijevanja pravnih pravila kao povoljnih ili nepovoljnih. Riječ je o tomu da je u nekim društvima pojedinac okružen osobama koje pravne norme i pravila shvaćaju kao pravila koja treba poštovati, dok je u drugima pojedinac okružen osobama čija shvaćanja pogoduju kršenju pravnih pravila. Osoba postaje delinkvent zbog jačega utjecaja stajališta koja govore protiv pravila. Tako će na jednomu mjestu u Stipanićevu romanu vlasnik kluba Krište i redar Frane ugledati jedva punoljetnu kriminalnu bandu dvadesetogodišnjaka koji „od djetinjstva krađu i žive po popravnim domovima, a danas su gangsteri i ubijaju.“ Redar će vlasniku kluba reći: „Oni su stariji od tebe Krišto, iako imaju manje godina“, na što se Krišto zapita: „Kakva je ovo zemlja...“. Slijedi odgovor redara, na tragu tvrdnje razumijevanja pravnih normi gdje shvaćanja pogoduju njihovom kršenju: „Pa kapitalizam. Dečki su sposobni, tako to ide. Niko im u životu nije dao ništa, sami su uzeli. Kapa dolje.“ (Stipanić 2012: 52).⁵²

Upravo to je princip diferencijalne asocijacije koji se odnosi na kriminalne, ali i antikriminalne asocijacije. Proces učenja kriminalnoga ponašanja obuhvaća sve mehanizme koji

⁵² U romanu *Rupa* Ivane Bodrožić, počeci kriminalnoga djelovanja plaćenoga ubojice Švepsa bit će slično objašnjeni: „...izobilje oružja i pomanjkanje ikakvih etičkih granica u društvu formiralo ga je brzo, žestoko i bez mogućnosti povratka.“ (Bodrožić 2016: 129)

su uključeni u bilo koje drugo učenje, tako da nije riječ samo o oponašanju. Ovo Sutherlandovo objašnjenje kriminalnoga ponašanja izneseno je samo sa stajališta pojedinca koji se kriminalno ponaša, no teoriju je moguće primijeniti i na širu zajednicu, naciju ili bilo koju drugu skupinu. Ovako postavljen problem općenito se tiče stope kriminaliteta, a jedno je od najboljih objašnjenja da je stopa kriminaliteta posljedica društvene dezorganizacije. No, termin „društvena dezorganizacija“ ne zadovoljava u potpunosti ovo objašnjenje, stoga Sutherland i uvodi termin „diferencijalna društvena organizacija“. Dakle, zločin je ukorijenjen u društvenoj organizaciji i izraz je takve društvene organizacije. Skupina može biti organizirana za kriminalno ponašanje, ali i protiv kriminalnog ponašanja. Najviše je zajednica organizirano i za kriminalno i za antikriminalno ponašanje i u tom je smislu stopa kriminaliteta izraz diferencijalne organizacije skupine. Kao objašnjenje stope kriminaliteta, diferencijalna organizacije skupine mora biti konzistentna s objašnjenjem kriminalnog ponašanja osobe, budući da je stopa kriminaliteta sumarni prikaz broja osoba u skupini koje čine zločine i učestalosti kojom ih čine.

Još je jedna osobina ovoga razdoblja komercijalizacija kriminala, što je i globalni fenomen o kojem je pisao Mike Presdee. Upravo zato su kriminolozi počeli ispitivati značenjske naslage proizvoda popularne kulture. Komercijalizacija kriminala očituje se u njegovoj medijskoj sveprisutnosti, načinu izvještavanja i pisanja o kriminalu te u količini filmova, serija, dokumentarnih emisija, računalnih igara, glazbe i romana kojima je tema kriminal. Suvremena hrvatska kriminalistička proza posvjedočila je važnoj činjenici – da se iza maske službene politike, socijalnoga, političkog i pravosudnog sustava kriju paralelne strukture moći i utjecaja koje su poticale izgradnju normi kriminalnih i antidruštvenih djelovanja. Time su institucije službene društvene kontrole prestale biti privilegirano mjesto koje štiti konsenzualne društvene vrijednosti, proizvedeći stanje moralne pometnje što je, u najširem smislu, glavna tema većine hrvatskih kriminalističkih romana. U ovome dijelu rada želio sam proniknuti u kontekst, pravila, mehanizme i aktere društvene i institucionalne kriminalizacije primjenom klasičnih kriminoloških teorija (teorija anomije, teorija diferencijalne asocijacije) na tekstove kriminalističkih romana. Naredni, ujedno i posljednji dio rada, uputit će na najnoviji sveprisutni globalni fenomen – računalni kriminal.

8.4 Cyber-kriminal: zaštitni znak kriminala 21. stoljeća

U spominjanim romanima Želimira Periša *Mima i kvadratura duga* te *Mima i vaše kćeri* posredstvom teme računalnoga kriminala u bankarskom sektoru i policijsko-sudskim aktivnostima, upućuje se na problem proizvoljnosti i ulogu moći u definiranju zločinačkih ponašanja. Pozornost je usmjerena prema načinima na koje se oblikuje društvena stvarnost državnom intervencijom i vladavinom prava, čime se stvara normativni konsenzus prema kojemu se sudi i osuđuje potencijalne kriminalce.

Ovi romani, iako otvaraju mnoga aktualna pitanja, daju povoda da se povede i drukčiji tip rasprave o povijesti kriminalnih aktivnosti i drugim važnim fenomenima koji su ih okruživali. No ova tema opravdava ne samo interdisciplinarni, nego i transdisciplinarni pristup problemu o čijim je istraživačkim strategijama bilo riječi na početku rada. Podsjetit ću da je pitanje transdisciplinarnosti aktualiziralo potrebu za rješavanjem niza složenih globalnih problema, gdje problem kriminala ide ruku pod ruku s problemom ubrzanoga tehnološkog razvoja te s nizom drugih političkih izazova. Postindustrijsko i informatičko doba s gospodarstvom koje karakterizira proizvodnja znanja i usluga uvjetovali su i nove načine promišljanja o društvenim problemima, ali i ulozi kulture u novonastalim uvjetima, o čemu je svjedočila potreba za nastankom i razvojem kulturalne kriminologije.

Potreba transdisciplinarnoga pristupa problemu kriminala nadaje se iz još jednoga razloga, a to je upravo razvoj novih, digitalnih tehnologija. Naime, zaštitni znak zločina u 21. stoljeću zločini su obrazovanih i tehnološki upućenih pojedinaca, osobito u razvijenim dijelovima svijeta. Upravo ta činjenica usmjerit će pogled prema srazu suvremenih tehnologija i kriminala, problemu i temi iz područja socijalne kontrole – nadzoru nad *webom*. Romani Želimira Periša, iako radnjom smješteni u lokalni dalmatinski kolorit, tematiziraju problem globalnoga računalnog kriminala koji otvara niz etičkih, pravnih i kriminoloških nedoumica suvremenoga svijeta. Osobito ću se u osvrtu na ove romane usredotočiti na teme za koje mi se čini da sublimiraju velik broj problema o kojima je bilo riječi tijekom rada, a i na fenomen globalnoga kriminala koji je aktualiziran pojavom tehnološki organiziranoga kriminala.

Fenomen globalnoga kriminala u nas se pojavio sa smjenama ideoloških paradigmi koncem 1980-ih i početkom 1990-ih. U tom kontekstu sam ukazao da je, kada je o književnoj taksonomiji u polju hrvatskoga kriminalističkog romana riječ, vrlo važan Tribusonov roman *Siva zona*. No, vrhunac fenomena globalnog kriminala doživljava se pojavom novih oblika virtualnoga kriminala, koje su temama Periševih romana. Riječ je o kriminalnim djelatnostima koje, poduprte novim tehnološkim mogućnostima, preuzimaju potpuno drukčije oblike, a kriminalcima pružaju nebrojene nove mogućnosti. Ipak, motivi za činjenje zločina nepromijenjeni, što ističe i Periš u svojem drugom romanu: „U novom digitalnom svijetu još su disali analogni kriminalci“ (Periš 2015: 173).

Osim govora o globalnome kriminalu, druga važna tema odnosi se na proizvoljnost granica između kriminalnih i nekriminalnih ponašanja. Riječ je o aktualnoj temi kojom se bavi i Periš u svoja dva romana. Prije svega, da se kroz suvremenu borbu s računalnim kriminalom nerijetko zrcale odnosi „znanja i moći“, što potvrđuje da problem kriminala nadrasta pravne definicije, potvrđujući ulogu moći u stvaranju takozvanih lažnih neprijatelja. Podsjetit ću na tekst britanskoga kriminologa Johna Lea „Criminology and Postmodernity“ o krizi kriminologije koju oprimjeruje trima problemskim pitanjima – kako i u kojim uvjetima se neke kategorije društvenih aktivnosti definiraju kao zločin, u kojim situacijama i kako različite društvene snage pokušavaju upravljati i kontrolirati takve radnje i njihove posljedice formalnim i neformalnim mehanizmima.

Fenomen globalnoga kriminala, na koji osobitu pozornost svraćaju suvremeni digitalni mediji i tehnološke mogućnosti, vraća nas na zaključak da su motivi zločina te kontrola i upravljanje kriminalnim ponašanjima, bez obzira na uvjete i ideološko-političke državne organizacije, ostali nepromjenjivi. Tomu svjedoči i Mitchael P. Roth koji piše o korijenima globalnoga kriminala, koji, prema njemu, započinju s Magellanovim oplovljavanjima svijeta između 1619. i 1622. godine, nakon čega su uslijedile mnoge novosti koje su kratile vrijeme plovidbe. Sljedeći veliki skok u pomorskoj tehnologiji dogodio se koncem 18. stoljeća razvojem parnoga stroja i parnih brodova, čime se dodatno skratilo trajanje plovidbe i ubrzalo vrijeme povratnih putovanja te su intenzivirani globalni kontakti između nacionalnih država. Plovila su postajala veća, što je utjecalo na povećanje obujma trgovine. U kontekstu takvoga tehnološkog

razvoja, slično kao i u vrijeme digitalnog, bilo je samo pitanje vremena kada će i zakoniti i protuzakoniti poduzetnici početi tražiti i stjecati bogatstvo u svakoj novoj fazi globalizacije, pa se pirati, trgovci robljem i krijumčari zabranjenih proizvoda smatraju prvim međunarodnim zločinačkim poduzetnicima. Sve brojniji kontakti među zemljama i nacijama u globalnim razmjerima značili su i da financijski zločini mogu postati unosnijima, što je potaknulo razvoj sofisticiranih kriminalnih organizacija. Napredak na području transporta značio je da zločinačke skupine mogu brže reagirati na promjene na tržištu kad god neka nova zabrana popularne robe ponudi novu „poslovnu“ priliku. U dosluhu s nebrojenim korumpiranim dužnosnicima, zabranjene gospodarske aktivnosti i crna tržišta postali su uobičajenom pojavom unutar granica i uz granice država. S druge strane, nacionalne su se države sve više oslanjale na carine i poreze u punjenju državnih riznica i financiranju vojske u inozemstvu, tako da su krijumčarske operacije postajale sve unosnijima. U želji da izbjegnu poreze, prije pojave bankovnih sustava u inozemstvu i pranja novca, britanski doseljenici krijumčarili su možda i pet šestina čaja u luke, s ostalim proizvodima. Bili su spremni pridržavati se britanskih zakona do određene mjere, no kada je bila riječ o slobodnoj trgovini, gotovo su poništili postojeće zakone i posvetili se krijumčarenju (Roth 2016: 182).

Zabranjena trgovina ljudima, pomorsko piratstvo i krijumčarenje sredstava koja utječu na um i raspoloženje neki su od prvih primjera onoga što kriminolozi danas opisuju kao prijelazni zločin koji obuhvaća dvije ili više suverenih jurisdikcija, kriminalne aktivnosti koje se događaju izvan nacionalnih granica. Tijekom većega dijela pisanoga povijesnog razdoblja, zločini su uglavnom bili lokalni ili regionalni problem, zemljopisno ograničeni i predstavljali su lokalnu zločinačku prijetnju zajednicama. Industrijska revolucija, najprije u Engleskoj, a potom i u drugim dijelovima zapadnoga svijeta, dovela je do masovnih migracija seljaka u nova urbanizirana okruženja u potrazi za boljim prilikama i sredstvima za život. To je s razvojem bržih oblika prijevoza potaknulo i razvoj trajnijih i djelotvornijih zločinačkih udruga koje su omogućile brzu prilagodbu promjenama na tržištu, učvršćivanje moći, akumulaciju kapitala, širenje iz izvornih baza i nastavak djelovanja u modernome svijetu (Roth 2016: 182-183).

Navedeni povijesni uvjeti širenja kriminala koje je opisao Mitchael Roth, predočavaju i etape prema razvoju suvremenoga međunarodnoga kriminaliteta, prije svega ekonomskog na početku

21. stoljeća. Baš kao nekada, i danas su kriminalci predvodnici u prepoznavanju prilika za stjecanjem zarade čim se pojavi neka nova tehnologija, bila riječ o galijama, parnim strojevima ili informatičkim baznim sustavima. U Periševim romanima pratimo niz kriminalnih radnji, ucjena, političku korupciju, privatizacijske prijevare, ubojstva, prijetnje i seksualne zločine. Riječ je o starim motivima i novim tehnološkim sredstvima izvedbe zločina karakterističnih za digitalno postindustrijsko društvo. Konkretno, u navedenim romanima nositelj je takvih aktivnosti lokalni moćnik Krše koji uz pomoć hakera Rebusa želi preuzeti *online* trgovinu narkoticima, prepoznavši u njoj priliku za globalni *marketplace*.

Globalni je kriminal specifikum našega stoljeća s obzirom na karakter suvremenoga kapitala koji se ne vezuje za jedno mjesto, čime je i kriminal postao eksteritorijalan i nepostojan, što je postalo vrhunski izvor nesigurnosti. Roth (2016: 278) vidi kontinuitet između mnogobrojnih zločina na internetu i zločina u preddigitalnom razdoblju. Kao jedan od primjera navodi nekadašnje trgovce koji su u određenim useljeničkim zajednicama plaćali „zaštitu“ zločinačkim skupinama pod prijetnjama silom ili upropaštavanjem posla. Danas se to događa mnogim e-tvrtkama ako ne plate otkupninu. Od pojave optičkog telegrafa 1794. godine zločinci su uspijevali držati korak s tehničkim i tehnološkim inovacijama. Tako je još 1888. godine jedan policajac u Chicagu ustvrdio da se velik dio populacije ne služi najnovijim dosezima znanosti tako spremno i brzo kao kriminalci.

Periš u svoja dva romana problematizira još jednu važnu temu današnjice, a to su granice građanskih sloboda i borba protiv *cyber*-kriminala s nizom implikacija i, u najmanju ruku, moralno upitnih aktivnosti svjetskih vlada podložnih korupciji i sklonih zlouporabi moći. Na koncu, ova dva romana bave se pitanjem informacijskih sloboda na internetu i njegovom kontrolom. Kako sam napomenuo, radnja obaju romana smještena je u dalmatinski grad, a pozadinu prate vijesti iz Vlade koja se nalazi u dubokoj političkoj krizi. Kriza političkoga sustava izazvana je optužbom da je premijerka „igračica“ bankovnih lobija koja pokušava progurati na usvajanje problematičan zakon koji ide u prilog bankarskim interesima i lobistima. Kriza sustava i njegove slabosti mizanscena su cijeloga romana, što očituje elemente krize kasnoga modernizma.

S druge strane, virtualna trgovina narkoticima nastala je iz virtualne anarhističke komune koju su osmislili Mima i Jope, obojica računalni stručnjaci, koje nezavidna financijska situacija i besperspektivnost primoraju na održavanje *weba*. Osobito je važan lik Dodole, programerke za kojom tragaju tajni agenti i policija koji ju tretiraju kao međunarodnog terorista jer je provalila u zaštićeni bankarski bazni sustav. Ispostavlja se da zakon zbog kojega je nastala kriza vlasti treba omogućiti bankama nesmetano preuzimanje podataka iz središnjega državnog sustava i obratno. Opasnost za Dodolu tolika je da je jedino spašava promjena identiteta te se odlučuje na radikalni korak promjene spola.

Kako je razvidno, roman prati sukob dviju skupina. Prvu čine pripadnici klasičnih struktura političke, pravosudne i gospodarske moći, a drugu internetski aktivisti koji su smetnja moći u dominaciji digitalnim svijetom. Tako će se posredno još jednom potvrditi da se izvori kriminala nerijetko kriju u međudjelovanju između izvršitelja djela i onih koji na njega reaguju te da je ključan čimbenik društvene reakcije značenje koje se pripisuje pojedinoj ljudskoj radnji, pri čemu osobitu ulogu imaju krivični progoni. Sve ovo potvrđuje da se kada je riječ o kriminalu, u kriminologiji, a sve češće i u kriminalističkoj književnosti, fokus premješta na reakcijske mehanizme na kazneno djelo te načine djelovanja policije, državnoga odvjetništva i sudova u namjeri prokazivanja represivnoga državnog aparata koji nerijetko stvara i potiče kriminalitet.

Još je 1764. godine Cesare Beccaria, najznamenitiji kritičar monarhijskoga krivičnog prava, u eseju „O zločinima i kaznama“ ustvrdio da norme onoga što je pravedno i onoga što nije, kojima se moraju urediti ponašanja i nezalica i filozofa, ne pripadaju polju prava, nego odražavaju činjenično stanje. On je prvi uputio na arbitraran karakter prava budući da ne postoji točna i sveopća ljestvica kazni i zločina koja bi bila pouzdano mjerilo za mjerenje stupnja slobode ili tiranije, čovječnosti ili zlobe. Arbitrarnost i neodređenost ovih granica ogleda se i u vremenskom i povijesnom kontekstu. Beccaria je upozorio da pojmovi dobro i zlo, dobar građanin i zločinac, mijenjaju značenje tijekom vremena, ne kao rezultat unutarnjih prilika zemalja i društava, nego različitim zabudama i strastima kojima su podliježali zakonodavci. O tomu je pisao i britanski kriminolog Lea kada je ukazao na činjenicu da su neki oblici nasilja povijesno izgrađeni kao zločin pri čemu su određene specifične konstelacije moći i sukoba dio toga procesa.

Beccarijine tvrdnje podupiru stvarni događaj koji su, nedvojbeno, inspirirali Periša da u svojim krimićima obradi ovu temu, a riječ je o nizu afera i kontroverzi oko djelovanja organizacije WikiLeaks. Iza toga projekta stoji ime Juliana Assangea, za mnoge najznačajnijega političkog aktivista, no za druge i najvećega kriminalca digitalnoga doba. Različite reakcije WikiLeaks je potaknuo nakon objave tajnih videosnimki *Collateral Murder*, ratnih dnevnika iz Afganistana i Iraka te 251 tisuće diplomatskih depeša iz Ministarstva vanjskih poslova SAD-a, čime je globalnoj javnosti omogućen ekskluzivan pogled iza kulisa javne političke scene. Prije toga, 2008. godine WikiLeaks je privukao pozornost objavom izvornih materijala švicarske banke Julius Bär te razmjenom pisama s predsjednikom njemačke obavještajne službe 2009. godine.⁵³ Sve to prethodilo je sukobima svjetskih moćnika i hakera-aktivistia koji slijede vlastitu etiku i ideologiju slobode, što je dovelo do prvoga ozbiljnog informatičkog rata. Riječ je o petoj vojnoj domeni, uz kopno, more, zrak i svemir, no jedinoj sferi vojnih operacija koju je stvorio čovjek s potpuno netransparentnim pravilima borbe (Glenny 2014).

Objavom diplomatskih depeša, Assangea i njegovu organizaciju Sjedinjene Države proglašavaju državnim neprijateljima, čime započinje borba koja se vodila legitimnim i nelegitimnim sredstvima. Bila je to borba oko pitanja vrhovne vlasti nad internetom i prvi primjer velikog razračunavanja u 21. stoljeću oko medija koji nudi niz novih mogućnosti i dovodi u pitanje moć klasičnih nacionalnih država. Bitka se vodila između analognog i digitalnog svijeta, realne politike i hakera iz prostora *cyberspacea* vođena svim sredstvima – na internetu kaznenopravnim sredstvima, a na polju politike ekonomskom i tržišnom moći i neskrivenim prijetnjama fizičkoj sigurnosti (Rosenbach i Stark 2011). Važno je napomenuti da ovo dodatno opravdava nastojanja koja je teorija kulturalne kriminologije nastojala postići istraživačkim angažmanima u polju popularnog i analizi simboličkih značenja. Teme, koje je zaposela i hrvatska književnost, tiču se nestalnosti moći, otpora i državne kontrole, medijske selektivnosti te popularizacije nasilje kao načina rješavanja sukoba.

U srži ove borbe bilo je pitanje informacijske slobode na *webu*, presudne riječi o tomu tko kontrolira ovaj medij. To je, kako ga karakteriziraju *Spiegelovi* novinari Marcel Rosenbach i

⁵³ Drugi najpoznatiji slučaj predočavanja javnosti tajnih dokumenata jest Edwarda Snowdena, bivšega zaposlenika CIA-e i Nacionalne službe sigurnosti zaduženog za sigurnost sustava informatičke tehnologije.

Holger Stak, sukob dvaju svjetova, s jedne strane etablirane strukture moći vlada, službe za krivični progon i, s druge strane, zajednice aktivista koja se smatra digitalnom elitom i avangardom koja dovodi u pitanje moć u njihovu mrežnom svijetu. WikiLeaks je objavom tajnih diplomatskih depeša prema mnogima prešao dopuštenu demarkacijsku liniju nakon koje počinje jezgra političkog sustava i predstavlja napad na sam sustav. Optužbe i zahtjevi čak za smrtnom kaznom, koji su dolazile od republikanskoga kandidata Mikea Huckabeea iz Arkanzasa, vojnika Manninga i njegova sudbina kao WikiLeaksova informatora, primjer su zastrašivanja potencijalnih oponašatelja.

Priča o WikiLeaksu te Periševi romani svjedoče o nekoliko važnih stvari. Ne samo da se zločini ponavljaju bez obzira na dostupna tehnička i tehnološka sredstva, nego su i reakcije moći na određene tipove prijestupa nepromijenjene. Hakere aktiviste ta moć etiketira i označava kao kriminalce za koje se traže najteže kazne kako se takve radnje ne bi oponašale, što predstavlja primjer klasične političke svrhe kazne. Ideja arkanzaškoga republikanca da se Manninga smakne kao primjer drugima podsjeća na ulogu kazne iz vremena Cearea Beccariae čija je uloga bila svjedočiti, vidjeti i plašiti se. Uloga kazne koja se primjenjuje *ad exemplum*, za primjer i opomenu drugima, sa svim posljedicama koje iz toga proistječu, još i danas podsjeća da nije riješeno pitanje problema klasnoga karaktera pravosuđa, torture kod iznuđivanja priznanja ili arbitrarnog karaktera krivičnoga pravosuđa.

Zatvorski tretman kojemu je podvrgnut Manning, opisan na početku rada, izaziva gotovo jednaku sablazan kao i prizori mučenja na stratištu, o kojima piše Michael Foucault u knjizi *Nadzor i kazna*. Podsjetit ću da je na samom početku te studije opisano krvničko mučenje određenog Damiensa 1757. godine, zbog napada na kralja. Damiensu su javno kliještima čupane bradavice, mišice, bedra i listovi, ruka mu je spržena sumporom i na koncu tijelo rastrgano konjima, spaljeno i pretvoreno u pepeo, bačeno u vjetar. Bradley Manning okovan je u lance, zatočen u staklenoj kutiji pod videonadzorom, ošišan do gola, sa zahtjevima za smaknuće. U svojim romanima Periš kroz sudbine likova Dodole i Jope također upozorava na ozbiljan obračun s moći ako se prijeđu dopuštene granice. Tretman je to kakav nisu okusili ni okorjeli kriminalci koji su se bavili naručenim likvidacijama, financijskim malverzacijama, krijumčarenjima oružja i droge. Dapače, takvi zločinci, ako ne bi stradali u međusobnim

likvidacijama, postajali su dijelovima kotačića vlasti i moći, za što je primjer francuski kriminalac i robijaš Vidocq koji je postao policijski zapovjednik ili u Periševu romanu lokalni moćnik Krše. U slučajevima prelaska demarkacijske crte i ugroze središta moći, nekada nasrtajem na suverena, danas provalom u informacijski sustav moći, očito nema govora o dvoznačnom statusu predmeta i oruđa u odnosu na moć.

Jasno je da je uloga moći u procesima kriminalizacije onih koji su je u stanju raskrinkati povezana i s karakterom moći. Zygmund Bauman (2011), kada govori o suvremenom karakteru moći, ističe njezinu najvažniju osobinu – brzinu kretanja svedenu na elektronički signal, čime se vrijeme potrebno za kretanje njezinih bitnih sastojaka svelo na trenutačnost. Moć više nije ograničena, niti usporena prostornom otpornošću, što ju je učinilo nedostupnom. Takav oblik moći doveo je i do novih odnosa između nadzornika i nadziranih, kapitala i rada, vođa i njihovih sljedbenika, ali i, dodajmo, predstavnika zakona i kriminalaca. Nemogućnost lociranja središta moći tema je i Periševih romana, što upućuje na nove tehnologije vladavine. No treba se vratiti do nekoć evolucijskoga nacrtu zatvora, panotikuma, Jeremyja Benthama kao prametaforu moderne moći oličenu u instituciji koja je predstavlja srž kaznenopravnoga sustava. Benthamova moderna kaznionica zamijenila je feudalne kaznene pozornice na kojima se održavala predstava kažnjavanja, poput Damiensove. Na to je mjesto došla velika, zatvorena, složena i hijerarhizirana arhitektura koja se uklapala u samo tijelo državnoga aparata s drukčijom materijalnošću, fizikom moći i načinima obuhvaćanja ljudskog tijela. Revolucinarna Benthamova zamisao omogućila je boravak zatočenika unutar čvrstih, debelih i pomno nadziranih zidova, prikovanih za svoje krevete, radne stolove i zatvorske ćelije. Zatvorenici se nisu mogli kretati jer su bili pod stalnim nadzorom, ne znajući gdje se i u kojem trenutku nalaze njihovi stražari koji su se slobodno kretali. Lakoća kretanja stražara bila je jamac njihove vladavine, a tajna upravljačke moći počivala je na ovladavanju vremenom. Glavna strategija u obnašanju vlasti svodila se na prostorno imobiliziranje podčinjenih uskratom prava na kretanje i rutinizacijom vremenskoga ritma kojem se moraju pokoravati. Foucault (1994: 183) će podsjetiti da hijerarhizirano, kontinuirano i funkcionalno nadgledanje nije jedno od velikih otkrića 18. stoljeća, no činjenica je da se širilo prema zakonima optike i mehanike slijedeći cijelu igru prostora, crta, zaslona, snopova i stupnjeva.

Foucault kao glavni učinak Benthamova panoptikuma izdvaja subjekt koji je viđen, ali ne vidi; objekt je obavijesti, a nikada subjekt u komunikaciji, čime se stvara svjesno i stalno stanje vidljivosti subjekta, što osigurava funkcioniranje moći. Ta je moć neovisna o onomu tko je provodi, što se postiže arhitekturnim aparatom s ciljem da „zatočenici budu obuhvaćeni situacijom moći koje su sami nosioci“ (Foucault 1994: 207). Radi toga je Bentham postavio načelo da moć mora biti vidljiva i neprovjerljiva. Vidljiva jer će zatvoreniku bez prestanka pred očima biti visoka silueta središnjega tornja s kojeg se na njega vreba, a neprovjerljiva jer zatočenik nikada ne smije znati gleda li ga tko stvarno, ali mora biti siguran da se to uvijek može dogoditi. U takvim odnosima kraljevo je tijelo sa svojom materijalnom, ali i mitskom prisutnošću i snagom kojom se razmahuje ili koju prenosi na nekolicinu drugih, u krajnjoj opreci spram nove fizike moći koju definira panoptizam.

Panoptikum je počivao na modelu uzajamnoga angažmana i konfrontacije između dviju strana u odnosu moći. Upraviteljske strategije čuvanja vlastite nepostojanosti i rutinizacije protoka vremena za podčinjenost spojile su se u jedno, ali je između tih dviju zadaća postojala napetost. Druga je zadaća ograničavala prvu, vezivala je „rutinere“ za mjesto na kojem su bili zatočeni objekti rutinizacije vremena, tako da rutineri nisu imali istinsku slobodu kretanja. Zygmund Bauman (2011) primjećuje da je riječ o skupoj strategiji koja zahtijeva podizanje i održavanje zgrada, upošljavanje profesionalnih nadzornika i slično. Kao i u vrijeme reformi modernoga pravosuđa i prelaska s rastrošnosti moći, koja je bila javna i u rukama suverena, na panoptički model moći, svjedočimo tome da i danas moć radikalno mijenja svoj karakter. Ona je postala eksteritorijalna i više je ne ograničava otpor prostora. Sve to omogućuje oslobađanje od aspekata panoptičkoga vladanja i prelaska u postpanoptički, bez uzajamnoga angažmana između nadzornika i nadziranih, zakonodavca i kriminalaca. Najvažnija osobina suvremene moći i dalje je njezina težnja da subjekt bude vidljiv, no sada je moć sklona bijegu, izmicanju i odbacivanju svakoga teritorijalnog ograničenja.

U tom kontekstu virtualni oblici kriminala i zlouporaba interneta u kriminalne svrhe u neposrednom su odnosu spram problema sigurnosti internetskih korisnika, jednako koliko i spram zlouporabe mehanizama kontrole. Gotovo da je moguće ustvrditi da je panoptička zamisao svoj puni oblik stekla u svome virtualnom, elektroničkom obliku:

Danas se internet može u potpunosti kontrolirati. Uvijek se može znati tko, kad, s kim, što i kako. Postoje zapisi, postoje logovi. Na internetu više nitko nije anonimn.

(Periš 2014: 13)

Zygmund Bauman predvidio je strogo kontrolirani svijet s manje slobode, a više represije i nadzora te nastanak procjepa između sve moćnijih i udaljenijih kontrolora i sve nemoćnijih i bolje kontroliranih ostalih. Upravo se taj procjep čini vrlo značajnim u priči o moći i suvremenim oblicima nadzora, budući da su u njemu mjesto pronašle dvije skupine koje ometaju takvu zamisao sustava i često su brže i spretnije u virtualnome svijetu – *cyber-kriminalci* i hakeri aktivisti. Pitanje na koje se ponovno u ovakvom tipu analize vraćamo jest jesu li književni likovi poput Dodole, ili aktivisti poput Juliana Assangea, junaci našega doba ili najvećeg kriminalci.

Dva romana o Mimi Želimira Periša dokazuju da je Mike Presdee bio u pravu kada je u studiji *Cultural Criminology and the Carnival of Crime* ustanovio da internet nije samo mjesto popularnoga zadovoljstva, nego i bogato razgranata kriminalna mreža i nesigurno mjesto virtualnog života ljudi. Oba romana tematiziraju aktualne probleme virtualnih tržnica narkotika, virtualnih platnih mreža i valuta,⁵⁴ veze bankarskih s državnim institucionalnim sustavima moći i kontrole, ali i problem maloljetničke pornografije na internetu – jedan od najrasprostranjenijih zločina današnjice. Ova dva romana potvrđuju i da su virtualni kriminal, zlouporaba interneta u kriminalne svrhe, sigurnost internetskih korisnika i zlouporaba mehanizama kontrole lice i naličje jednog problema. Razotkrivanje kriminala i građanske slobode oduvijek se ne ljube previše, ali njihova kohabitacija postala je uvelike opterećujuća širenjem interneta, a predviđanja su da će se u snažnijoj mjeri nastaviti i ubuduće, smatra Glenney (2014: 43).⁵⁵

⁵⁴ Riječ je o virtualnoj valuti *bitcoin*, koja je zbog svoje anonimnosti vrlo pogodna za nezakonite aktivnosti na *online* crnim tržištima.

⁵⁵ Čini se da pitanje društvene kontrole, usko vezane za kontrolu kriminala, prevenciju i odgovor na kriminal, nikada nije bilo osjetljivije, ali ni aktualnije. Periš je otorio ovu temu u trenutku kada se u Sjedinjenim Državama vodio sudski spor između tvrtke *Apple* i američkog pravosuđa oko otključavanja pametnog telefona kojim se koristio Syed Rizwan Farook, napadač u terorističkom napadu u San Bernardinu u Kaliforniji prosinca 2015. Sudski je spor izazvao veliku pozornost javnosti, budući da se postavilo pitanje granice zaštite osobnih podataka. Povodom navedenoga sudskog spora Jutarnji list je napravio zanimljiv intervju s ravnateljem uspješne hrvatske tvrtke u području računalne forenzike, koji je na pitanje preventivne sigurnosti korisnika odgovorio: „Ono što ja ne razumijem jest – čega se bojimo? Želimo zaštititi našu privatnost? Ali oni koji najviše ugrožavaju privatnost svakoga građana jesu upravo oni koji nam prodaju pametne telefone poput *Apple* i *Samsunga* te oni koji nam nude ‘besplatne’ servise poput *Googlea*, *Facebooka*, *Twittera* i sličnih. Zapitamo li se ikad kako i zašto *Google* apsolutno sve svoje servise (*mail*, *maps*, *docs*, *play*, *drive*, *goggles*, *android*...) nudi besplatno? Odakle njima financije za sve svoje ‘besplatne’ servise? Pa kvaka je u tome da svi mi koji sebe smatramo korisnicima npr. *Googleovih* servisa, u suštini nismo *Googleovi* korisnici. Mi smo njihov proizvod. *Google* sve podatke koje mi dobrovoljno razmjenjujemo i ostavljamo o sebi na *Googleovim* servisima, vrlo skupo prodaje ili direktno marketinškim kućama ili tzv. data brokerima koji ih poslije obrađuju i onda oni prodaju krajnjim kupcima. Radi se o multimilijunskim poslovima, a sve je temeljno na našoj naivnosti i uvjerenju da je velikim pružateljima ‘besplatnih’ usluga stalo do naše privatnosti i da su naši osobni podaci kod njih sigurni. Nije li i

Uz hakere, zavidne računalne vještine posjeduju i kriminalci. Predstavnik visokosofisticirana operativca, lika kibernetičkog podzemlja, u Periševim je romanima Rebus. On je i predstavnik drukčijega kriminala 21. stoljeća koji je manje rizičan od ustaljenog ili tradicionalno organiziranoga kriminala. Nasuprot njega je Dodola, vješta hakerica koja iz kafića u Lisabonu razotkriva kriminalne slučajeve na drugom kraju Europe, u Hrvatskoj. Dodola, iako je sustav tretira kao najozloglašenije kriminalce, predstavlja i novi lik istražitelja – računalnog forenzičara. Usporedimo li je s istražiteljima krimića iz socijalističkoga perioda, koji su bili važni predstavnici sustava u očuvanju reda i ugleda zemlje, novi tip istražitelja svojim je aktivnostima izmješten u virtualne prostore i preuzeo je na sebe ulogu borca protiv institucija države koja je otkrivena kao marioneta u rukama često nedostupne moći.

Digitalna ili računalna forenzika novost je u području digitalne ekonomije, a i u digitalnim komunikacijama i digitalnom pravosuđu. Računalna forenzika definira se kao prikupljanje, zaštita i analiza dokaza u digitalnom obliku te njihova prezentacija kao materijalnih dokaza u sudskim procesima. Ovakav pristup znači istragu napada na računalne sustave i bilježenje razmjene elektroničkih dokumenata, čak i pretraživanje izbrisanih datoteka. Računalne forenzičke istrage postale su dio istrage svakoga kriminalnog djela. Borba protiv tehnološki potpomognutoga kriminala i sve rasprostranjeniji kriminal dječje pornografije, ali i terorizam te veliki hakerski napadi, zahtijevaju mnogo više od klasične istrage kakvu smo upoznali s Tribusonovim istražiteljem Banićem, Naprtinovima Čensom ili Nikolićevim Malinom. Klasični dokazi, otisci prstiju, DNK-uzorci, žljebovi na zrnju metka kojima se koristio još Sherlock Holmes, isti su više od stotinu godina, samo su se mijenjale tehnologije za njihovo otkrivanje. Današnje istrage nemoguće je zamisliti bez stručnjaka na polju digitalne forenzike, budući da svaki novi mobitel, nova verzija iOS-a, Androida, Windowsa i Linuxa donosi i nove oblike digitalnih dokaza.⁵⁶

Snowden potvrdio da postoji kontinuirana razmjena podataka između ovih firmi i CIA-e? Surova je istina da smo se svi mi, velika većina na žalost i nesvjesno, privatnosti dobrovoljno odrekli onog trenutka kad smo kupili pametni telefon i spojili se njime na internet. Tada postajemo samo lako dostupna IP adresa preko koje naši osobni podaci teku u potocima prema Googelu, Microsoftu, Facebooku, Twitteru i data brokerima i marketinškim odjelima velikih firmi. Moje je nikad odgovoreno pitanje zašto ne vjerujemo našim vladama kada su u pitanju naši osobni podaci, a vjerujemo privatnim firmama fokusiranim jedino i isključivo na profit.”

Intervju dostupan na:

<http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/hrvatska-tvrtka-predvodnik-je-udigitalnoj-forenzici-obucavamo-policajce-iz-eu-za-borbu-s-teroristima/105118/> (23.studenog 2016.)

⁵⁶ O računalnoj forenzici više na: <http://www.insig2.eu/digitalna-forenzika-d2-5?lang=hr> (30. kolovoza 2016.)

U zaključku ovoga poglavlja vrijedi obratiti pozornost na nekoliko važnih činjenica. Prva je ta da je sa svim promjenama koje je donijelo 21. stoljeće na području zločina i kriminala mnogo toga ostalo isto. Siromašni, obespravljeni i oni s društvenih i ekonomskih rubova i dalje su na najvećem udaru teških kaznenih mjera. Uz to, i motivi za počinjenje kaznenih djela su ostali isti. No najveća je promjena 21. stoljeća uporaba kriminaliteta kao alata u težnjama moći, što su predviđjeli i na što su upozoravali Bauman i mnogi autori s područja kulturalne kriminologije, za strogo kontroliranim svijetom s manje slobode, a više represije i kontrole, što se često pravda, primjerice, slobodnom trgovinom ili borbom protiv terorizma. U toj se činjenici krije namjera kulturalnih kriminologa u izbjegavanju disciplinarne uskogrudnosti, zbog čega su težili ugradnji novih pristupa u postojeća znanja u kriminologiji. Riječ je, prije svega, o usredotočenosti na prevladavajuće uvjete i simboličke prikaze prijestupa te na kritiku javnih kampanja osmišljenih tako da definiraju kriminal i njegove posljedice. Pritom se pokazalo da vrijedi usmjeriti istraživačke napore ka kulturološkoj dimenziji zločina i kontroli kriminaliteta u širem razumijevanju smisla ovih pojava. Na koncu, povratak u prošlost discipline, izvornim radovima Cesarea Lombrosa potvrdio nam je ne samo da je kultura imala važnu ulogu u konstituciji stajališta o fenomenu kriminala, nego i da je tradicionalna kriminologija često imala i dimenziju političkoga projekta. Povežemo li tu činjenicu sa zapažanjem kriminologa Williama Chamblissa (2006: 268) – da je kriminalitet stvarnost koja postoji isključivo u obliku u kojem su ga stvorili oni čiji se interes u društvu hrani njegovim postojanjem, uvelike se razotkrivaju uloge i namjere klasične kriminologije u odnosu na moć te političku, materijalnu i simboličku ulogu ove znanosti u pozadini takvih procesa. O ulozi moći te institucijama i društvenim sustavima kao izvorima kriminala svjedoče i sadržaji hrvatskih kriminalističkih romana u svim etapama. Bez obzira je li govor o kriminalu strogo kontroliran, čime se samo dodatno naglašavala važnost karaktera narativa o kriminalu, ili se potpuno otvoreno tematizirao, potvrđuje se teza Terryja Eagletona – da su korijeni zla rezultat interesnih skupina i anonimnih procesa.

Slučaj WikiLeaksa dodatno je upozorio na ove činjenice, odnosno na to da su dopuštene demarkacijske granice moći, čini se, omeđene krivičnopravnim normama i zakonima, nerijetko podupirane narativom kriminologije u obrani tih granica. Budući da informatičko i postindustrijsko doba sve češće ima problem s razdvajanjem pojmova slobode govora i građanskih sloboda te kriminalizacije određenih postupka, postaje jasnije zašto je kultura

prepoznata kao jedno od rijetkih slobodnih mjesta na koje se možemo osloniti u tumačenju fenomena kriminala, socijalne kontrole, moći i utjecaja. Eventualno s možda najvažnijim odmakom u odnosu na realne fenomene kriminala, o čemu svjedoči slučaj Bradleya Manninga, da su sretni završetci u kriminalističkoj prozi vjerojatno češći nego u stvarnome životu.

9. Zaključak

Cilj rada bio je uputiti na moguće točke preklapanja i načine na koje kriminalistička književnost može poslužiti kao analitički materijal u pristupu različitim znanstvenim konceptima iz kriminologije, socijalne kontrole i kaznenog prava. Također, namjera je bila ilustrirati kako se te ideje mogu koristiti u kreativnim analizama u proizvodnji opisa i objašnjenja u polju navedenih znanosti. Takav pristup zahtijevao je ispitivanje kulturnih i društvenih značenja o različitim fenomenima povezanim s kriminalom u hrvatskim kriminalističkim romanima. Iako književnost jest jedan od narativa o kriminalu, većina akademskih kriminologa nije ga donedavno uvažavala u svojim istraživanjima, no riječ je o pričama koje omogućuju da slijedimo kriminal i kriminalce u drugoj vrsti složenosti od onih s kojima se susrećemo u klasičnim kriminalističkim studijama. Činjenica je i da književnost i kultura sudjeluju u izgradnji naše stvarnosti i oblikuju načine na koje razmišljamo o određenim pojavama, među ostalima i o fenomenima kriminala i zločina.

Prema književnom tekstu u takvom sam se pristupu odnosio kao prema punopravnom narativu o kriminalu, poput novinskih crnih kronika, kriminoloških tekstova, biografija prijestupnika ili studija slučaja. Takvim pristupom postaje jasno da su ondje sadržani brojni uvidi u naš društveni svijet. Važan zaključak, kojemu sam pokušao pridonijeti ovim radom, jest onaj dviju američkih autorica – Nicole Rafter i Michelle Brown (2011), da kriminologiju ne proizvode samo znanstvenici, već i mnogi sudionici u popularnoj kulturi, uključujući i sve koji pišu i čitaju kriminalističke romane ili gledaju i snimaju kriminalističke filmove. U skladu s takvim zaključkom može se reći da kriminal, iako negativna društvena pojava, predstavlja i kulturni resurs.

Ideju i inspiraciju za ovakav pristup pronašao sam u teoriji kulturalne kriminologije i u jednom od temeljnih uvida predstavnika ove orijentacije, da se fenomen kriminaliteta mora proučavati i analizom kriminalnih aktivnosti prikazanih u medijima, ali i u kulturi svakodnevnoga života. Upitamo li se u čemu se ogleda potreba iskoraka ka kulturalnoj kriminologiji, odgovor je da kulturne interpretacije dopunjuju i mijenjaju postojeća znanja o problemima koji su skriveni ispod manifestnih sadržaja te problematiziraju ustaljenje koncepte o

fenomenu kriminala, nerijetko poduprte samorazumljivim i precizno dizajniranim podacima kriminoloških i kaznenopravnih analiza i teorija. Kulturalna kriminologija je uputila na značaj tekstualnih tumačenja, analize slika i kulturalnih značenja, u pronicanju u srž problema te važnosti uključivanja takvih istraživanja u postojeća znanja o kriminalnim pojavama i ponašanjima. Time se, nužno, pomiču granice kriminološke teorije izvan poznatih koncepata, uključivanjem razumijevanja i percepcije kriminala u polje popularnoga, u čijem oblikovanju sudjeluje ovaj vrlo čitan i popularan književni žanr. Interdisciplinarnim pristupom postaje jasnije na kojim se mjestima preklapaju dva narativa o kriminalu za koje se često činilo da pripadaju suprotstavljenim poljima – akademskom i književnom te da kulturna dinamika uvelike definira kriminalitet koji je nesvodiv samo na statističku stopu kriminaliteta i druge birokratske proračune.

Jedna od namjera rada bila je prikazati mogućnost disciplinarnih obogaćivanja – kriminoloških u polju književnosti i književnih u polju kriminologije. Riječ je o pokušaju rekonceptualiziranja kriminološke teorije u odnosu na kulturu, posebice književnost s pretpostavkom da ona može imati važnu ulogu u odnosu na kriminologiju, konstituiranje njezina diskurza i društvenog značaja. Interdisciplinarni pristup bio je presudan i u demonstriranju načina na koje izmišljena stvarnost u književnosti može biti korisna u objašnjenju važnosti maštovitog i kreativnog mišljenja u društvenim znanostima. Takav cilj nužno je vodio i obogaćivanju postojećih arhiva čitanja i tumačenja kriminalističkih romana.

Jednako se tako nadam da će ovaj rad potaknuti širu raspravu koja bi proizvela nove hipoteze i istraživanja križanjem kriminoloških i kulturnoteorijskih pristupa u polju hrvatske popularne kulture u glazbi, filmu, kazalištu, medijima i drugim fenomenima popularne kulture. Shodno toj namjeri, ustvrdit ću da je književnost tek jedan segment kulture koji se može ovako proučavati.

Kao jedan od važnijih zaključaka ovoga rada, zahvaljujući dijakronijskomu hodu po povijesti hrvatskoga kriminalističkog romana, ali i povijesti kriminologije, izdvojio bih da većina kriminalnih ponašanja proizlazi i odraz je gospodarskih i političkih struktura i uređenja, a da su kriminologija i kazneno pravo nerijetko bile oruđe u obrani takvih struktura. To oprimjeruje kritika u prvome hrvatskom kriminalističkom romanu Marije Jurić Zagorke prema tada vladajućim teorijskim konceptima u kriminologiji, a i posljednji romani Želimira Periša koji

upućuju na arbitrarnost granica između kriminalnih i nekriminalnih ponašanja, jednog od temeljnih političkih nauma današnjice.

Za kraj ostaje sažeti najvažnije činjenice, uvide i pretpostavke na kojima počiva teorija kulturalne kriminologije, za koje opravdanje ovakvoga pristupa nalazimo u polju hrvatskoga kriminalističkog romana. Prije svega, potvrdio sam da je moguće primijeniti teorijski i metodološki pristup proučavanju zločina u kulturološkom kontekstu te da elementi kulture prenose određena značenja o kriminalu. Nadalje, proučavajući kulturne fenomene, poput kriminalističkoga romana, moguće je proniknuti, ili barem uputiti, u mehanizme moći i sustava reprezentacije kojima se reproduciraju moć i kontrola. Prije svega je riječ o mehanizmima etiketiranja i stigmatizaciji određenih ponašanja kao kriminalnih, čime se stvaraju „lažni neprijatelji“, bili to pojedinci ili skupine, s namjerom konačnoga obračuna s njima. Tako je kriminalistička proza potvrdila pretpostavke kulturalne kriminologije – da je vrijedan dijagnostički alat u kritici javnih i političkih kampanja, stvorenih tako da definiraju kriminal i njegove posljedice.

Također je potvrđen i uvid u to da aktualni uvjeti određuju i uvjete pojavnosti kriminalnih ponašanja. Pokazalo se i da teorijskom reinvincijom, temeljenom na preklapanju tema romana s temama iz bogate tradicije unutar kriminologije, određeni koncepti postaju jasniji ili se mogu ozbiljno dovesti u pitanje (primjerice antropološka škola, feministički pristup, interakcionizam i teorija etiketiranja, teorija anomalije, teorija diferencijalne asocijacije, teorije o racionalnom izboru, teorije o učenju). To, dakako, u nemalom broju situacija dovodi u pitanje i društveni odgovor na problem. Na širem planu, ovakvim pristupom podupro sam nakane kulturalnih kriminologa da skrenu pozornost na to da metodologija ne smije sužavati prostor idejama koje se žele proučavati te sam uputio na važnost uporabe pluralne metodologije u razumijevanju različitih aspekata određenoga problema. Na kraju, nadam se da sam uspio ispuniti jednu od temeljnih namjera. Ta je bila interdisciplinarnim pristupom problematici oprimjeriti načine na koje suvremena humanistika može zadržati svoju vitalnost kritičkom primjenom na različita mjesta proizvodnje znanja.

Primarna literatura

- Bauer, Lj.** 1985. *Trik*. Zagreb: Vjesnik
- Belan, B.** 1962. *Biografija utopljenice*. Zagreb: Znanje
- Belan, B.** 1964. *Obrasci mržnje*. Zagreb: Naprijed
- Bodrožić, I.** 2016. *Rupa*. Zagreb: Ljevak
- Đikić, I.** 2011. *Sanjao sam slonove*. Zagreb: Ljevak
- Hedl, D.** 2015. *Ispovjedna tajna*. Zagreb: Ljevak
- Hedl, D.** 2014. *Izborna šutnja*. Zagreb: Ljevak
- Jurić Zagorka, M.** 1988. *Kneginja iz Petrinjske ulice*. Zagreb: Mladost
- Jurić Zagorka, M.** 2015. *Tozuki*. Zagreb: EPH Media
- Naprta, R.** 2001. *Bijela jutra*. Zagreb: Profil
- Naprta, R.** 2006. *Vampirica Castelli*. Zagreb: Profil
- Nikolić, M.** 2008. *Četiri pokojna šerifa*. Zagreb: Profil
- Nikolić, M.** 1959. *Čovek koji je voleo gužvu*. Sarajevo: Džepna knjiga
- Nikolić, M.** 1959. *Jedan stranac je stigao*. Sarajevo: Džepna knjiga
- Nikolić, M.** 2011. *Kristalna pepeljara*. Zagreb: VDT
- Nikolić, M.** 1994. *Nije bilo slučajno*. Vinkovci: Privlačica
- Nikolić, M.** 1962. *Tajna kanarinčeve krletke*. Beograd: Kosmos
- Pavičić, J.** 2002. *Minuta 88*. Zagreb: VBZ
- Pavičić, J.** 1999. *Nedjeljni prijatelj*. Zagreb: Znanje

- Pavličić, P.** 1976. *Dobri duh Zagreba: kriminalističke priče*. Zagreb: Znanje
- Pavličić, P.** 2000. *Pjesma za rastanak*. Zagreb: Školska knjiga
- Pavličić, P.** 2001. *Plava ruža*. Zagreb: Školska knjiga
- Pavličić, P.** 1988. *Rakova djeca*. Zagreb: Znanje
- Pavličić, P.** 1978. *Stroj za maglu*. Zagreb: Znanje
- Pavličić, P.** 1979. *Umjetni orao*. Zagreb: Znanje
- Pavličić, P.** 2016. *Hladna fronta*. Zagreb: Mozaik knjiga
- Periš, Ž.** 2014. *Mima i kvadratura duga*. Zagreb: 24sata
- Periš, Ž.** 2015. *Mima i vaše kćeri – Drugi roman o Mimi*. Zagreb: 24sata
- Stipanić, N.** 2012. *Izbacivači Majke Božje*. Zagreb: Algoritam
- Šoljan, A.** 1955/1956. *Jednostavno umorstvo*. Zagreb: Ilustrirani tjednik Globus
- Tribuson, G.** 2000a. *Made in U.S.A.* Zagreb: Mozaik knjiga
- Tribuson, G.** 1996. *Noćna smjena*. Zagreb: Targa
- Tribuson, G.** 2001. *Siva zona*. Zagreb: Školska knjiga
- Tribuson, G.** 1986. *Uzvratni susret*. Opatija: Otokar Keršovani
- Tribuson, G.** 2000b. *Zavarivanje*. Zagreb: Školska knjiga
- Vrkljan, I.** 2006. *Smrt dolazi sa suncem*. U: *Sabrana proza 2*. Zagreb: Profi

Sekundarna literatura:

A Dictionary of Law. 2014. (ur. Law, J.) Oxford: Oxford University Press

Alajbegović, B. 2009. *Nešto kao fleš: književne kritike*. Zagreb: Litteris

Alewyn, R. 1970. Zagonetka detektivskog romana. *Mogućnosti br. 3-4*: 395-405.

Althusser, L. 2009. *Ideologija i državni ideološki aparati*. Beograd: Karpos

Babić, J. 2003. *Zagrebačka mafija*. Zagreb: TV Extra

Ballet, R. 1970. Strukture kriminalističkog romana: parodija dvoznačnih odnosa. *Mogućnosti br. 3-4*: 270-278.

Bahtin, M. 1978. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*. Beograd: Nolit

Basarab, N. 1998. *The Transdisciplinary Evolution of the University. Condition for Sustainable Development*. Dostupno na: <http://ciret-transdisciplinarity.org/bulletin/b12c8.php>, (pristup: 3. siječnja 2017.)

Bauman, L. 1987. Tribuson između fikcije i realiteta. *Dubrovnik br. 4*: 173-180.

Bauman, Z. 1999. *Culture as a Praxis*. London: Sage

Bauman, Z. 2011. *Tekuća modernost*. Zagreb: Naklada Pelago

Beccaria, C. 1990. *O zločinima i kaznama*. Split: Književni krug

Becker, H. S. 1963. *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The free Press

Beganović, D. 1986. Između fantastike i proze detekcije: skica za žanrovsku tipologiju prozâ Pavla Pavličića. *Republika br. 5-6*: 555-563.

Bernstein, J. H. 2015. Transdisciplinarity: A Review of Its Origins, Development, and Current Issues. *Journal of Research Practice* br. 11.

Dostupno na: <http://jrp.icaap.org/index.php/jrp/article/view/510> (pristup: 3. siječnja 2017.)

Bogner, W. 2006. Kriminalitet i ekonomski uslovi. U: *Kriminološko nasleđe* (ur. Ignjatović, Đ.): 139-146. Beograd: Službeni glasnik

Brešić, V. 1996. Der kroatische Kriminalroman. U: *Diskurs der Schwelle: Aspekte der kroatischen Gegenwartsliteratur* (ur. Biti, V.): 205-224. Frankfurt am Main: Peter Lang

Brešić, V. 1994. *Novija hrvatska književnost*. Zagreb: Matica hrvatska

Brešić, V. 1986. Milan Nikolić: pionir domaćeg detektivskog romana. U: *Virovitički zbornik*. Zagreb-Virovitica: JAZU

Brešić, V. 2015. Virovitički Simeon: život i djelo Milana Nikolića, 1924 – 1970. *Gordogan*:100 –131.

Cabet, É. 1952. *Put u Ikariju*. Beograd: Kultura

Cecil, K. D. 2010. Televised images of jail: lessons in controlling the unruly. U: *Popular culture, crime and social control*. (ur. Deflem, M.): 67-91. Bingley: Emerald Group Publishing

Cerovac, K. 2013. Transdisciplinarni pristup učenju i istraživanju na sveučilištu. *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, sv. 20, br. 1

Chamblis, W. 2006. Politička ekonomija kriminaliteta. U: *Kriminološko nasleđe* (ur. Ignjatović, Đ.): 265-273. Beograd: Službeni glasnik

Crnković, Z. 2003. *Knjigositnice*. Rijeka: Otokar Keršovani

Cultural Criminology. 1995. (ur. Ferrell, J. i Sanders, C.) Boston: Northeastern University Press

Dalke, A., Grobstein, P. i McCormack, E. 2006. Exploring Interdisciplinarity: The Significance of Metaphoric and Metonymic Exchange. U: *Journal of Research Practice*, sv. 2, br. 2. Dostupno na: <http://jrp.icaap.org/index.php/jrp/article/view/43> (pristup 3. siječnja 2017.)

Dante, A. 1963. *Pakao*. Zagreb: Matica hrvatska

Davidson, C. N. i Goldberg D. Th. 2004. Engaging the Humanities. U: *Profession*: 42-62. Modern Language Association

Dostupno na: https://www.jstor.org/stable/25595777?seq=1#page_scan_tab_contents (Pristup: 3. siječnja 2017.)

Derenčinović, D. i Getoš A. 2008. *Uvod u kriminologiju s osnovama kaznenog prava*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Douglas Pond Cummings, A. 2009. Thug Life: Hip Hop's Curious Relationship with Criminal Justice. U: *Santa Clara Law Review* (ur. Douglass, B.): 515-546. Santa Clara, CA: Santa Clara University Press, sv. 50, br.2

Dostupno na: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1434838 (Pristup: 18. rujna 2016.)

Donat, B. 1978. *Brbljava sfinga: poratni hrvatski roman*. Zagreb: Znanje

Donat, B. 2004. Književnici u novinama. U: *Medij hrvatske književnosti: zbornik radova s međunarodnim sudjelovanjem*: 107-114. Zagreb: AltaGama

Duda, D. 2002. *Kulturalni studiji: ishodišta i problemi*. Zagreb: AGM

Duda, D. 2006 a. *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija* (ur. Duda, D.): 7-8. Zagreb: Disput

Duda, D. 2006 b. „Užas je moja furka“: Socijalistički urbani imaginarij Branimira Štulića. U: *Devijacije i promašaji: etnografija domaćeg socijalizma* (ur. Čale Feldman, L. i Prica, I.): 95-120. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku

Duda, I. 2005. *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa

Duda, I. 2010. *Pronađeno blagostanje: svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Zagreb: Srednja Europa

Dukić, D. 2009. Kultura – zapostavljen pojam u počecima moderne hrvatske znanosti o književnosti. *Umjetnost riječi* 3-4: 137-152.

Eagleton, T. 2011. *O zlu*. Zagreb: Naklada Ljevak

Fatić, A. 1997. *Kriminal i društvena kontrola u istočnoj Evropi*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu

Feyerabend, P. 1987. *Protiv metode: skica jedne anarhističke teorije spoznaje*. Sarajevo: Veselin Masleša

Ferrell, J. 2004. Fragments of a Manifesto. U: *Cultural Criminology Unleashed* (ur. Ferrell, J., Hayward K., Morrison, W., Presdee, M.): 1-13. London: GlassHouse

Ferrell, J., Hayward, K i Young, J. 2008. *Cultural Criminology*. London: Sage

Ferrell, J. 2009. Kulturalna kriminologija. U: *Teorije u kriminologiji* (ur. Ignjatović, Đ.): 410-414. Beograd: Pravni fakultet Sveučilišta u Beogradu

Filmski leksikon. 2003. (ur. Kragić, B. i Gilić, N.) Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža

Ferri, E. 2009. Uzroci zločinačkog ponašanja. U: *Teorije u kriminologiji* (ur. Ignjatović, Đ.): 182-187. Beograd: Pravni fakultet Sveučilišta u Beogradu

Forshaw, B. 2012. *Death in a Cold Climate: A Guide to Scandinavian Crime Fiction*. Palgrave Macmillan UK

Fosca, F. 1970. Djetinjstvo kriminalističkog romana. *Mogućnosti br.* 3-4: 259-269.

Foucault, M. 1994. *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti

Frauley, J. 2010. *Criminology, Deviance, and the Silver Screen: The Fictional Reality and the Criminological Imagination*. New York: Palgrave Macmillian

Freud, S. 2000. *Totem i tabu: neke podudarnosti u duševnom životu divljaka i neurotičara*, Zagreb: Stari grad

Garofalo, R. 2009. Prirodni zločin. U: *Teorije u kriminologiji* (ur. Ignjatović, Đ.): 177-182. Beograd: Pravni fakultet Sveučilišta u Beogradu

Glenny, M. 2014. *DarkMarket: kako su hakeri postali nova mafija*. Zagreb: Naklada Ljevak

Glenny, M. 2008. *McMafija: kriminal bez granica*. Zagreb: Naklada Ljevak

Grdešić, M. 2006. Krimiće kao literatura: „Biografija utopljenice“ Branka Belana između egzistencijalizma i popularne književnosti. U: *Komparativna povijest hrvatske književnosti: zbornik radova VIII. (Hrvatska književnost prema europskim - emisija i recepcija - 1940-1970) sa znanstvenog skupa održanog 22-23. rujna 2005. godine u Splitu* (ur. Pavlović, C. i Glunčić-Bužančić, V.): 239-260. Split: Književni krug

Grgas, S. 2014. *Američki studiji danas: identitet, kapital, specijalnost*. Zagreb: Meandar Media

Hall, S. i Winlow, S. 2007. Cultural criminology and primitive accumulation. *Crime, Media, Culture* 3(1) (ur. Greer, Ch. i Hamm, M. S.): 82-90. New York: Sage

Hamm, M. i Ferrell, J. 1994. Rap, Cops and Crime: Clarifying the 'Cop Killer' Controversy. U: *Taking Sides: Clashing Views on Controversial Issues in Crime and Criminology*, Connecticut: Dushkin-McGraw-Hill.

Hayward, K. i Young, J. 2012. Cultural Criminology. U: *The Oxford Handbook of Criminology* (ur. Maguire, M., Morgan R. i Reiner, R.): 113-137. Oxford: Oxford University Press

Hiller, J. R. 2013. Lombroso and the science of literature and opera. U: *The Cesare Lombroso Handbook* (ur. Knepper P. i Ystehede): 226-252. London: Routledge

Hulsman, L. 2006. Kritička kriminologija i koncept zločina. *Kriminološko nasleđe* (ur. Ignjatović, Đ.): 274-279. Beograd: Službeni glasnik

Ignjatović, Đ. 2006. *Kriminološko nasleđe*. Beograd: Službeni glasnik

Ignjatović, Đ. 2009a. *Teorije u kriminologiji*. Beograd: Pravni fakultet Sveučilišta u Beogradu

Ignjatović, Đ. 2009b. Teorije kulturalne kriminologije. U: *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, (ur. Stojanović, Z.): Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Jurčević, Zorica. 2015. Dobri duh Zagreba: Psihoanalitički pristup Valentinu Knezu. U: *Artos: časopis za umjetnost i kulturu*, br. 3 (ur. Biskupović, A.) Osijek: Umjetnička akademija

Dostupno na: <http://www.uaos.unios.hr/artos/index.php/hr/eseji-3/jurcevic-z-dobri-duh-zagreba>
(Pristup: 11. rujna 2016.)

Juričić, A. 2010. *Kriminalistički žanr u hrvatskoj književnosti*. Doktorska disertacija. Mentor prof. dr. Vinko Brešić. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Juričić, A. 2015. Od Kneginje do Balkan-noira: kriminalistički žanr u hrvatskoj književnosti. *Gordogan*: 132 –142.

Juričić, A. 2004. Povijest i poetika hrvatskog kriminalističkog romana. U: *Medij hrvatske književnosti: zbornik radova III. znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem* (ur. Bošnjak, B.): 231-237. Zagreb: AltaGama

Polić Kamov, J. 2000. *Članci i feljtoni, pisma* (ur. D. Tadjanović). Rijeka: Izdavački centar

Keane, S. 2003. Epilogue. U: *Crime's Power: Anthropologists and the Ethnography of Crime* (ur. Keane, S. i Parnell, P.): 293-296. New York: Palgrave Macmillan

Klaić, B. 1979. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske

Kolakowski, L. 1972. *Filozofija pozitivizma*. Beograd: Prosveta

Kolanović, M. 2011. *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... : popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*. Zagreb: Naklada Ljevak

Kronja, I. 2004. Turbo Folk and Dance Music in 1990s Serbia: Media, Ideology and the Production of Spectacle. *The Anthropology of East Europe Review: Dance and Music in Eastern Europe* (ur. West, B. i dr.): 103-114. Stockton: University of the Pacific

Lasić, S. 1973. *Poetika kriminalističkog romana: pokušaj strukturalne analize*. Zagreb: Liber

Leksikon hrvatskih pisaca. 2000. (ur. Nemec, K., Fališevac, D., Novaković, D.) Zagreb: Školska knjiga

Lea, J. 1998. Criminology and Postmodernity. U: *The New Criminology Revisited* (ur. P. Walton i J. Young): 163-190. London: Palgrave Macmillan

Leps, M. Ch. 1992. *Apprehending the Criminal: The Production of Deviance in Nineteenth-century Discourse*. London: Duke University Press

Lombroso, C. 2006. Zločin: njegovi uzroci i lečenje. U: *Kriminološko nasleđe* (ur. Ignjatović, Đ.): 77-86. Beograd: Službeni glasnik

Lombroso, C. i Ferrero, G. 2009. Zločinački tip kod žena i njegovo atavističko poreklo. U: *Teorije u kriminologiji* (ur. Ignjatović, Đ.): 173-177. Beograd: Pravni fakultet Sveučilišta u Beogradu

Marjanović, S. 1962. Belanov pojas za spasavanje. *Revija, br. 6* (ur. Mažuran, I. i Božić, B.): 193-195. Osijek: Matica hrvatska

Mandić, I. 2015. *Principi krimića: konture jednog trivijalnog žanra*. Zagreb: VBZ

Maruna, Sh. 2015. Foreword: Narrative Criminology as the New Mainstream. U: *Narrative Criminology: Understanding Stories of Crime* (ur. Presser, L. i Sandberg S.) New York: New York University Press

Mejovšek, M. 2003. *Uvod u metode znanstvenog istraživanja u društvenim i humanističkim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap

Merton, R. 2009. Društvena struktura i anomija. U: *Kriminološko nasleđe* (ur. Ignjatović, Đ.): 163-172. Beograd: Službeni glasnik

Milovanović, D. 2005. Pravna definicija zločina i jedan alternativni pogled. U: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, sv. 53, br. 2

Milutinović, D. 2012. *Istorijska poetika detektivske priče*. Doktorska disertacija. Mentorica: prof. dr. Dubravka Popović-Srdanović. Filozofski fakultet Sveučilišta u Nišu

Molvarec, L. 2011. Grad i urbanitet u kriminalističkoj prozi Pavla Pavličića. *Umjetnost riječi: časopis za znanost o književnosti, br. 1-2*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo

Morrison, W. 2004. Lombroso and the Birth of Criminological Positivism: Scientific Mastery or Cultural Artifice?. U: *Cultural Criminology Unleashed* (ur. Ferrell, J., Hayward, K., Morrison, W. i Presdee, M.): 67-81. London: GlassHouse Press

Mrakužić, Z. 1999. Struktura detektivske priče. *Književna smotra* br. 2-3: 151-157.

McKay, C. 1996. „Fearful Dunderheads“: Kandinsky and the Cultural Referents of Criminal Anthropology. *Oxford Art Journal*, sv.19, br.1

Narrative Criminology: Understanding Stories of Crime. 2015. (ur. Presser, L. i Sandberg, S.) New York: New York University Press

Nemec, K. 1998. *Povijest hrvatskog romana: od 1990. do 1945. godine*. Zagreb: Znanje

Nemec, K. 2003. *Povijest hrvatskog romana: od 1945. do 2000. godine*. Zagreb: Znanje

Novoselec, P. 2007. *Opći dio kaznenog prava*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

O'Brien, E. L. 2008. *Crime in Verse: The Poetics of Murder in the Victorian Era*. Columbus: The Ohio State University

Palaversich, D. 2011. Narkomani: najnoviji hit meksičke književnosti. *Književna smotra: časopis za svjetsku književnost*, br. 160. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo

Pavličić, P. 2011. *Petnaest riječi: rasprave o hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada

Pavličić, P. 2008. *Sve što znam o krimiću*. Zagreb: Ex Libris

Petrè, F. 1963. Elementi „zabavne“ proze. *Umjetnost riječi*, br. 4 (ur. Škreb, Z.): 339-341. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo

Povijest svjetske književnosti 6. 1976. Zagreb: Mladost

Pravni leksikon 2006. (ur: Pezo, V.) Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža

Pravni leksikon 2007. (ur.: Pezo, V.) Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža

- Presdee, M.** 2000. *Cultural Criminology and the Carnival of Crime*. London: Routledge
- Presdee, M.** 2004. The Story of Crime: Biography and the Excavation of Transgression. U: *Cultural Criminology Unleashed*, (ur. Ferrell, J., Hayward, K., Morrison, W. i Presdee, M.): 41-48. London: GlassHouse Press
- Radelić, Z.** 2006. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga
- Rafter, N., Ystehede, P.** 2010. Here be Dragons: Lombroso, the Gothic, and Social Control. U: *Popular Culture, Crime and Social Control: Sociology of Crime, Law and Deviance*, br. 14 (ur. Deflem, M.): 263 – 284. Emerald Group Publishing
- Rafter, N., Brown, M.** 2011. *Criminology Goes to the Movies: Crime Theory and Popular Culture*. New York: NYU Press
- Reyns, B. i Henson, B.** 2010. Superhero Justice: The Depiction of Crime and Justice in Modern-age Comics Books and Graphics Novels. U: *Popular Culture, Crime and Social Control* (ur. Deflem, M.): 45-69. Bingley: Emerald Group Publishing
- Roth, M. P.** 2016. *Oko za oko: globalna povijest zločina i kazne*. Zagreb: TIM press
- Rozenbach, M. i Stark, H.** 2011. *WikiLeaks: državni neprijatelj*. Zagreb: Školska knjiga
- Rzepka, C. J.** 2010. Introduction: What is Crime Fiction? U: *A Companion to Crime Fiction* (ur. Rzepka, C. J. i Horsley L.): 1-9. Oxford: Wiley & Blackwell.
- Sandberg, S.** 2013. Are Self-narratives Strategic or Determined, Unified or Fragmented? Reading Breivik's Manifesto in Light of Narrative Criminology. *Acta Sociologica: Journal of the Nordic Sociological association*, 56(1) (ur. Mastekaasa, A. i Kjølørød, L.): 69-83. London: Sage
- Seal, L.** 2010. *Women, Murder and Femininity: Gender Representations of Women Who Kill*. London: Palgrave Macmillan
- Siegel, D.** 2013. *The Methods of Lombroso and Cultural Criminology*. U: *The Cesare Lombroso*

Handbook (ur. Knepper, P. i Ystehede, P. J.): 268-280. London, New York: Routledge

Singer, M. 1994. *Kriminologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus

Sutherland, E. 2009. Diferencijalna asocijacija. U: *Teorije u kriminologiji* (ur. Đ. Ignjatović): 277-279. Beograd: Pravni fakultet Sveučilišta u Beogradu

Stallybrass, P. i White, A. 2006. Buržoaska histerija i karnevalsko. U: *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturalnih studija* (ur. Duda, D.): 2013-219. Zagreb: Disput

Strsoglavac, Đ. 2006. Zbilja u „malom“ žanru (krimićima Gorana Tribusona). *Znanstveno djelo prof. dr. sc. Milivoja Solara; Hrvatska književnost 20. stoljeća: različite ideje i funkcije književnosti* (ur. Bošnjak, B.): 143-151. Zagreb: AltaGama

Svensen, L. Fr. H. 2006. *Filozofija zla*. Beograd: Geopoetika

Schept, J. 2010. „I Broke the Law? No, the Law Broke Me!\" Palestinian Hip-hop and the Semiotics of Occupation“. U: *Popular Culture, Crime and Social control* (ur. Deflem, M.): 91-122. Bingley: Emerald Group Publishing

Schult, U. 2010. Die Präsentation sozialistischer Lebenswirklichkeit im kroatischen Kriminalroman der 1950er und 1960er Jahre. U: *Zeitschrift für Balkanologie* (sv. 46, br. 2)

Dostupno na: <http://www.zeitschrift-fuer-balkanologie.de/index.php/zfb/article/viewFile/238/238>
(Pristup: 11. listopada 2016.)

Šilović, J. 1913. *Uzroci zločina*. Zagreb: Matica hrvatska

Škreb, Z. 1963. Shematičnost „zabavne“ književnosti, *Umjetnost riječi*, br. 4 (ur. Škreb, Z.): 335-338. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo

Škreb, Z. 1987. Trivijalna književnost. U: *Trivijalna književnost* (ur. Slapšak, S.): 11-16. Beograd: Institut za književnost i umetnost

Škvorc, B. 2012. Tko je ubio djevojčicu sa žigicama, a koga (je ubila) Crvenkapica? ili: o (postmodernim) hrvatskim krimićima. U: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu*. 63-98. Split: Filozofski fakultet

That's the Joint!: The Hip-Hop Studies Rieder. 2004. (ur. Forman, M. i Neal, M. A.) New York: Routledge

Tolstoj, L. N. 2002. *Uskrsnuće*. Zagreb: HUM Naklada

Uzelac, Vladimir. 2015. *Kriminalistički roman u socijalističkoj Jugoslaviji: popularna kultura, kriminal, ideologija i društvo*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta

Villa, R. 2013. Lombroso and His School: From Anthropology to Medicine and Law. U: *The Cesare Lombroso Handbook*. 8-29. London: Routledge

Visković, V. 2006. *U sjeni FAK-a*. Zagreb: VBZ

Wilson, J. i Herrnstein, R. 2009. *Crime and Human Nature: The Definitive Study of the Causes of Crime*. New York: Touchstone Books

Wilson, J. 2014. Shakespeare and Criminology. U: *Crime Media Culture*. 10(2): 97–114.

Young, J. 2004. *Voodoo Criminology and the Numbers Game*. U: *Cultural Criminology Unleashed* (ur. Ferrell, J., Hayward, K., Morrison, W. i Presdee, M.): 13-29. London: GlassHouse Press

Žmegač, V. 1963. O terminu „zabavna književnost“. *Umjetnost riječi* br. 4 (ur. Škreb, Z.): 333-335. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo

Mrežni izvori:

<http://www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and-tech/gaming/thieves-on-world-of-warcraft-s-hould-be-punished-like-real-life-criminals-say-conservative-mp-mike-9624020.html> (30. lipnja 2016.)

http://ciret-transdisciplinarity.org/index_en.php (21. prosinca 2016.)

<http://www.stilistika.org/stiloteka/rasprave/stil-i-zlocin/142-jesu-li-autonarativi-strateski-ili-zadani-koherentni-ili-fragmentirani> (25. rujna 2016.)

<http://www.uaos.unios.hr/artos/index.php/hr/eseji-3/jurcevic-z-dobri-duh-zagreba> (11. rujna 2016.)

<http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199807/80718-008-pubs-zag.htm> (13. kolovoza 2016.)

<http://www.jutarnji.hr/vijesti/ugledni-osjecani-cigaretama-kupuju-usluge-sticenica-doma-za-odgoj-djece/3204710/> (8. srpnja 2016.)

<http://www.tportal.hr/kultura/knjizevnost/384844/Drago-Hedl-Branitelj-je-politika-gurnula-u-ponor-mraka.html> (8. srpnja 2016.)

<http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/hrvatska-tvrtka-predvodnik-je-udigitalnoj-forenzici-obucavamo-policijce-iz-eu-za-borbu-s-teroristima/105118/> (23. studenog 2016.)

<http://www.insig2.eu/digitalna-forenzika-d2-5?lang=hr> (30. kolovoza 2016.)

<http://jrp.icaap.org/index.php/jrp/article/view/510> (3. siječnja 2017.)

<http://jrp.icaap.org/index.php/jrp/article/view/43> (3. siječnja 2017.)

https://www.jstor.org/stable/25595777?seq=1#page_scan_tab_contents (3. siječnja 2017.)

http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1434838 (18. rujna 2016.)

<http://www.zeitschrift-fuer-balkanologie.de/index.php/zfb/article/viewFile/238/238> (11. listopada 2016.)

Životopis

Vladan Čutura je rođen 1982. godine u Somboru (Republika Srbija). Godine 2008. završio je jednopredmetni preddiplomski studij kroatistike, a 2011. diplomirao je na dvopredmetnome diplomskom studiju kroatistike i komparativne književnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Radio je kao lektor i novinar u Novinsko-izdavačkoj ustanovi „Hrvatska riječ“ iz Subotice (2011-2012). U istoj je instituciji bio i članom Nakladničkoga vijeća (2013-2015). Od 2012. do 2016. godine bio je na mandatu Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske u programu hrvatske nastave u inozemstvu u Republici Srbiji. Trenutačno je zaposlen kao lektor hrvatskoga jezika na University of Applied Sciences Burgenland (Republika Austrija) te kao asistent u nastavi hrvatskoga jezika programa Ministarstva obrazovanja Republike Austrije.

Priredio je dvije knjige – zbirku pjesama Ante Evetovića Miroljuba „Vječnosti doba“ (2012) te zbirku priča „Suvremena kratka priča Hrvata u Vojvodini“ (2015). Suradnik je Hrvatskoga akademskog društva iz Subotice („Leksikon podunavskih Hrvata“), Hrvatske matice iseljenika i Hrvatskoga kulturnog društva u Gradišću (Kroatischer Kulturverein im Burgenland).